

ГАБОЛАТЫ Зауыр

АКРОСТИХ

Цæреццаг у! Нæ аив дзырды фарнаен
Æмдзу кæныс йæ рахиз фарс, дæттыс
Рæнхъæй рæнхъæ ирон ныхасы хъармæй
Жæ зæрдæтæн æнæбайсысгæ ныфс!
Ыссарæн нæй дæуæй хуыздæр мадзалаен,
Жæра цæмæй Ирыстоны хъæлæс!
Мæнгæрд дуджы нын ма ныууадз адзалаен,
Аккаг кæмæн нæй, уыцы 'взаг! Фæкæс!
Хæрзгæнæгау нæ аивад йæ зæрдæ
Дæуыл фæдары, ма-иу æй фæсай.
Уæлоз-иу хæсс æппынæдзух дæ сæр дæр,
Тæрæнтæ цухæй цардвæндагыл рай!

Май, 2024 аз

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор
ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Редакция
Заместитель главного редактора – Альбина КЕЛОЕВА
Редактор отдела прозы – Диана АЛБОРОВА
Редактор отдела поэзии и драматургии – Батрадз КАСАЕВ
Редактор отдела критики и публицистики – Тамерлан ТЕХОВ

Редакционный совет
Борис ХОЗИЕВ, Станислав КАДЗАЕВ,
Клавдия ДЖУСОЕВА, Борис ГУСАЛОВ,
Анатолий КУСРАЕВ, Анжела КУДЗОЕВА,
Руслан БЗАРОВ, Зелим БАТАЕВ

Владикавказ,
2024

МАХ

6
2024

ДУГ

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал мыхуыры цауы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
ХЕТАГКАТЫ Оксанæ

Редакци
Сæйраг редакторы хæдивæг – КЪЕЛОЙТЫ Альбинæ
Прозæйы хайады редактор – АЕЛБОРТЫ Дианæ
Поэзи æмæ драматургийы хайады редактор – КАСАТЫ Батрадз
Критикæ æмæ публицистикæйы хайады редактор – ТЪЕХТЫ Тамерлан

Редакцион совет
ХОЗИТЫ Барис, КЪАДЗАТЫ Станислав,
ДЖУСОЙТЫ Клавæ, ГУСАЛТЫ Барис,
КЪУСРАТЫ Анатоли, КУЫДЗОЙТЫ Анжелæ,
БЗАРТЫ Руслан, УАТАТЫ Зелим

Дзæуджыхъæу,
2024

НОМЫРЫ ИС:

АМДУГОНЫ ХЪУЫДЫТÆ	5
ХЪАМБЕРДИАТЫ МЫСОСТ: 115 АЗЫ	
ХЪАМБЕРДИАТЫ Мысост. Байрай, мæ райгуырæн бæстæ!	
<i>Æмдзæвгæтæ</i>	8
Мысосты тыххæй загътой	13
КЪИБИРТИ АМУРХАН: 80 АЗЫ	
КЪИБИРТИ Амурхан. Кæнæ дæ бози загъд арвæн... <i>Æмдзæвгæтæ</i> ...	
ПРОЗÆ	
ХУЫГАТЫ Сергей. Арвы нæмыг. <i>Роман</i>	23
ЮБИЛЕЙ, ПРЕМИ	
Ирон дзырдаивады бæрæгбон	61
«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ	
«МАХ ДУГ»-Ы ПРЕМИЙЫ ЛАУРЕАТТЫ СФÆЛДЫСТАД	
ГУСАЛТЫ Барис. Гренадæ. <i>Балладæ</i>	65
ДЗÆРÆХОХТЫ Ритæ. Скифаг «бæгъатырты кæхц» æмæ ирон «нуазæн».	
<i>Уац</i>	104
НЕ ‘ВЗАГ – НÆ ХÆЗНА	
КУЫДЗОЙТЫ Анжелæ. Тыбылты Алыксандры мæт ирон æвзаджы	
хъысмæтыл. <i>Уац</i>	113
МЫСÆН БОН	
ЦÆРУКЪАТЫ Азæ. Зæрдæйы хъæдгом рæстæг дæр нæ дзæбæх кæны... ..	117
ЕЗЕТЫ Марклен. Уыцы хъаймæты бонтæ.	
Хъысмæты цæфтæ. <i>Элеги</i>	119
НÆ УИДÆГТÆ	
ТУАТЫ Алинаæ. Хохаг фарн. <i>Уац</i>	127
БАКÆСÆМ НÆ ХУРТЫ ХУРТÆН	
ТОХСЫРТЫ Къоста. Базон-базонтæ	131
ХЪÆЛДЗÆГ ХАБÆРТТÆ	
Ресойы загъдау... ..	133
АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД	
Хæйрæджыты хабæрттæ	140
МÆЙЫ ЦАУТЫЛ АФÆЛГÆСТ	143

АЕМДУГОНЫ ХЪУЫДЫТÆ

НÆ ИУМÆЙАГ ХÆЗНА

Зæрдæбын арфæ раканын ма фæнды «Мах дуг»-ы 90 азы юбилейы фæдыл редакцийы кусджытæн, журналкæсджытæн, автортæн, ирон адæмæн се ‘ппæтæн дæр махи æмæ РЦИ-Аланийы Парламенты депутатты номæй. Журнал «Мах дуг» у нæ иумæйаг хæзна. Йæ фыццаг рауагъдæй абонмæ тауы уарзондзинад мадæлон ирон æвзаг æмæ литературæмæ, фидар кæны ирондзинады уидæгтæ, культæрæ, æгъдау æмæ намыс! Журналкæсджыты зонгæ кæны литературæйы ногдзинæдтимæ, критикон уацтимæ, зæрдыл æрлæууын кæны ирон, уырыссаг æмæ иннæ адæмыхæттыты классикты хуыздæр уацмыстæ. Мæ сæрæй ныллæг кувын, журналæн бындур чи сæвæрдта, уыдоны рухс нæмттæн. Абон ноджы ахсджиагдæр у журналы ахадындзинад ног фæлтæрты хъомылады, нæ культурæ бæхъахъхъæныны фарстаты.

«Мах дуг» йæ фыццаг номыраей абонмæ цал æмæ цал курдиатджын фыссæджы уацмыстæ рахаста адæмы рæгъмæ,

фæсивæдæй цал æмæ цал æрыгон адæймагæн байгом кодта фæндæгтæ ирон литературæйы бæрзæндтæм!

Алы азты «Мах дуг»-æн разамынд цы фæлтæрдджын фысджытæ лæвæрдтой, уыдоны рухс нæмттæ нæ рох кæнгæйæ, журналы кусджытæ абон дæр сыгъдæгæй дарддæр хæссынц сæ фарны хъуыддæгтæ. Ис сын бастдзинæдтæ Уæрæсейы æмæ фæсарæнты цæрæг ирон национ-культурон æхсæнадтимæ, Цæгат Кавказы иннæ республикæты журналты редакцитимæ æмæ сæ журналкæсджытимæ, фидарæй-фидардæр кæнынц адæмты 'хсæн бастдзинæдтæ æмæ хæлардзинæдты уидæгтæ. Мах хъуамæ, нæ хъарутæ баиу кæнгæйæ, бахъахъхъæнæм æппæты сæйрагдæр хæзна – нæ адæмы бæрзонд монон культурæ!

Уыцы арфæйаг хъуыддæгтæ редакцийы кусджытæй домынц æрмæст профессионалон зонындзинæдтæ нæ, фæлæ ма стыр хъару дæр. Уыцы миниуджытæй «Мах дуг»-ы редакцийы кусджытæ цух никуы уыдысты. Æмæ уын мæ зæрдæ зæгъы, цæмæй дарддæр дæр æнувыдæй, зæрдæрухсæй кусат, уæ разы цы сфæлдыстадон хæстæ æвæрут, уыдон æнтыстджынай æххæст кæнат. Уæ фидæн та ноджы бæллиццагдæр, рухсдæр куыд уа, ахæм арфæ уæ уæд!

Амонд æмæ фарнимæ цæрут!

*РЦИ-Аланийы Парламенты Сæрдар
Тускъаты Таймураз*

ХЪАМБЕРДИАТЫ МЫСОСТ: 115 АЗЫ

(1909 – 1931)

*Ма у аенкъард... аема амондма ма дзур,
Амонд йаехæдæг зындзæн.
Дардма йæм ма цу, дæ куыстæй йæ агур,
Æма дæ уый дæр уындзæн!*

БАЙРАЙ, МÆ РАЙГУЫРÆН БÆСТÆ!

* * *

Мæнæн базыртæ куы уайд,
Уæд сæ атæхин æз дард.
Арвы цъæх йæхимæ саид,
Иннæрдыгæй дзурид цард.

Уарийау тæхин уæләмæ,
Хуры тынтæй сбиин худ.
Ам хуыздæр уыдзæн æнæ мæн,
Ам мын у мæнæн æнуд.

Ферох уаиккой мæ мæттæ,
Уаин алцæмæй æххæст.
Арвы цъæх – хуыздæр мæ уæттæй,
Мæ галуан та – хуры цæст.

Амонд хъуамæ уым ссарин,
Равдисид мын æй мæ хал.
Уæд, æвæццæгæн, ныззарин,
Уæд æз дæр суаин хъал.

Зæгъ мын, цард, мæ бон суыдзæн? –
Афтæ дæу фыццаг фæрсын.
Хур мæ базыртæ куы ‘рсудза,
Уымæй ма гыццыл тæрсын.

НÆ БÆСТÆМ

Бирæ æгас фынтæ схаста
Мемæ мæ мысыны зард.
Бонтæ ссурынц азты,
Азтæ ссурынц цард.
Байрай, мæ райгуырæн бæстæ,
Байрай, цæринаг Цæгат!

Аджын, бәллицәг фәлгәстәй
Федтон мә райгуырән уат.
Мәнә – дә райсоммә кувәг...
Зонын дә фыццаджы цыт.
Зәрдә мә риуәй рәдувы,
Тоны әддәмә мә уд.
Удән та равдисән к' уайд –
Ме 'ррайән нал уайд бәрц.
Хохы сәр хоин «хәрайә»,
Раджы куыд хостой мә кәрц.
Бирә кәрәтты фәхаттән.
Тохәй сфәлдыстон зын.
Фыдуагән цы былтә надтой,
Уыдоныл рахәцыд хъуын.
Бирә зәгъинаг схаста
Мемә зылангәй мә зард.
Бонтә ссурынц азты,
Азтә 'ййафынц цард.

ӘХСӘВӘДДӘ

Мәй ленкәй ссыди
Боброны рәзты.
Әхсәв хуыссыди
Йә фәды фәстә.

Рухс бонмә кәсгә
Изәр фәтәхы.
Әхсәв фәлгәсгә
Ссыд йә бәхыл.

Уый конд у тарәй,
Йә цәст – стьалы.
Әдзухдәр арвәй
Цәхәртә калы.
Әргуышп ныл ласта
Йә тар сау арынг,

Æмæ схаста
Йæ базыр талынг.

Йæ тых æртауы
Дымгæ цæгатай.
Кæрдæг фæйлауы
Йæ тыхджын батай.

Схудти та мыл
Стъалы минтай.
Ныррызти хъамыл
Мæйдары цинтай.

Æрхуы кæфойæ
Чи у? Мæй та у.
Æнæрæнцойæ
Зынг гага тауы.

Фæткъуы бæласай
Афон куыд калы, —
Ныцъыцыллинг ласы
Фыдуаг стъалы.

Мæй ленкай ссыди
Боброны рæзты.
Æхсæв хуыссиди
Йæ фæды фæстæ.

* * *

Хур ныттылдта фæсхохмæ йæ сæр,
Уарийау æртæхы уæлæ талынг.
Найы та йæхи мæ цæстыты изæр,
Сау гæрзтæ æнцадцæст цæдтæм калы.

Мæй æууилы доны бур фæсал,
Тонæгау цæхæр къæрмæг фæтилы.
Хуссарæй æфсадау мигъты бал
Мæйы 'рдæм æрфгуытæтарфæй хилы.

Уый ссыди ардæм дард бæстæй.
Бæстæйы мæгуырыл хъару хъары,
Фæсал доны нал и, фесæфт мæй,
Арвы ссыгъдæн та – æнуд æндарæн.

Риуы рæзы маст æмæ фæндон
Арвыл мигъты дзуджы сау дæнгæлмæ,
Æмæ мæ зæрдæ кæсы æнхæлмæ –
Хуры цæхæр та ссудздзæн бон.

Донæй нал зыны мæйы æфсæр,
Цæст нæ уыны раг ссыгъд стъалы.
Найы та йæхи мæ цæстыты изæр,
Сау гæрзтæ æнцæдцæст цæдтæм калы.

ЧЫЗГИМÆ НЫХАС

Æз цæуын нæ тохы ‘фсадмæ.
ЦИУ, цы у фæсмон?
Бæхæй адзырдтон мæ мадмæ:
«Цæй, æна, хæрзбон!»

Акса, хъæлдзæгæй мæм дзуры:
«Хæстамонд дæ уæд!»
Хъус-ма, чызг, дæуæй та курын:
Ма мыл-иу кæн мæт...

Йе та арæвдз кæн дæ фæндаг
Æмæ мемæ цом.
Ацы заманты нæуæндаг
Не скæндзæн цæсгом.

Чызг, цыбыр – хæстоны бонтæ,
Цардæй нæй бæрæг.
Искуы-иу нæмыджы сонтæй
Афæлдæхы лæг.

Æмæ уæлбæхæй куы 'ртулон
Æз, куыд тулы дур,
Тугæй риу куы 'рбауа хъулон,
Ма фæтæрс, мæ хур!

Ма дæ-иу фæкæнæд сурау
Туджы сау тæдзæн.
Зон, дæ уынд мæ цæфæн хурау
Царды хос уыдзæн.

Зон, мæ удæн нæй æрмынæг,
Фестдзынæн дæм рог,
Æмæ царды тæф, уырны мæ,
Риуы хиздзæн ног.

* * *

Тох кæнын бахъуыди –
Тохмæ дæр мах...
Тырыса сæрмæ – хæлиу.
Размæ нæ рогæй-иу хаста нæ къах,
Размæ-иу хастам нæ риу.

Терчы был иу хæдзар джихæй лæууы,
Уый дæр рынчын у мæнау.
Азтæй дыккаг у,
Гъе уый мыл цæуы,
Дуртыл куы ныппырх
мæ нау...

МЫСОСТЫ ТЫХХÆЙ ЗАГЪТОЙ

...Ирон советон поэзийы Мысосты размæ уый хуызæн тыхджын ничи равдыста йæ уарзондзинад йæ адæммæ, йæ бæстæмæ, стæй йе 'нæуынондзинад йæ адæмы æддагон æмæ химидæг знæгтæм. Йæ сатирикон уацмысты тых дæр арæзт у адæмы знæгты ныхмæ, – адæмы размæцыд чидæриддæр æмæ цыдæриддæр хыгдары, уый ныхмæ.

ГАДЖИТЫ Георги

...Мысосты поэзи дуджы тохы гимн у, Мысосты сфæлдыстад ног царды зарæг у.

...Æндонзæллангæнаг бæрзонд патетикон пафос Хьамбердиаты Мысосты сфæлдыстад æввахс кæны В. Маяковскимæ, фæлæ уый мур ауон дæр нæ дары поэтыл. Мысосты сфæлдыстад арф уидæгтæй баст у национ культурамæ. Йæ уацмысты аивадон амæлттæн сæ бындур кæддæриддæр ирон, националон у. Агурæг поэт у. Уый канд ног хуыдытæ, ног æнкъарæнтæ не 'рбахаста нæ поэзимæ. Уый архайдта ирон стихарæзты формæтæ ауарæх кæныныл.

БЕСТАУТЫ Гиуæрги

Хьамбердиаты Мысосты поэзи мын зынаргъ уыди мæ сабийы бонтæй фæстæмæ. Йе 'мдзæвгæтæй йын бирæтæ зыдтон æнæ чиныгмæ кæсгæйæ. Мах, рæзгæ фæлтæр, нæ хистæрты фæзмгæйæ, разæнгард уыдыстæм ног царды, уæлдайдæр та «рухс» фидæны идеалтæй, æууæндыдыстæм сыл, æмæ нын Мысосты поэзи сси тырысайау.

ХЪОДЗАТЫ Æхсар

...Формæ йæ мидисимæ диссаджы фидыд кæнынц Мысосты æппæт сфæлдыстады дæр. Кæрæдзимæ вæййынц æнгом баст, æмæ, цас арфдæр вæййы поэтæн йæ хуыды, уыйас аивдæр вæййы йæ формæ. Цас курдиатджындæр уа фыссæг, – йæ цæст вæййы уынагдæр. Хуымæтæджы адæймаг цы хуыддæгты рæзты рацæудзæн, уыдоны рæзты нукуы рацæудзæн курдиатджын фыссæг. Ахæм у Мысост, йе 'рыгон цæстытæ сты уынаг. Уымæй, цы уыны, уый аив фæлгонцты.

Адæмон, националон æмæ интернационалон элементтæ йæ зæрдæйы бацахстой иухуызон бынат æмæ кæрæдзийæ фæиппæрд нæ комынц. Иухуызон зыд у ирон æмæ уырыссаг культурæйыл дæр.

ХÆДАРЦАТЫ Азæ

ХЪАМБЕРДИАТЫ МЫСОСТЫ ПРЕМИЙЫ ЛАУРЕАТТÆ

Хъамбердиаты Мысостæн Хуыцау цы цæрæнбон радта, уыцы карæй мах раджы фæхицæн стæм, фæлæ ма йе сфæлдыстады рухс цæхæртæ махæн фæзминаг сты абон дæр. Æцæг нывгæнæджы сыгъдæг зæрдæйы цы уацмыстæ равзæры, уыдон фæстагæттæн ныфсдæттæг вæййынц æдзухдæр. Ахæм у Мысосты поэзи.

ДУДАЙТЫ Чермен

Ирон литературæйы Мысосты фæзынд хурыскастæй уæлдай нæ уыд. Хуры фæлгонцæй-иу йе сфæлдыстады дæр арæх спайда кодта. Уый, æвæццæгæн, уымæн, æмæ йæ зæрдиагæй фæндыди йæ уарзон ирон адæмы талынг цард барухс кæнын. Æмæ, кæд æвзонг поэтыл йæ хур раджы аныгуылди, уæддæр ма абон дæр, ирон аив дзырд чи уарзы, уыдоны удтæ тавынц Мысосты æгæрон курдиатæй гуырд уацмыстæ.

ГАБОЛАТЫ Зауырбег

Арвæрттывдау акалдта цæхæртæ æмæ ацыд йе ‘цæг дунемæ. Кæд хæрзцыбыр рæстæг рацард, уæддæр ныууагъта йæхи æрмдзæф ирон литературæйы. Йе сфæлдыстадæй хъæздыг хæдзары дуæрттæ гомгæнæгау уæрæх æмæ ныфсы фæндæгтæ райтыгъта бирæ æрыгон литератортæн. Йæ æаллангæнаг поэзи дзы скодта æнæмæлгæ!

КАСАТЫ Аслæнбег

Райхæлынаæввонгæй цы дидинаг ратонай, уыйау рауад Хъамбердиаты Мысосты сфæлдыстадон хысмæт дæр. Фæлæ, кæд бирæ нæ фæцард, уæддæр баззадис ирон литературæйы историйы. Йæ рæнхъытæ сты мидисæй арф, фæлгонцтæй та хъæздыг.

БЕТЕТЫ Фатимæ

КЪИБИРТЫ АМЫРХАН: 80 АЗЫ

(1944)

*Мæ над бустæги истæссагæй, –
Зустæй бансонуй мæ фуд уадæ.
Уæддæр мин цард ба, ци дессаг æй,
Кæнуй зæруæрдæмæ муд ада.*

КÆНÆ ДÆ БОЗИ ЗАГЪД АРВÆН...

КУМÆ ЦÆУÆН?..

*Кæми агорæн еци Дургулели?
Ка 'й зонуй, кæд фæндагбæл ескæми æй...
(ме 'мбали дзурдтæ)*

Ниццан-ни цидæр неци, –
Ихуæрсти ан губунмæ.
Алке ни æхе пеци
Бандзарста æ гудунмæ.

Цæрæн нур хецивонсæй, –
Нæ дуæртгæбæл – къуматæ.
Еу ни инней не 'гъосуй, –
Къуæттитæ 'ма къурматæ.

Не 'хсæни цард – æзморæ.
Ка байвæрдзæнæй пеци
Нæ еуми гул-губорæ?..
Ниннеци ан, ниннеци!

14.08.2023

ÆХСÆВИ

Ниммæбæл къип æй дуар, –
Нæ мæ уадзуй æндæмæ:
Ба дæ исафдзæй тар,
Дæ къала къæхтæ 'рдæмæ.

Цæмæй æй зонуй дуар,
Ци дессæгтæ ес арви!
Куд фæцидæр уй тар,
Уæли арвæn æ арфи.

Ис мæбæл æрхун æй
Нур айфонги ме стъалу, –
Нæ ин ес æрфунай,
Гъе уæд мæ куд æстъалу!..

Ниддæ сæтдзæнæн дуар,
Дæ нихтæ ми ма садзæ!
Инод мæ кæнуй тар, –
Арви рохсмæ мæ ‘суадзæ.

19.05.2022

АХÆСТ ЦÆРГÆС

Ох, бафтудтæн лæги цанси, –
Хуæрзæбонтæ уо, цъæх арв!
Æмир æхгæд цуппар фарси
Тар кæнунцæ мæ цæхæр.

Базур бастæй а кærкдони
Ка ма дæн æз – æвзуд карк!
Æвдусти ун ци зиндонæ ‘й, –
Кæмæ багъардзæй мæ тарк!

Ку кæнуй мин марги адæ
Æ тогæйдзаг фидигъзæл.
Æ кærкдонæ – талинг бадæн,
Нæ мæ тавуй æ уозæлд.

Мах цæргæстæ, ку нæ адтан
Цæргæбонти хуæдмæлхуар.
Рæхистæй дæр мæ ниббæттæ, –
Æз не ‘суодзæн æрмахур.

Ма мæ марæ, – ра мæ уадзæ,
Арви хатирæй уæддæр.
Бæдолæ дæр арви уадзæн,
Арви ерæн мæлæт дæр.

23.12.2023

СИРДОНИ ФАЕНДУР

...Сирдон æ хестæр фурти цонги стгутæй фæндур исаразта.

*Иннаæ биццеути зæрди тæгтæй фæндурæн
искодта дууадæс тæни. Æрбадтæй
æ фуртти стæгдари цори æма цæгъдун байдæдта...*

Кадаг «Фæндур куд фæззиндтæй»-æй

Æ исконд фæндурбæл
Ниддæлгоммæ ‘й Сирдон:
– Еунагдæр дæу реубæл
Уодæнцойнæ ‘ссердтон.
Никкæнон мæхебæл
Фудонхи гъарæнгæ.
Никкæуон, ниццæгъдон, –
Исæфти кадæнгæ...
И уотид нидзæвдæй
Низзир-зир кæнуй гъес.
Цæсти арф хъулфитæй
Ниггæр-гæр кæнуй рес.
Æндзæвуй нæуæгæй
И æлвæст гъестæбæл, –
Æндагъддæр ниррезуй,
Æфтуйуй ристтæбæл.
...Æ дойнуг ку сæтта
Еу иннейи тогæй.
Еу иней фид хуæра,
Уæд ейæ ци догæ ‘й!..
Хъури уæнгæ схъæрттæн
Дæ тогæрхæн цæгъдæй.
Æ тæккæ бунтæй мин
Ци мæ зæрдæ скъахтай?
Ниммæлун мæ фæндуй, –
Цъæх артмæ ку фицæн.
Ко, фæкко, мæ фæндур,
Кæуйнаг ку фæцан!

07.01.2024

НУРИККОН АРГЪАУ

Цардæнцæ ‘ма адтæнцæ
Еу синхи дууæ лæги.
Æмвингæ нæ бадтæнцæ, –
Адтæй син фæйнæ уаги.

Еу лæг си æ куройни
Лæхоридæ мæнгæттæ.
Изнæ лæг – æлвæст ронæ, –
Æнæуинон мæнгæрдтæн.

Мæнги бæхи дæлфадæй
Цæхæртæ æсхъеуидæ.
Расти бæх æдзæфхатæй
Цъæх ехбæл фæххеу уидæ.

Ка си адтæй хæрæнттæй,
Адæнæн си ка ‘сбæзтæй?
Ка си иссæй халæнттæй,
Ка си иссæй цæргæстæй?

Мæнги лæгæн е ‘рбадæн –
Бæрзонди, бæрæг равги.
Расти лæгæн – не ‘рвадæн –
Æ бадæн и ниллæги.

03.01.2024

* * *

Цæргæбонти гъæддухæй
Къузур нæдтабæл цудтæн.
Фæндур цæгъдгæ мæ цъухæй,
Фæндаги рохсбæл удтæн.

Нифсгун адтæн æма хъал;
Ампъæзгай барстон мæ над.
Лигъзмæ рахъæртун æнгъæл,
Нæ зудта мæ къах фæллад.

Над дæмдта мæ æ дæргъцæй, –
Æр сæркъолæ дæн куддæр.
И хæрд мин хæрддæр фæцæй,
И урдуг ба – урдугдæр...

Минагдæр мæ хор тавуй,
Мæ над ниццæй къузурдæр.
Гъе уотемæй мæ афуй
Уæргъти бунн изæрдар.

31.12.2023

* * *

Ба изæр уй цадæг,
Хор фæууы æ даргъ балци,
Нирраст уй нигулунмæ.
Зæнхæбæл цадæггай
Æрæнцайуй талингæ –
Бони рохс нигæнунмæ.
Бони рохси хæццæ,
Цæветтон, банигæнуй
Зæрди рохс и талингæ.
Æр мæ цæвуй æрхун,
Фæккæнун толæ-молæ, –
Хор не стулуй цалингæ.

07.01.2024

ФÆСТАГ БОН

*Алли бон дæр æнгъæлæ
Дæ царди фæстаг бон.*

БАБОЧИТИ Руслан

Дæ царди ради фæстаг бон
Алли бон дæр æнгъæлæ.
Ковгæй уæларвмæ реухаттæй,
Хори скастбæл æмбæлæ.

Кæнæ дæ бози загъд арвæн, –
Абонмæ дæ ка ‘рцардта.
Фæууо хатир корæг зæнхæй,
Дирзæг ибæл ке ‘фсардтæ.

Мæри ауæ, хорæн æ тавст
Адгин уæнтæ дæ коми.
Дæ уоди хуарзæнхæй циййес –
Нийтауæ сæ дæ хуми.

Бухсæ, дæ раст фæндагбæл цо,
Æстæфæ идæрдтæмæ.
Уотæ сугъдæг кæнæ, бæлццон,
Дæ царвæндаг мæрдтæмæ.

12.07.2023

ÆХСÆЙВОН БÆЛЛЕЦ

(Этюд)

Геуй хæрæг æстойни,
Фæлхуарæ æхсинуй.
Уæл-уæзæ, фур ездонæй,
Нæуæг мæйæ ‘суинуй.

Фæндуй æй а изæри
Базуртæгун фестун.
Ку фестида æ зæри
Æрвон хæрæг фестун.

Цæфхатæн æ сæфтæгбæл
Къæлос мæйæ баруй.
Æ бæлдæ – æ хицæгбæл, –
Фур цийнæй «низзаруй».

12.01.2024

* * *

Фæммæнгæ æй ме ‘цæг.
Дæн рохс фунти евгед.
И нивæ мин не ‘стадæй.
Хъадамати-мæ нифс.
Æрвти тæхæг æфсоргъ
Гъæдин бæх мин фестадæй.
Талингити тæхгæй, –
Рахаста æй фæндаг
Сæрисæфæн æфцæгмæ...
Æз ба ма ку бадун
Æрхунæги дорбæл
Мæ рохс фунти фецæгмæ.

16.02.2024

* * *

Дони кизгæ, ци хъал дæ,
Æстæфун дæ айдæни.
Денгизи хъал цæхъалтæ
Дæ уозæлæг авдæнæ.

Карз уолæнтæн сæ барзи
Фестадтæн æз кæсалгæ.
Æрбавзурстæн дæ рази,
Уолæнти пурх æгъзалгæ.

Гъо, фал мæбæл бурдæнтæ
Денгизи исистадæй.
Фенод æнцæ мæ сæнттæ,
Мæ рохс тæлæн фесавдæй.

Адтæй мин цийни десæй
И денгизмæ банакаæ.
Оххай-гъе, ци зин иссæй
Мæ фæстæмæ ранакаæ.

17.02.2024

АРВЫ НÆМЫГ

Роман

1

Æзнауыр рудзынджы дæлвæйнагыл йæхи ауагъта æмæ та-иу, йæ къухы цы тамако уыд, уый йæ былтæм сцæйхаста. Æнæуи тамако нæ дымдта, фæлæ йæ истæуыл бацин кæныны сæр бахъуыд, уæд хъуамæ сдымдтаид, уæдæ батыхсти, уæддæр нæ фæуыдаид æнæ сдымгæ. Тинатин чи у, йæ бинойнаг, уый фæхуд-фæхуд фæкæны, афтæмæй йæм куы цы ныхас баппары, куы цы. Уайдзæфтæ йын фæкæны хъызгæмхасæнты.

– Ныр адамы лæгты цы фæзмыс? Фидаугæ дæр дыл куына кæны, уæд фæздæджы дæхи цæуыл марыс?

Æзнауырмæ хъыг нæ фæкæсынц уыцы ныхæстæ. Хъыг нæ, фæлæ ма йын æхсызгон дæр ваййынц, уымæн æмæ, ахæм истытæ куы фæдзуры Тинатин, уæд ын уый та йæ былтæм фæкæсы, стæй, дзырд куы фæвæййы, уæд цыма цыдæр амбæхсы ныхасæй былты кæрон, – афтæ йæ амбæхсы, æмæ йæ Æзнауыр куыд фена. Æмæ йын кæсгæйæ баззайы йæ былтæм: цымæ, цы нæ загътой зæгъинагæй? Цы дзы амбæхстой? Æмæ стæй цы хъуамæ фæуа, цы дзы амбæхстой, уый? Æмæ йæ зонгæ кодта, хорз æй зыдта, ницы баззад æнæ загъд зæгъинагæй. Цы дзы хъуамæ баззадаид! Нæ, уæддæр дзы аздади: былтæ йæ цыбæл кодтой сæхимæ, уыцы кæлæнгæнæг былтæ – аздади сæ цыдæр æнæ загъдæй йæ дзæбæхæй зæгъинагæн. Стæй йæ тамакойы судзгæ кæрон æрæлхъывта, йæ фарсмæ дæлвæйнагыл цы æртхутагдон уыди, уым.

Уæддæр æмæ уæддæр чи æмæ чи æрбалæудзæн йæ ‘вварс? Æвæццæгæн, бирæ ничи. Æмæ уæд хæссинаг у ахæм хъуыды адамы ‘хсæнмæ? Æнæгъдау æвнæлдтытæ йæм куы фæкæной, куы æрмыдул уа æмæ зæрдæмæ афтæ куы нæуал хъара: бирæ æмбæлттæ хъæуы, тынг бирæ, ныхджын æмæ дзыхджын æмбæлттæ. Æмæ кæм и? Нæй! Кæмæн схъæр кодта йæ хъуыды, уыдонæй бирæтæ цух-мух дæр ныккодтой, афтæ æнахуыр æмæ сæм æнæбындур хъуыды фæзынд. Чидæртæ та сæ се ‘рмттæ хойынмæ фесты, цин кодтой æви сæм æнæуи худæг фæкаст – ацу ‘мæ йæ бамбар! Бынтон разы та Азыбегæй нæ уыд. Иумæ схъомыл

сты, иумæ фæцахуыр кодтой фыццаг ам, стæй горæты. Ныр кусгæ дæр – иумæ. Æмæ йæм хъуыста æмæ хъуыста, касти æмæ йæм касти, стæй арф ныуулаæфид.

– Æвæццæгæн, уыцы французæг утопистты чингуытæ æгæр фæкастæ – Сен-Симон, Жан-Жак Руссо, стæй ма дзы ноджыдæр куы уыди чидæртæ. Уыдоны тæваг дыл стых и. Æндæр уанцон цæсгомджын нæу! Ныры дуджы хицауад æмæ цæсгомджын хъæуыхицау!

Фæлæ хорз кæмæ фæкасти хъуыды, ахæмтæ дæр дзы разындытæ кодта. Уартæ рæбыны куыройы хицау чи у, Зæрисæр, уый ма йæ йæ хъæбысы дæр ныккодта; афтæ йæ ныккодта йæ хъæбысы, æмæ стæй йæ ссадæйдзаг пысултæн сæ цæгъдынаен ницыуал фæрæзта. Уæддæр йæ пинджаччы тæрттæ уыцы урсадзагъдæй баззадысты, цалынмæ йын сæ дыккаг бон Тинатин уымæл хисæрфæнæй нæ фæсарфта, уæдмæ. Стæй уартæ, уазал суадон кæй хонынц, уый уæлбыл дæргъæццон хæдзары чи цæры, колхозæн сагæйттæ æмæ халамæрзæнтæ чи кодта, уыцы Бехъо. Сагой скодтаид уыцы Бехъо, æмæ загътаис, тæхуды дæуæй бирæ нæ, фæлæ дыууæ æппæрсты скæн цъери амайæгмæ! Стæй Къæпсыр, хъзаг æмæ худаг Къæпсыр. Стæй, уартæ йæ акъаци арв кæмæн ныццафта, уыцы Къипи, ноджы ма Леуан, Гæби æмæ ма ноджыдæр чидæртæ-чидæртæ.

Уыцы рахъуыды-бахъуыды куыд кодта, афтæ чидæр æрбахызт мидæмæ. Тинатин у, уый базыдта Æзнауыр. Æмæ йæ цы базонын хъуыд, дунейы къахдзæфты ‘хсæн куы базыдтаид Æзнауыр уыцы фæлмæн æмæ хъарм къахдзæфта.

– Уыцы сигареттæй-ма дæргътæ балхæн, сæ фæздæг фæстæмæ кæмæн нæ кæла хæдзармæ, ахæмтæ.

– Бæргæ куы уайд ахæм сигареттæ, – бахудт Æзнауыр, – уæд дзы, уартæ Быситы хуыдоны фысынмæ чи æххæсса, ахæмтæ бæргæ балхæнин.

– Æмæ Быситæ дæр афтæ зæгъынц, балхæн даргъ сигареттæ æмæ сын сæ фæздæг нæ хуыдонмæ сараз, – бахудти Тинатин дæр. – Стæй хъуамæ сахуыр уой сæ хуытæ тамакойы фæздæгыл, хизынмæ мауал цæуой, æмæ уынгты тамакодымджыты фæдыл разил-базил кæной къохкъохгæнгæ.

Æмæ та бахудтысты. Иумæ бахудтысты, æмæ фидыдта иумæ сæ худт. Стæй загъта Æзнауыр:

– Ныр дæм нæ районы хицауад куы фæдзурид æмæ дæм куы ба-

хатид, дæ хорзæх нæ уæд, æмæ нын уæ хъæуы лæгтæй сæ лæгдæртæй иуцалдæр ранымай, уæд кæй æмæ кæй ранымаис?

Тинатинаен йæ зæрды бахудын уыди: уæдæ йæ цæмæйты фæрсы! Фæлæ нæ бахудти. Æнæуи йæ цæстытæ базмæлыдысты, иу змæлд бакодтой æмæ фæлæууыдысты, – уыцы стыр цъæх цæстытæ, æмæ, куы фæлæууыдысты, уæддæр ма сæ кæрæтты фæйнæ рухсы бындзыджы рахъаз-рахъаз кодта, цыма та, куы базмæликой цæстытæ, уымæ сæ амидин кодтой.

– Æмæ дзы уæд нæ ранымаин, дæумæ гæсгæ?

– Ранымаис дзы, куыд нæ дзы ранымаис, æмæ дæ æз дæр уый тыххæй куы фæрсын.

Тинатин йе ‘нгуылдзы къæдз цыдæр ракаеныны хуыз æвæрд акодта йæ роцъойыл.

– Æз дзы ранымаин далæ Саурданта Баччейы, йæ дыууæ рихийы дæр сты иу лæджы аргъ. Ранымаин дзы, уартæ стыр æнгуз кæй дуармæ зайы, уыцы Дзолборты, йæ мыггаг мæ ферох и. Йе ‘нгуз куы фæцагъды, уæд сывæллæтты куыд æрæмбырд кæны, рацаут æмæ, дам, уæхицæн æнгузтæ æруидзут. Уырдыгæй ацу, æмæ ранымаин, уартæ къуыппыл хæдзар чи сарæзта, уый, Сæпъæнаты Сæрæбийы.

– Къуыппыл кæй сарæзта хæдзар, уый тыххæй? – йæ ныхас æм баппæрста Æзнауыр.

– Æмæ ды уый цы хоныс, къуыппыл хæдзар саразын? Къуыппыл алы лæг нæ сараздæн хæдзар. Къуыппыл хæдзар сараздæн, йæ тæрттæ дæр тыгъдæй чи дары æмæ йæ дуæрттæ дæр, ахæм лæг. Цъымцъымаг чи у æмæ сусæгхор, уый къуыппыл хæдзар ницæй тыххæй сараздæн.

Æзнауыр цыма цин бакодта Тинатины ныхасыл, афтæ бахудызмæл æмæ бафарста:

– Уæдæ кæм сараздæн хæдзар уыцы цъымцъымаг æмæ сусæгхор?

– Искуы дзыхъхъы, æндæр кæм?

– Цæмæн?

– Цæмæй ма зына æддæмæ, æмæ, йæ уæларт куыд лæууы æмæ йæ агмæ куыд ныккæс-ныккæс кæны, уый мачи уына.

– Стæй ма?

– Стæй ма уартæ Косты Безаны, уартæ Михъоты Цуцуккы, уартæ Чъебаты Гугуйы.

Æмæ бахудт Æзнауыр.

– Нæ хъæуы лæгтæн сæ цæутæ-цæутæй иу фæсте нал ныууагътæй. Уый дæ куы зониккой, уæд дын сæ чи уæллагуыр æлхæнид, чи – дæллагуыр.

Тинатины цæстытæ ирдæй аздадысты.

– Ныр мын æцæг куы схæциккой уæллагуыртæ æмæ дæллагуыртæ æлхæныныл! Тигътæм-иу куы бамбырдтæ уаиккой æмæ-иу кæрæдзимæ къухауонæй куы кæсиккой æмæ-иу куы хъæр кæниккой кæрæдзимæ: «Ды та цы 'лхæныс Ацыгаты чындзæн, о Гугули?!» Æмæ кæрæдзийæ куы 'мбæхсиккой, чи мын сæ цы æлхæны, уый.

Æзнауыр æм кæсгæйæ баззад æмæ загъта йæхицæн: уый дын поэтикон удыгъæд! Куыд нæ райгом и дунемæ, уый диссаг у. Уый хъуамæ æмдзæвгæтæ фыссид æмæ радзырдтæ æмæ æндæр цыдæртæ, бирæ æндæр цыдæртæ!

– Фæлæуу, æмæ дыл сæ барын нæ хъæуид уæд уыйæппæт уæллагуыртæ æмæ дæллагуыртæ?

– Хъæуид мыл сæ барын, æмæ цы?

– Алчи дыл сæ йæхæдæг барид уыцы уæллагуыртæ æмæ дæллагуыртæ?

Тинатин раст лæугæйæ аззад.

– Алæ-ма, цы мæ баййардтай дæ фæрстытæй, уый дын уæллагуыр æмæ дæллагуыр!

Æзнауыр бахудти, йæ къухтыл уæлæмæ схæцыд.

– Мæ азым мæхимæ исын. Гъеныр дæм мæ цæсгом нал хъæцы, фæлæ ма мын иу фарстæн дзуапп куы раттис, уæд дын æй никуы ферох кæнин. Мæнæ хъæуыхицау æвзардзыстæм, æмæ кæуыл хъæлæс кæнынмæ хъавыс?

– Кæуыл мæ фæнды, ууыл.

– Кæуыл дæ фæнды, ууыл, нæ?

– О, кæуыл мæ фæнды, ууыл.

– Æмæ дæ кæуыл фæнды, уымæн йæ кой дæр куынæ уа, кæуыл хъæлæс кæной, уыдонимæ, уæд та?

– Уæд бавдæлдзынæн æмæ, хъæлæс кæуыл кæной, уыдонæй искæй быны-бынты хахх ныккæндзынæн æмæ мæ кæй фæнда, уый йын йæ тæккæ бынаты ныффысдзынæн æнцон æвзарæн дамгъæтæй. Æндæр ма мæ истæмæй фæрсыс?

– Гыццыл цæмæйдæр, кæд гæнæн ис, уæд: æмæ, цымæ, уыцы амонд кæмæ æрхаудзæн, кæй дзы бафыссынмæ хъавыс?

– Иуэй, уый гыццыл цыдэр нәу, иннәмәй, сусәг хәләсәы уа-
гәвәрд халын мәнмә нә кәсы, – фәци йә ныхас Тинатин, йә былтә
цыдәр зәрдәхсайгә әвәрдәй аздадысты кәрәдзийыл. Әмә хуыды
кодта Әзнауыр: цымә иннәтә нә хатынц, йә зәгъинагәй цыдәр нә
фәзәгъы, афтә кәй зыны, уый. Цымә йә скьоладзаутә нә хатынц?
Цымә йә уый йеддәмә ничи хаты? Уый йә рахатыдта, далә быдыры
куы уыдысты, уәд, колхозонтә дәллаг быдыр кәй хуыдтой, уым.
Уырдам атымыгъ кодтой, хистәр кләесты чи ахуыр кодта, уыдон –
скьоладзауты бригад. Уым куыд хорз уыди, уым, уыцы быдыры! Нә,
уымән ныхәстәй радзурән нәй. Цәмәй уый бамбарай, уый тыххәй
хуамә уым баләууай, хуамә дә уадултә бадарай уыцы быдирон
уләфтмә, хуамә дын дә хуысы ныхситт кәна зонгә-әнәнзонгә
әхситт. Уый быдирон уләфт кәй у, колхозон быдыры уләфт, уый
әрмәст уәд бамбардзынә. Ахәм уләфт зәххы цъарыл әндәр никуы
ссардзынә. Нә, нә, колхозон быдыры уләфт әндәрхуызон уләфт у,
әрмәст колхозон быдыры чи вәййы, ахәм уләфт. Әмә-иу Әзнауырмә
тырысайы пәр-пәры хуызән касти уыцы уләфт, сырх тырысайы пәр-
пәры хуызән, мидхәсты-иу сырх әфсәддонты сәрмә чи ныттынг,
афтәмәй-иу йә пәр-пәрәй чи нал әнцәд, уыцы тырысайы хуызән.

Әмә цин кодтой әнәххәән станыдзаг скьоладзаутә, быдыры кәй
уыдысты, әмә, быдыр колхозон быдыр кәй уыди, ууыл. Изәры дзы
фәндырәй кәй цагътой әмә дзы колхозонтә колхозон кәфтытә кәй
кодтой, ууыл. Максим Горький загъта: «Адәймаг – уый кәуылты
ахады!» Фәлә адәймагәй колхозоныл хуыздәр фидауынц уыцы
ныхәстә: колхозон – уый кәуылты ахады!

Әмә уәд федта уыцы былтә дәр, уыцы цәстытә дәр, йә урс
ныхыл цы сау дзыккуты бындзыг әрхау-әрхау кодта, уый дәр. Фәлә
диссаг уый уыди, уәды онг сәм куыд никуы фәкаст әмә сәм афтә
кәсгәйә куыд никуы азад?

Әмә ныр, зәгъәм, «Тябәртт» нә феуәгъд и йә уромәнтәй
әмә йәхи нә рахаста уыцы уырдыджы, уәд та?! Әмә куы никуы
фәкомкоммә удаид уыцы цәстытәм, уәд та?!

Уәдә цы диссәгтә әрцәуы ацы дунейы, әмә дзы цы диссәгтә
баззайы әнә ‘рцыдәй.

Уыцы тракторы «Тябәртт» хуыдтой иууылдәр. «Беларусь»-ы
хуызән уыд, фәлә кьаддәр уыд «Беларусь»-әй. Стәй «Беларусь»-ән

гуыффæ нæ ваййы, уымæн та уыди гуыффæ, ныллæг цыппæрдигъон æфсæйнаг гуыффæ, ноджы йæ фæстæ баст нæ уыди гуыффæ, иннæ трактортæн куыд ваййы, афтæ, фæлæ-иу æй йæ разæй фæцай-скæфта. Кусгæ та йыл Дзибул кодта, фарон-æндæраз скъола чи фæци, ахæм лæппу. Уыцы фæдисы скъæрд-иу æй æрбацæйкодта, цыма искуы зынгирвæзт уыд, æмæ уырдаæм тагъд кодта. Уый, æвæццагæн, скъоладзау чызджыты цæстмæ кодта афтæтæ Дзибул. Стæй-иу æй хъуамæ къуыппмæ стардтаид фæстæты æмæ-иу æй къуыппы сæр, разуæз куыд цыдаид, афтæ фæурæдтаид, йæхæдаг-иу скъоладзауты ‘хсæн амидæг и. Разуæз-иу æй уымæн фæурæдта æмæ «Тъæбæртт»-æн, стартер кæй хонынц, уый нæ уыди. Цæуын-иу куы хъуыд Дзибулы, уæд-иу ыл абадт, уромæнтæ-иу феуæгъд кодта, «Тъæбæртт»-иу йæхи рахаста уырдыджы æмæ-иу скуыста.

Уæд хуымæй æрбацыдысты скъоладзаутæ. Станы раз уыцы уæзæгыл ралæуу-балæуу кодтой. Ныр, цалынмæ хур фæккул уа, уæдмæ сæ хуыммæ цæуын нал хъуыд, æмæ алчи, ардыгæй уæдмæ цы ми кæна, ахæм исты агуырда йæхицæн. Афтæмæй дын «Тъæбæртт»-ы тъæпп-тъæпп ма ссæуа! Æмæ ауыдтой: уартæ æрдугъ кæны къуыбырæй «Тъæбæртт», Дзибул йæ мидæг нæй, афтæмæй. Сæ хъуыддæгтæ фæуагътой æмæ йæ размæ ныггуылф кодтой чызгæй-лæппуйæ. Æвæццагæн ын йæ уромæнтæ кæронмæ нæ алхъывта Дзибул, æмæ феуæгъд сты. «Тъæбæртт» уыцы хъуыддагхуызæй æруади уырдыгмæ æмæ уартæ, скъоладзауты нартхоры хуым кæм уыди, уыцырдæм ныййарц и. Скъоладзаутæ ныххæррæтт кодтой йæ фæстæ. Хъæрæй быдыр сæ сæрыл систой. Згъорынц уыйæппæтæй. Сæ разæй Æзнауыр фæсурæ «Тъæбæртт»-ы. Уартæ йæ баййæфта, ныр æм сгæпп кæндзæн æмæ йæ бауромдзæн. Æмæ дын уæд æваст нызылд «Тъæбæртт»: æвæццагæн, йæ раззаг цæлхытæй искæцыйы раз дур фæци кæнæ хъæбæр сыджыты къуыбар. Æзнауыры скъуырда, лæппу фæфæлдæхт æмæ йæ сарты агæпп кодта «Тъæбæртт». Уæд федта уыцы цæстытæ – цыма дыууæ цъæх арвы уыдысты æмæ фæрсæй-фæрстæм уыдысты. Йæ цæсгом та йæм дард кæцæйдæр зынди, Тинатины цæсгом. Æзнауыры цæстыты уæлттыфæлттæ цыдæр хæцца æмдзæгъдæн бахъуыдысты, мæнæ чызг æмæ лæппу кафт куы фæваййынц, уæд ма уыдонæн дæр ахæм хæцца æмдзæгъд акæнынц, сæ кафтыл сын кæй бацин кодтой, уый æвдисынаен. Стæй йæм цыма хæстæгæй-хæстæгдæр кæнын байдыдта

йæ цæсгом, æмæ йæм уæд фæзынди афтæ – зынгæ йæм фæкодта афтæ, æви æцæг афтæ уыди, уый нæ рахатыдта Æзнауыр – цыма цыдæр сцæйдзырдта, нæ, зæгъгæ дæр кодта цыдæр, фæлæ ма уæддæр цыма цыдæр аздади йæ былтыл йæ ныхæстæй, цыма кæронмæ нæ загъта, цы зæгъынмæ хъавыди, уый. Æмæ афтæ уыди уый, æви йæм кæсгæ фæкодта афтæ, уый дзæбæх нæ рахатыдта. Уый, æвæццæгæн, зилгæ кæй кодта быдыр, уымæн афтæ уыди – зылди æмæ зылди уыцы стыр быдыр, æмæ уый æнхæл нал уыди Æзнауыр, æрсабыр ма уыдзæн æмæ ма йæ бынаты æрлæудзæн.

Æмæ ныр дæр ууыл фæхъуыды кæны Æзнауыр: уæд куынæ фæком-коммæ уыдаид уыцы цæстытæм, стæй сæм æндæр исчи куы фæком-коммæ уыдаид, уæд та?!

Нæ, нæ, уæддæр сæм уымæй раздæр ничи фæкомкоммæ уыдаид. Куыд сæм хъуамæ фæкомкоммæ уыдаид, æмæ сæм чи хъуамæ фæком-коммæ уыдаид?! Уый гæнæн нæ уыд. Уый сæм уыцы бон фæкомкоммæ уыдаид, «Тъæбæртт»-ы уромæнтæ феуæгъд уыдаиккой, нæ феуæгъд уыдаиккой, – уæлдай нæ уыд. Уый афтæ амынд æрцыд кæмдæр, æмæ йын ивæн нæ уыд. Йæ цæстытæм дæр ын фæкомкоммæ уыдаид, стæй, йæ былты кæрон йæ зæгъинагæй цыдæр кæй аззайы æнæ загъдæй, уый дæр рахатыдаид. Цы дзы аззайы, уый нæ рахатыдаид, уымæн рахатæн нæй, æвæццæгæн, фæлæ дзы цыдæр кæй аззайы æнæ загъдæй, уый æнæ фæхатгæ нæ фæуыдаид.

Уый раджы уыди. Уæд ма быдыр колхозон уыди, уыцы стыр быдыр, уыцы рухс быдыр. Ныр колхозон нал у, æмæ быдыр колхозон куынæ уа, уæд кæйфæнды уæд!

– Гъеныр ма дæ иу цæмæйдæр афæрсдзынæн, стæй ма дæм кæд исты бадзурон фарсты охыл, уæд-иу мын «пуй, налат» зæгъ, – бахудти Æзнауыр.

– Хорз, – бахудти Тинатин дæр.

– Райсом скьоламæ куы фæцæйцæуис æмæ дыл уартæ клубы æмбон-ды рæбын иу лæдзæгджын лæг куы ‘рбамбæлид æмæ дæ куы бафæрсид, уæ хъæуы цæсгомджын адæм фылдæр цæры æви, йæ цæсгомы сыгъдæгмæ чи фæныхылдта, ахæмтæ, уæд уымæн цы дзуапп раттис?

– Цы дзуапп ын раттин, цы, нæ хъæубæсты адæм лæгæй дæр æмæ усæй дæр сты цæсгомджын адæм. Æмæ, кæд æнагъæд дуг скодта, уæддæр сæ алчи дæр цæсты гагуыйау хъахъхъæны йæ цæсгом.

– Ёмæ йæм стæй дæ дзуапп гуырысхойаг куы фæкæса, æмæ дæм куы бадзура «Уæдæ ма расомы кæн», – Ёзнауыр бахудт, афтæ бахудт, цыма йæм худын тынг цыди, афтæмæй йæм æппындæр нæ цыди худын. – Уæд та? Расомы йын кæнис?

– Цæмæннæ йын расомы кæнин!

– Фæлæуу, æмæ сомы кæмæй фæкæнынц, уый зоныс?

– Кæмæй?

– Хæрз хион чи вæййы, уымæй.

Тинатины цæстытæ фæтынг сты.

– Ёз ын кæмæй расомы кæнин, уымæй хиондæр гæнæн нæй. Ёмæ ма карз сомыйæ ныццух-мух кæнид йæ лæдзæджы ‘нцой уыцы лæдзæгджын. Ёз ын кæмæй расомы кæнин, уый афтæ цæсгомджын у, æмæ йæ разы æрбалæууид уыцы ран уыцы сыгъдæг цæсгомæй, æмæ æгас хъæуы лæгтæ сæ цæсгæмттæм ныккæсиккой уый цæсгомы рухс-мæ – сыгъдæг кæмæн у йæ цæсгом, уый йын йæ сыгъдæгмæ кæсид, чъизи кæмæн у йæ цæсгом, уый та – йæ чъизимæ. Ёмæ ма сомыгæнæны цæсгомы сыгъдæгæй цы уыди йæ цæсгом, уымæй авд ахæмы хуыздæр фестид. Ёз кæмæй расомы кæнин, уый цæсгомы сыгъдæг ыл йæ сыгъдæгæй сыгъдæг бафтауид. Уыцы хорзы сын бацæуид ма сомы, гъе!

– Тыны тын дæ, уый та куыд нæ зонын, фæлæ ахæм рухс тыны тын дæ, уый æнхъæл цæмæй уыдтæн. Ёмæ зæрдæ цæмæ æхсайы, уый зоныс? Кæмæй сомы кæнынмæ хъавыс, уый афтæ цæсгомджын куына разына, уæд дын мæнг сомы рауайдзæн, æмæ æмбисонд мæнг сомы у.

– Ёз мæнг сомы нæ ракандзынæн.

– Дæхиуыл цæмæн афтæ тынг æууæндыс?

– Ёз мæхиуыл не ‘ууæндын, æз ууыл æууæндын.

Тинатины дзуаппытæ тынг цыдысты Ёзнауыры зæрдæмæ, афтæ тынг цыдысты йæ зæрдæмæ, æмæ сыл цин кодта æмæ йæ фарста, мæнæ-мæнæ йæ фæрсын цæмæй нæ хъуыд, ахæм истæмæйты дæр.

– Ёмæ йыл афтæ тынг цæмæн æууæндыс?

– Ёууæндын ыл æмæ уымæн.

Ёзнауыр та бахудти.

– Тæхудиаг нæу, ды афтæ кæуыл æууæндыс, уый?

– Тæхудиаг æз дæн, афтæ чи ‘ууæнды!

– Тынг хорз, тынг. Ёмæ йыл рагæй æууæндыс?

– О... Дуне ма йæ дзæбæхыл куы уыди, уæдæй фæстæмæ, раст ма

растай куы зынд дунейы, зылын – зылынаей. Федтон ай, амæ йæ куы федтон, уæд æм бакастæн; амæ йæм куы бакастæн, уæд æрсабыр дæн, сывæллон йæ мады хъæбысмæ куы бафты, уæд уый куыд æрсабыр ваййы, афтæ. Æцæг дзы сомы никуыма ракодтон, мæ цæст нæ уарзы, расомы дзы кæнон, уый. Фæлæ дзы ныр расомы кæнин уыцы лæдзæгджын лæгæн.

Æзнауыр лæууыд амæ хъуыды кодта Тинатины ныхæстыл, амæ йæм бадзырдта Тинатин – бахудти йæм, амæ дуне барухс ис.

– Уый ды дæ, фыццаг хатт дæ сомы кæнин уыцы лæгæн, дзырд цæсгоммы сыгъдæгыл кæй цæуы, уый тыххæй. Уым дæ хуызæттæй сомы кæнын хъæуы – ды дæ, ды, дæхæдæг дæ, агургæ кæй кæныс, уыцы цæсгомджын лæг, амæ йæ агургæ дæр уымæн кæныс. Дæ сыгъдæг цæсгом дын æй агурын кæны. Æмæ ууыл куы ныллæууай, цæсгомджын-дæр чи у, уый равзарæм хъæуыхицауæй, уæд дæхиуыл ардауыс адæмы, цыма дæхи æвзарын кæныс, афтæ зыны æдде бакæсгæйæ.

Æмæ йæ сæр ныттылдта фæйнæрдæм Æзнауыр.

– Нæ, нæ, уый гæнæн нæй. Æз ард бахордтон, æмдзæрæны тыргъы амыты-уымыты лæугæйæ уыцы сау дзулы джипп куы хордтам, уæд. Зонгæ йæ нæ кодтон, уыцы дзулæй ард кæй хæрын, уый, æргом нæ хордтон ард, амæ, уыцы дзул кæимæ хордтон, уыдонæй дæр ничи базыдта, ард хæрын, уый!

Æмæ йæ куыд хъуамæ базыдтаид исчи, йæхæдæг дæр æй куынаæ зыдта, уæд! Æмæ хорз уыди, амæ йæ ничи базыдта, исчи йæ куы базыдтаид, куы йæ загътаид искæмæн, уæд йæ бон уыд, амæ дзы ферох уыдаид. Фæлæ йæ никæмæн загъта, амæ, сæрызæды хæцъил æфснайдæй куыд лæууа чырыны, афтæ лæууыди, ард куыд бахордта, уый йæ зæрдæйы рæбын.

– Скъолайæ рацу амæ æндæр куыстмæ бацу! Æмæ уыцы æндæр куыст цы ад хъуамæ скæна лæгæн скъолайы фæстæ?! – дзырдта амæ дзырдта Æзнауыр. – Сывæллæттæ кæм не змæлой амæ дзæнгæрæджы хъæр кæцæй нæ цæуа! Дзæнгæрæг æрмæст урочы райдиан амæ кæрон нæ амоны, нæ. Уый диссаджы æрхъуыды у – сывæллон амæ дзæнгæрæг! Уый адæймаджы æрхъуыды куынаæ уа, уымæй тынг тас у. Уый, æвæццæгæн, дунейы цæппæлгъты разынд кæмдæр. Дзæнгæрæг сидгæ кæны, размæ кæны. Дзæнгæрæг, кæуылты цæуын хъæуы, уый амоны.

Тинатин йе уæхск рудзынджы фæлгæтыл бауагъта, касти Æзнауыр-

мæ, æмæ йæ былтæ зына-нæзына змæлыдысты. Афтæ зынд, цыма, Æзнауыр цы фæзæггы, уый та фæзæггы уый дæр, фæзæггы йæ, йæхицæн æй фæзæггы, цæмæй дзы макуы ферох уа. Стæй, куы фæлæууыди Æзнауыр, уæд загъта:

– Æз дæр бахордтон ард, зонгæ йæ нæ бакодтон мæхæдæг дæр, афтæмæй.

Æзнауыр æм бакасти.

– Куыд хордтай ды та дæ дзæбæх ард?

– Цæмæй зонын, куыд æй хордтон?! – фыдæнæнгæнæгау хъæрæй загъта Тинатин. – Уым æй базыдтон, уæд æй базыдтон.

– Цы базыдтай уæд?

– Ард бахордтон, уый.

– Кæд æй базыдтай?

– Уæд.

Уым фæлæууынмæ хъавыд Тинатин, фæлæ, Æзнауыр уымæ кæсы, уый хатыдта æмæ фæрсынмæ фæци:

– «Тъæбæртт»-ы нал хъуыды кæныс?

– Куыд нал хъуыды кæнын уыцы дзæбæх «Тъæбæртт»-ы?! Цы зылд ныккодта!

– Зилгæ æвзæр ныккодта, фæлæ кæй ныззылди, уый хорз уыд.

– Æцæг, æцæг! Æз дзы дыууæ цъæх цæсты федтон уæд быдыры. Афтæмæй сыл уый размæ никуы ‘рхæцыди мæ цæст. Диссаг нæу, куыд никуы сыл æрхæцыди мæ цæст! Æви, «Тъæбæртт»-ы уромæнтæ кæд феуæгъд уыдзысты, уымæ касти! Иннæ ахæм уыцы диссаг: мæ хъал цы фæкæнон, уый куына зыдтон, уæд сæ нæ уыдтон, фæлæ мыл быдыр куыройы фыдау куы ныззылди æмæ æппындæр куы ницыуал уыдтон, уæд! Уæд, уæд – дыууæ цъæх-цъæхид арвы фæрсæй-фæрстæм! Чи зоны, уыдон мæм кæй кастысты, быдыр дæр уый тыххæй æрлæууыд йæ зилынай.

Тинатины нал фæндыд уыцы «цъæх æрвтæм» хъусын æмæ, йæ разы цы дзуринаг фæци, уымæ фæвнæлдта.

– Цы быдыр уыди! Кусынæн æмæ улæфынæн, бæллынаен æмæ тæхынаен! Мæгуыр не сты, уый цы скъоладзаутæ нæ базондзысты, уыдон!

Æмæ Æзнауыр дæр раздæхти быдыры коймæ:

– Уымæ дæ гæрзтæ райс æмæ йæ ныккъæрттытæ кæн! Ныххæйттæ

йæ кæн! Арæнтæ дзы аскъæр! Пыхсытæ дзы ныссадз! Æмæ быдыр йæ тыгъдæй куы фидауы, йæ иухæстæй, йæ иумæйагæй, нæ колхозонæй! – уым фæлæууыд, йæ цæстытæ Тинатиныл æрæнцадысты. – Фæлæ ды цыдæр арды кой куы кодтай, кæд ма исты зонын, уæд. Ард бахордтай цыма загътай, æмæ йæ куыд бахордтай, уый нæ зоныс, фæлæ, цæуыл хордтай ард, уый дæр нæ зоныс?

Тинатин цыма уыцы фарстмæ æнхæлмæ касти, уыйау фездæхти Æзнауырмæ:

- Зонын æй, æмæ цы?
- Ницы, – йæ цæнгтыл фæхæцыд Æзнауыр.
- Куыд ницы?!
- Дæхæдæг афтæ загътай!
- Æмæ æз æнæуи загътон.
- Æз дæр æнæуи загътон.

Тинатин йæ цæстытæ бацъынд кодта.

– Уæд мæн афтæ фæндыди, дæ ныхыл дын мæ тъæпæн арм куы авардтаин, дæ къæмисæнты тугдадзинтæ æгæр змæлыдысты, æмæ сыл куы æрхæцыдаин.

– Æмæ сыл цæуылнæ æрхæцыдтæ?

– Æрхæцыдаин сыл, ды хъазгæ кæныс, фæлæ сыл нæ фæуыдаин æнæ ‘рхæцгæ, иннæтæ дæр сæм æвналын куы райдайон, уымæй куынае тарстаин, уæд.

Æзнауыр ын æнæнхæлæджы цæхгæр айста йæ ныхас:

– Æмæ атымбыл кодтой уыцы хъæлдзæг, уыцы цардæфсæст æмæ хурæфсæст адæмты быдыртæй æмæ сæ цагъардары дуарæй фæмидæг кодтой, – уартæ ма-иу фашисттæ дæр сырхæфсæддон уацайрæгты афтæ фæмидæг кодтой сæ концлагерьты.

– Кæд дарддæр фæндаг нал зыдтой нæ бæстæйы хицæуттæ? – загъта та Тинатин дæр. – Социализмы фæндагтæ æдзыд сты. Уыдон равзарынаен æмæ уыдоныл адæмы акæнынаен бирæ цыдæртæ хъуыди, æмæ дзаг уыдысты уыцы бирæ цæмæйдæрты нæ бæстæйы хицæуттæ. Фæтæджы ныхæстæ хъуыды кæндзынæ: хъуыддæгтæ аразгæ сты, алчи, цы куысты лæуд у, уымæ куыд арæхсы, уымæй. Хорз загъта, уæдæ цы кодта! Фæлæ хъуыддæгтæ фæтæгæн йæхицæй фылдæр аразгæ сты. Фæтæг сыгъдæг куы уа, уæд йæ сыгъдæгæй йæ алыварс дæр сыгъдæг кæны. Сыгъдæг кæнын дзы чи нæ комы, уый та судзгæ бакæны уыцы

сыгъдæгæй. Мызд-иу куы райста, уæд-иу æй адихтæ кодта, фылдæр Яшæйы бинонтæн, иннæ хионтæн дæр, чи куыд тыхстдæр уыд, афтæ. Йæхæдæг, Сыбырмæ хаст куы уыди, уæд уым цы кæрц дардта, уым цыди йæ куыстмæ, уыцы стыр бæстæйы разамонæг куы сси, уæддæр.

Сыгъдæг уæле цæуы, æцæг сыгъдæг, уды сыгъдæг. Æмæ дзы цы лæгтæ змæлыди фæтæджы рухсмæ! Лæгтæ нæ, фæлæ арвы уациллата! Æмæ ма цин ма хъуыры абад-абад райдайы, ма фыд дæр уыдонимæ кæй уыди, уымæй. Къоста Цæлыккаты хотæй кæмæдæр куы фыста, йæ фыд куы амарди, уый фæстæ: «Æз ма фыды, алчи йæ фыды куыд фæуарзы, æрмæст афтæ нæ уарзтон, æз ма фыды ма Хуыцауы хайы фарсмæ æвæрдтон. Уый хуызæн хæдгуырл, адамуарзон, цæсгомджын, хи пайдамæ æнæ бабæлгæ адаймæгтæ никуы æмæ никуыуал федтон». Æз дæр афтæ хъуыды кæнын ма фыды тыххæй æмæ афтæ зæгъин, афтæ зæгъын куы зонин, уæд.

Æмæ дын уыцы гыццыл хабар ракæнынмæ фæхъавын. Хъуыды ма кæныс, уалæ, стыр дыргъдон кæм и, уыцы ран талатæ куы сагътой, уый? Талатæ дард кæцæйдæр æрластой, æмæ, дам сыл сæрыйас фæткъуытæ зайы. Æмæ дзы ме ‘фсымæр иу тала куы рахæссид изæры кæуылдæрты. Æмæ йæ нæ цæхæрадоны тæккæ ахизæны куы ныссадзид. Райсом фыд цæхæрадонмæ куы ахызт, уæд ыл йæ цæстытæ ма æрхæцой. Сæфтыдта тала, йæ бæхыл сбадти, схаста йæ æмæ йæ иннæты фарсмæ ныццарæзта. Уæдмæ Амиран сыстад æмæ цæхæрадонмæ адугъ кодта йæ талайыл цин кæнынмæ. Тала уым нал уыд, æмæ, кæм нал уыд, уырдаæм кæсгæйæ баззад. Фыд æй уым æрæййæфта лæугæ. Æмæ йæ ныхмæ слæууыди иннæрдыгæй æмæ касти уый дæр, талайы афтид бынатмæ. Мах сæ афтæ лæугæ куы федтам Æдзимæ, уæд сæм ацыдыстæм, слæууыдыстæм сæ фæйнæ фарсмæ. Лæууыдыстæм цыппарæй хæдзары цыппар къулы хуызæн æмæ кастыстæм, тала кæм уыди æмæ кæм нал уыд, уырдаæм. Æрæджиау фыд бахудт, нæдæр хъæлдзæг худт уыди йæ бахудт, нæдæр – æнкъард. Лæджы бахудыны сæр куынæ фæхъæуы, афтæмæй куы бахуды, ахæм бахудт мæм фæзынди ма фыды бахудт. Уæды онг æй афтæ бахудгæ никуы федтон. Стæй уæдæй фæстæмæ дæр.

2

Хабар рынчындоны базыдта Æзнауыр: Росебы уартæ Комгæронмæ акодтой æмæ йæ уым колхозæн сæрдарæй равзæрстой. Æмæ йæм ницы

ахæм бахъардта – акодтой йæ æмæ йæ акæнæнт! Равзæрстой йæ æмæ йæ равзæрæнт! Æхсызгон дæр ма йын уыди – æгайтма йæ равзæрстой! Уый хуызæн хъæбатыр лæг! Иухатт районмæ цыдысты хъæуы хицауад, – Фыдыбæсты хæсты фæуды бон уыди – æмæ йæ уæд федта Æзнауыр, йæ хорзæхтæ йæ риуыл, афтæмæй, æмæ йын дзæбæх цæугæ дæр нæ кодтой йæ риуыл йæ хорзæхтæ.

Уæд рынчындоны, Æзнауыр цы хатæны хуыссыд, уый гом дуары æдде иу стыр гæлифехæлафджын лæппу лæууыд æмæ æппæлыд кæмæндæр, – кæмæн æппæлыд, уый нæ зынд Æзнауырмæ.

– Ныр нæ ног сæрдары ласдынæн.

– Æмæ уын кæм уыди ног сæрдар? – бафарста гæлифеджыны, Æзнауырмæ чи нæ зынд дуарæй, уыцы чидæр.

– Уалæ йæ Цъуйджынай æркодтам. Уым парторгæй куыста, æмæ йæ мах сæрдарæй равзæрстам.

– Æмæ уæ сæрдарæн машинае куынае уыд, – дзуры уыцы чидæр.

– Уымæн нæ уыд, амæн уыдзæн. Райком ын радта иу зæронд, кæй сфыстой, ахæм машинае. Æз æй къуырийы бонмæ афтæ адзæбæх кæндзынæн, æмæ-иу мæ ног машинæджынтæ расурæнт фæсте, кæддæра мын мæ дымгæ дæр раййафиккой! Абадын-иу кæндзынæн мæ фарсмæ уыцы дзæбæх лæджы æмæ далæ фæтæхы мæнæйуый!

Æмæ уæд йæ хъуыдыйы не ‘рцыди, – диссаг нæу, куыд не ‘рцыди йæ хъуыдыйы, уый! – ныр бинонтæ иууылдæр Комгæронмæ лидздысты, уый, ныр Тинатин дæр Комгæроны ахуыр кæндзæн, Цъуйджыны нал ахуыр кæндзæн Тинатин!

Уыцы хъуыдытыл фæндагыл бамбæлд, рынчындонæй йæ куы рафыстой, æмæ дæллаг быдырæй цы машинае сцæйцыди, ууыл куы абадти, уæд. Рæбынай цæхгæрмæ цы фæйнаг æвæрд уыди гуыффæйы иу фарсæй иннæ фарсмæ, ууыл бадти æртæ лæджы. Æзнауыр се ‘ртæйы дæр зыдта, стæй йæ цыма уыдон дæр зыдтой, афтæ йæм зынди. Астæуæй чи бадти, уый хъæуыбинаг уыди. Йæ ном Нане хуынди. Йæ армытæпæнтæ кæрæдзийыл бафæлдæхта. Стæй сæ цуркау йæ сагæхты æртъыста æмæ рæдзæ-мæдзæ кодта. Нанейы фæйнае фарс чи бадти, уыдонæй иу сæ дæллаг уынджы царди, иннæ – сæ уæллаг уынджы, æмæ сæ загъд-заманайæ не ‘нцадысты. Нане сæ астæу бадти æмæ иудадзыг æркув-æркув кодта, уымæ та сæ йæ хъус куыд ничи дардта, нæ фæлæ!

– Уæдæ нæхи колхоз йæ къудийæ исинаг куы фæци, уæд æй кæдæм Комгаæроны хъæлæсы тъыстой! – хъæрæй дзырдта Лекси, – уый сæ дæллаг уынджы царди Æзнауыртæн. Быдыры æнæ дастæй аздади, æмæ йæ рустыл хъуын афтæ дзæбæх ныффæлдæхт, цыма, рустæй исты куы фæзына, уымæй тарсти. – Нæхи колхозы йæ цæмæннæ æвзæрстой?! Науæд парторг куы уыд, уæд парторджы бон афтæ ницы у? Цæмæннæ рахæцыд колхозыл размæ?

– Сæрдаримæ, дам, нæ фидыдтой, сæ ныхас, дам, никуы сиу и, – дзырдта Сосе, уый та йæ уæллаг уынджы царди Æзнауырæн, къан-нæггомау цыргъдзæсгом лæг. Афтæ зынди, цыма Росебы раст кодта Лексийы цæсты.

– Æмæ уæд афтæ гæнæн нæ уыди, Арысманы сис æмæ йын йæ бæсты Росебы сæвæр!

– Уыди, куыд нæ уыди! Фæлæ, гæнæнтæн сæ фылдæр гæнæнтæй зайынц, уый нæ зоныс? Уый сафы бæстæ, уый, æмæ гæнæнтæм афоныл фæкæсæг нæ фæвæййы.

– Уæдæ уым йæ хъуыддæгтæ дзæбæх ацæудзысты Росебæн, – ныхасыл иннæрдæм ахæцыд Лекси.

– Ацæудзысты, кæсгæ-ма-иу фæкæ! – сразы ис Лексиимæ Сосе.

– Æмæ ма а Арысман бирæ бадынмæ хъавы мах сæрмæ?

– Хæйрæг æй базонад! Районы хицæуттæ дæр иууыл æмзонд нæ вæййынц, æмæ уымæй æвзæрдæр ницы и. Уæдæ уыдонæй алчи йæхи фæнд тæры, адæм та удхайраг кæнынц.

– Æмæ ныр Росебы бæсты парторгæй та кæй æвæрынвæнд кæнынц, ницы æрцыд дæ хъустыл?

– Æмæ куы равзæрстой парторг.

– Кæй?

– Уалæ кæрчыты фермæйы хицау Цæрионы.

– Цæрион бакусдæн, – йæ сæр разыйы æнкъуыст бакодта Лекси. – Цæрион лæджы æмсæр сылгоймаг у. Афтæ исты амонд мæ куы уайд, уый сæрдарæй дæр куыд бакусид. Фæлæ та уый дæр куына уадза Арысман?

Æмæ йæм уым, гуыффæйы бæрзонд къулы рæбын цыдæр фæлдæхт асыккыл бадт, афтæмæй бахъардта кæуылдæрты: Тинатин Цъуйджыны скъоламæ нал цæудзæн. Бахъардта йæм, æмæ цыдæр уæззау æрæнцад йе уæнгтыл. Йæ уæхсчытыл ма хæрдмæ схæца, уый йæ бон нал уыд.

Йæ риуы дзаг сулæфа, уый дæр нал фæрæзта æмæ, йæ улæфт йæ хъуыры куыд нæ абада, афтæ тагъд-тагъд улæфыд. Исдуг æм иу фæнд фæзынд – агæпп кæна машинæйæ æмæ ам уæлæмæ фистæгæй цæуа æмæ цæуа. Гуыффæйы фарсыл фæхæца йæ иу къухæй, æмæ йæ сарты фесхойа йæхи æддæмæ. Фæлæ нæ фæхæцыд гуыффæйы фарсыл – æнцон уыди уыцы тыхулæфтгæнгæ гуыффæйы фарсыл фæхæцын! Æмæ бадти уыцы асыккыл. Йæ фæсонтæ гуыффæйы фарсмæ алхъывта, йæ бон цас уыди, уыйас. Йæ цæстыты раз фæзын-фæзын кодта Тинатин. Афтæ æргом фæзын-фæзын кодта, æмæ-иу фесхъиудта Æзнауыр – лæгтæ дæр æй куы фенон, уымæй-иу фæтарст.

Фæлæ йыл уæд куыд нæ ахъуыды кодта, уæд! Уыцы стыр галифеджын кæмæндæр куы хабæрттæ кодта уыцы гом дуары фæстæ, уæд?! Иугæр Росеб ацыди, уæд уыдонæн дæр цы æнæ ацæугæ ис – мад æмæ чызгæн дæр! Фæлæ ма уæд ацы скъолайы бригады цæмæн и Тинатин? Комгæроны скъолайы бригадимæ цæуылнæ ис?! Кæд æй сæ хæстæджытæй искæмæ ныууагътой, ома ма уыцы кълас йæхи æмбæлттимæ фæуа? Нæ, афтæ нæ бакæндзысты. Куыд хъуамæ ныууадзой сæ чызджы æмæ сæхæдæг куыд хъуамæ ацæуой! Æмæ йæм кæд цæугæ дæр уый тыххæй скодта рынчындонмæ, ома æз цæугæ кæнын, ам нал уыдзынæн ома. Фæлæ уæд ницы загътаид? Æмæ цы хъуамæ загътаид? Æмæ йæ зæрдыл æрбалæууыд, уæд æй рынчындоны куыд бабæрæг кодтой, уый. Дыууæйæ йæм ссыдысты, Тинатин йæхæдæг æмæ йæ дзæбæх æмбал Магрæзæ. Магрæзæйы къухы – урс хæцъил хызын, быдыры кæй ахуыдауыд, ахæм.

– Мах дын цъæх хъæдуртæ схастам, – загъта Магрæзæ æмæ дзæкъулыл хæрдмæ схæцыди.

– Сбæззыди хъæдур? – бафарста Æзнауыр æмæ чызджытæм фæйна касты бакодта.

– Бæзгæ нæма скодта, мах бауагъта Состик. Мах дæр нæ бауагътаид, фæлæ, ардæм цæуæм, уый йын куы загътам, уæд нæ бауагъта. Иугай сæ фæтыдтам.

– Æмæ уын кæд фесты иугай тынд, – Æзнауыр иу цыбыр худт бакодта, цыма, даргъдæр худтмæ куынæ сарæхса, уымæй тарсти. Æмæ загъта: – Сбадут. Уæ иу бандоныл сбадæд, иннæ дæлæ ма дæлфæдтæм.

Æмæ æрбадтысты. Сæ дыууæ дæр уыцы тæпæн бандоныл æрбадтысты, фæйнардыгæй йыл æрбадтысты, æмæ Æзнауырмæ сæ иугай

уадултæ зындысты æрмæст. Æмæ-иу сæ Æзнауырмæ чи дзырдта, уый-иу æм йæ цæсгом базылдта. Æмæ бафарста Магрæзæ:

– Дæ сæр ма зилы?

– Гыццылтæ ма зилы, – загъта Æзнауыр.

Æмæ уæд та Тинатин бафарста:

– Æмæ дын кæд гыццылтæ йеддæмæ нал зилы, уæд дæ цæмæннæ рафыссынц?

– Нæ зонын, – загъта Æзнауыр.

– Уым, быдыры тагъддæр нæ банцаид йæ зилынæй дæ сæр? – йæ ныхас фарсты хуызæн уыд, фæлæ фæрсгæ нæ кодта, æнæуи загъта Тинатин.

– Чи зоны мын тагъддæр банцаид.

– Тагъддæр дын банцаид, – загъта ма Тинатин æмæ æрсабыр.

Æмæ та загъта Магрæзæ дæр:

– Хорз уыди, æмæ дыл «Тъæбæртт»-æн йæхи цалх нæ атылди, фæлæ дыл гуыффæйы цалх атылди.

– Уый хорз уыди, тынг хорз уыди, гуыффæйы цалх мыл кæй атылди уый, – бахудт Æзнауыр. Æмæ уæд фæйнæ худты бакодтой уыдон дæр – Магрæзæ дæр бахудти æмæ Тинатин дæр.

– Цы хабæрттæ ис быдыры? – бафарста Æзнауыр.

– Хорз у быдыры, – загъта Магрæзæ, фæлæ раздæры хуызæн хъæлдзæг нал у. Тъæбæртт куы феуæгъд и, уæдæй фæстæмæ афтæ хъæлдзæг нал у.

– «Тъæбæртт»-ы сцалцæг кодтой, – загъта Тинатин. – Ныр æй къуыппæй нал рауадзы Дзибул, ныр ыл сбады, æмæ скусы «Тъæбæртт», – стæй бакаст Æзнауырмæ: – Æмæ дын саст уыди дæ бæхбæттæн?

– О, – загъта Æзнауыр.

– Æмæ дын тынг рысти?

– Рысти мын. Фынæй кæнын мæ нæ уагъта.

– Æмæ дын йæ рыст цæмæй фæлæууа, ахæм хостæ нæ лæвæрдтой?

– Лæвæрдтой мын, æмæ-иу мын фæлæууыд, стæй та-иу райдыдта риссын, цыма-иу æй хостæ нæ фæуæрдтой, фæлæ-иу дзы рох фæци риссын, – загъта Æзнауыр æмæ Тинатинмæ бакаст.

Уæртæ уыцы цæстытæ. Уæд ноджы стырдартæ уыдысты æмæ ноджы цъæхдæртæ. Уæд тарст уыдысты. Уæд се ‘ппæты цæстытæ дæр тарст уыдысты – чызджыты цæстытæ дæр æмæ лæппуты цæстытæ дæр. Æмæ йæ цæстытæ æрцъын кодта Æзнауыр.

– Ёмæ-иу цы ми кодтай стæй? – бафарста Тинатин.

– Кæд?

– Куы та-иу дын райдыдта риссын, уæд?

– Ницы. Мæхи-иу хъуыдытыл ирхæфстон, хъæууон хъуыдытыл, быдирон хъуыдытыл. Нæ нартхоры хуымы-иу балæууыдтæн, сымæхимæ-иу ныхæстыл схæцыдтæн. Мæн быдырмæ фæндыди, загътон дохтырæн, быдыры мын, зæгъын, тагъддæр адзæбæх уайд, æмæ мæ дзурын дæр не суагъта, быдыры кой, дам, кæнгæ дæр ма кæн. Куы, дам дæ афыссæм, уæд – хъæумæ. Иу-дæс-фынддæс боны – хæдзары, – æмæ ма цыдæр æвæрæз хъæлæсæй бафтыдта йæ ныхæстыл Ёзнауыр, – уæдмæ сæрд дæр фæуыдзæн.

Тинатин бадт, йæ фæсонтæ Магрæзæйы фæсонтæм хаст, афтæмæй-иу бакаст Ёзнауырмæ, æмæ йын нæ фаг кодта уыцы бакаст, лæгæн дойны куы уа, æмæ йын донгарзæй дзæбæх схуыпп кæнæн куыд нæ уа, æмæ йæ дойны куыд нæ сæтта, афтæ куыддæр уыд. Ёмæ сыстад. Ёмæ, цыма цæмæ сыстад, уый æмбæхсынмæ хъавыд Магрæзæйæ, уый хуызæн æм æрдзырдта:

– Ды бад.

Ёмæ йæм скасти уæлæмæ Магрæзæ æмæ йæм бахудти, уыцы дзæбæх æм бахудти.

– Кæй мыл аудыс, уый æмбарын, – загъта æмæ фестæди уый дæр. Ёмæ лæууыдысты, афтæмæй кастысты Ёзнауырмæ. Ёмæ та бафарста Магрæзæ:

– Ёмæ дæ стын нæ уадзынц?

– Райсом мæ иу сахат уадзынц, изæры та дыууæ сахаты.

– Ёндæр нæ?

– Нæ.

– Ёмæ не сфæлмæцыс уаты?

– Сфæлмæцын.

– Ёмæ сæ хæринагтæ та куыд сты? Исты дзæбæхаг дæр уын авæрынц, æви кас æмæ цайæ цæрут?

Ёмæ йæ фарстæн дзуапмæ дæр нæ банхæлмæ каст, афтæмæй дзурынмæ фæци Магрæзæ:

– Иу хохаг лæг рынчындоны ахуыссыд иу мæйы бæрц, стæй, сæхимæ куы бацыд, уæд ыл æгас хъæу нымбырд сты æмæ йæ фæрстыты бын фæкодтой. Ёмæ йæ цæмæй нæ фарстой? Йæ сыхаг чи уыд, йæ хæрз сы-

хаг, уый та йæ афтæ бафарста: «Хæринаг уын исты лæвæрдтой, бецау?» Æмæ йын хъæрæй дзуапп радта, рынчын чи уыд, уый: «Хæринаг – бирæ, фæлæ питание нæй, питание!» – Магрæзæ йæ ныхасы фæудмæ дæр нал фæлæууыд – фæпыррык кодта, цыма уыдонæн дæр, куыд фæпыррык кæнын хъæуы, уый амыдта. Фæлæ уыдонæй пыррыкк ничи ныккодта, æнæуи фесты худынмæ.

– Хæринаг, дам, бирæ, фæлæ, дам, питание нæй, – загъта Тинатин, худт куы фæци, уæд. Æмæ уæд загъта Æзнауыр дæр:

– Æвæццагæн, «аппетит» загъынмæ хъавыди, æмæ йын фæхæццаæ сты дыууæ дзырды.

Уæдмæ Магрæзæ тумбочкæйы сæрæй цалдæр чиныджы райста, йæ риуыл сæ бакъул кодта æмæ сæм радгай касти. Тинатин бавнæлдта «Ирон фæндыр»-мæ. Райста йæ, йæ цъарæй йæ сауагуы сау цæстытæй касти Къоста. Тинатин чиныгыл æддæмæ ахæцыд, цыма кæсæн уыд æмæ дзы йæхимæ касти, уый хуызæн æмæ радзырдта, цыма кæмдæр бæрзонд дзурæнæй дзырдта, йæ разы цы бирæ адæм бадти, уыдонæн:

*Додой фæкæнат, мæ райгуыраен хæхтæ,
Сау фæныкæй уæ куы фенин фæлтау!
Зæй уæ фæласа...*

Æмæ рабадти йæ уаты Æзнауыр, йæ цæстытæ сарæзта Тинатин-мæ – æмæ афтæ уый куы дзырдта уыцы изæр, йæхæдæг куы дзырдта афтæ! Уый, Æзнауыр! Уæд уый та куыд дзуры афтæ?! Æнæуи уый хъæлæсæй нæ дзуры, куыд хъуамæ дзура уый хъæлæсæй! Уый чызг у. Фæлæ æнæуи уый куыддæриддæр дзырдта, афтæ – уыцы фæныллæг-гæнæнтæ, уыцы бæрзонд сисæнтæ, уыцы лæгъз ахæцæнтæ. Бадгæйæ баззади йæ сынтæджы Æзнауыр.

Уæд æмдзæвгæтæ дзырдтой колхозонтæн æнæ чиныгмæ кæсгæйæ, афтæ зæрдылдардæй, хъæрæй. Чи-иу дзырдта, уый-иу слæууыд, дуары сæрмæ цы стыр цырагъ сыгъд, уый бынмæ, къæсæры дурыл. Колхозонтæ сæ разы зæххыл бадтысты, уыцы хъарм зæххыл, иуæрдыгæй – нæлгой-мæгтæ, иннæрдыгæй – сылгоймæгтæ. Нæлгоймæгтæй йæ сынæгыл чи ауагъта йæхи, ахæмтæ дæр уыд – афтæмæй сын, æвæццагæн, æн-цондæр уыд хъусын. Æзнауыр «Додой» дзырдта. «Додой»-мæ æндæр кастæй касти. «Додой» йæм адæймаджы фыст нæ зынд, – цыфæнды куы festa адæймаг, уæддæр куыд хъуамæ ныффысса «Додой»?! Уый

арвон уэлтэмэн амэ зэххон хызэмар баиу сты кэмдэр цыдэр агъуыстаджи уаварты. Амэ йыл афтэмэй бафтыди Кьоста йэ судзгэ тыхст бонты кэмдэр.

Амэ ныссабыр и уыцы стыр быдырон уэзэг. Азнауыр касти колхозонтэм амэ, далэ пысылмон дингэнджытэ хадз кэнынмэ кэдаем арамбырд вэййынц, уым сэ кувэн дуры алыварс куыд ныккэлынц, уый хуызээн ам зынд колхозонты бадт. Амэ та-иу йэ сэрыхил базмэлыд Азнауырэн.

Йэ фэстаг рэнхытэм ын куы фэцэйхэццэ кодта амдзэвгэ-йээн, уэд, зэрэдты звено кэй хуыдтой, уый раздзог чи у, уый, уартэ Гэгуыцаты Тьуга, кэцэйдэр йэ бынэй йэ цонг ма сласа амэ йэм йэ кьух ма батила, уыцы стыр уэззау кьух, амэ йэм ма бадзура:

– Лэугэ нэ, лэугэ нэ!

Амэ фестэалфыд Азнауыр, лэугэ, дам, нэ! Уэдэ куы фэуа дзырд амдзэвгэ, уэд ын цы гэнээн и энэ арлэугэ?! Амэ ма йыл хьуыды акэна, уымэ дэр ай нал равдэлд, афтэ, куыддэр фэстаг рэнхытэ загъта, афтэ раздэхти фэстэмэ фыццаг рэнхытэм. Уый фэстэ дис кодта, цы йэ фэцарэзта амдзэвгэ ногэй дзурынмэ? Иннэ ахэм, Тьугайы диссэгтэ! Цэмэй базыдта, амдзэвгэ йэ кэронмэ фэхэццэ кэны, уый? Зыдтаид амдзэвгэ зэрдылдардэй кэрэй-кэронмэ, уый гуырысхойаг у. Кэд дзы эндэр исты и, адэймаджы зонд кэй нэ ахсы, ахэм исты? Цы ‘рбадзурын кодта Тьугайы? Амэ, цы агуырдта, цы йэ арбадзурын кодта, уый?! Амэ уый цы фездэхта амдзэвгэ ногэй дзурынмэ?

Стэй, – уый йэ дыккаг бон уыди – бонрафты хуымэй станмэ куы цыдысты, уэд йэхи йэ фэрсты ма фэцэуэг кэна Тинатин!

Азнауыр та-иу ам бакасти. Уэдэ ма кэд уыди уый, амэ, Тинатин уай, амэ уыйэппэт чызджытэ амэ лэппуты ‘хсэн бараст уай амэ Азнауыры фэрсты цэуэг фэкэнай дэхи!

– Цы хорз уыди! – загъта Тинатин. Афтэ загъта, цыма уартэ кэдэй нырмэ фэнд кодта афтэ зэгъын амэ йын не ‘нтысти амэ не ‘нтысти.

Азнауыр ам бакаст амэ йэм кэсгэйэ баззад – афтэ йэм фэзынд, цыма йе стыр цъэх цастытэ йэ бэзджын сау арфгуытыл цинтэ кодтой.

– Цы уыди хорз?

– Дысонизэр, – Тинатины хьэлэс анауыр ахсызгон зэлланг кодта.

– Хорз уыди, – загъта Азнауыр дэр.

– Куыд дзæбæх бадтысты æмæ куыд дзæбæх хъуыстой!

– Дзæбæх хъуыстой æцæг?

– Ды куыд дзæбæх сарæхстæ! – бахудти Тинатин, фыр цинай бахудти, æмæ йæм худын цыди, фæлæ йæм ныхас кæнын дæр цыди, æмæ уæд худгæ-худын загъта: – «Додой» ногæй дзурын кæй райдыдтай, уый, кæй нæ фæтыхстæ. Афтæ дзæбæх уыди, ды афтæ дзæбæх уыдтæ!

Æзнауыр æм бакасти – цытæ дзуры?! Кæд ма дзырдта афтæтæ? Тæрсгæ дæр ын фæкодта.

– Æмæ мæм уый фæстæ афтæ зынын байдыдта, цыма ахæм æмдзæвгæтæ дыууæ хатты дзурын хъæуы. Иу хатт æй радзур æмæ, куыддæр фæуай дзырд, афтæ йæ ногæй райдай дзурын, ды йæ куыддæриддæр райдыдтай, афтæ. Кæд-иу тæрсгæ дæр нæ фæкодтон!

– Цæмæй-иу фæкодтай тæрсгæ та? – бафарста Æзнауыр æмæ йæ цæстытæ фæйнардæм арахæсс-бахæсс кодта сæ алыварс, æмæ ирдæй базадысты йæ цæстытæ: уыйæппæт хъомпалгæнæг лæппутæ æмæ чызджытæй иу нæ уыди уыдонмæ æввахс, мæнæ сæ цыма фæдзæхсгæ бачынди – уыдонмæ æввахс мачи бацæуæд, абабау! Уый йæ цæуылдæр батыхсын кодта, фæлæ уæддæр бафарста ногæй: – Цæмæй-иу фæкодтай тæрсгæ та?

– Цæмæйзон, цæмæй! – фездæхт Æзнауырмæ Тинатин. – Стæй-иу уыйæппæт колхозонтыл куы æрхæцыдысты мæ цæстытæ, уæд та-иу æрсабыр дæн æмæ-иу хъуыды кодтон: «Додой» афтæ ничима радзырдта, æвæццæгæн. Артисттæ йæ æнæуи хуыздæр фæдзурынц, чи зоны, фæлæ йæ ды та æнæуи хуыздæр дзырдтай. Мæ ныхæстæ ныццæхгæр-мæхгæр сты, хатын æй, фæлæ сыл нал иуæрдæм схæцын фæразын, нал – иннæрдæм. Уыдон æй, сæ дæсныйад сын куыд амоны, афтæ фæдзурынц, ды та йæ, дæ зæрдæ дын куыд амыдта, афтæ дзырдтай. Æмæ иу, дæсныйад куыд амоны, уый у, иннæ та, зæрдæ куыд амоны, уый.

Æмæ та йæм бакасти Æзнауыр.

– Чи зоны, рæстытæ дзурыс, фæлæ, чи зоны, афтæ рæстытæ дæр нæ дзурыс, – загъта æмæ бахудти.

Æмæ бамбæрста: уымæн фæцæуæг кодта йæхи йемæ, уымæн – ма фæцæуæг кодтаид йемæ йæхи, уый йæ бон нæ баци. Хъуамæ йын загътаид, цы йын загъта, уыдон, стæй ма ноджыдæр цыдæртæ. Фæлæ уыцы цыдæртæ зæгъынæн цыдæртæ хъæуы, бирæ цыдæртæ. Æмæ кæм и?! –

– Дысон мæ хуыссæг фæлыгъд æмæ цин кодтон, мæ хуыссæг кæй фæлыгъди, ууыл.

– Цæмæн ыл цин кодтай?

– Нæ зонын. Нæгъ, зонын æй, фæлæ йæ нæ зонын. Ды йæ куыд дзырдтай, уый агуырдтон махимидаг, хатт-иу æм фæхæстæг дæн, дæ улæфт дæр-иу дын æрцахстон цыма, фæлæ-иу уæд цинæй амардтæн æмæ-иу мын æрбайсæфтысты улæфтæй дæр æмæ æндæрæй дæр. – Уым фæлæууыд Тинатин, цыма æрхæцгæ фæкодта æмæ йæ хæкъуырцц фæцаудзæн ныр та, фæлæ нæ фæцыд йæ хæкъуырцц, æмæ загъта, бынтондæр æндæр чи уыд, ахæм хъæлæсæй – уæлтæмæны хъæстæ кæм нæ уыд, æнæуи дæр хауд чи уыд, ахæм хъæлæсæй: – Æмæ ма мын æй иу хатт куы радзурис, æрмæст мæнæн, мæн йеддæмæ йæм куыд ничи хъуса. Уæд æй кæд хуыздæр бахъуыды кæнин.

Æзнауыр-иу æм бакаст æмæ та-иу æм бакаст: цытæ дзуры æмæ цæмæн дзуры, цытæ дзуры, уыдон?! Æнæуи йыл фидыдтой, цы дзырдта, уыдон, куыд сæ дзырдта, уый дæр ыл фидыдта. Æмæ йыл фыццаг дис бакодта, стæй та йын тæригъæд фæкодта. Тæригъæд ын кæй фæкодта, уый бынтон нæ бамбæрста, уæддæр æй цыма бамбæрста. Æмæ йæм бадзырдта:

– Æмæ йæ уæд афтæ куынауал радзурон, куынауал æй базонон афтæ дзурын. Дысон æй куыд радзырдтон, уымæн дысонизæр хъæуы, куыддæриддæр уыди, афтæмæй: колхозонтæ хъуамæ афтæ бадой уæзæгыл, æз хъуамæ æфтæ лæууон цырагъы бын къæсæры дурыл, ды хъуамæ уым мæ фарсмæ кæмдæр дæхи цæттæ кæнай рацæуынмæ. Стæй, афтæ куы уа алцыдæр, уæддæр, дысон куыд рауади мæ дзырд, бынтон афтæ нæ рауайдзæн. Бынтон æдæрхуызон дæр нæ рауайдзæн, фæлæ цæмæйдæрты æндæрхуызæттæ уыдзæн, æмæ уыцы цыдæртæ тынг ахсджиаг сты. Дзырд чи у, уый цæмæйдæрты сфидауы, цæмæйдæрты сфыдуынд вæййы.

Афтæ куы загъта, уæд бахудти Æзнауыр. Худын æм нæ цыд, фæлæ йæ цыма бахудын хъуыди, афтæ йæм зынд: Тинатины митыл дæр бахудын хъуыд – уæдæ йæ цæмæн бахъуыди, уый куыд дзырдта «Додой», афтæ зонын! Æмæ йæ йæхиуыл дæр хъуыди бахудын, уый гæнæн кæй нæй, уый йын афтæ бæстæтты кæй амыдта, уый тыххæй.

Æмæ-иу куыд нæ кодтой ныхæстæ! Хъæлдзæг ныхæстæ дæр-иу кодтой, хъазæн ныхæстæ, иннæтимæ куыд кодтой, афтæ. Фæлæ-иу уæддæр Тинатины ныхæстæм æхсызгондæрæй хъуыста, стæй-иу, Тинатин кæм лæууыд, уым лæууын фæндыд уый дæр. Фæлæ уый раздæр

уыд афтæ, цалынмæ «Тъæбæртт»-ы уромæнтæ нæ феуæгъд сты уыцы къуыппыл, уæдмæ.

Æмæ йæ сæ разæй ахастой хъуыдытæ, баййæфтой йæ æмæ йæ сæрты акалдысты. Уæдæ йын уымæн дзурын кодта «Додой», уымæн. Ома ныр ам нал уыдзынæн, ам нал цæрдзыстæм, ома ныр Комгæроны цæрдзыстæм, æмæ йæ базонон, уый йæ куыд дзуры, афтæ дзурын, æмæ-иу æй уым дзурдзынæн мæхицæн, Комгæроны.

Æмæ та фæфæнд кодта агæпп кæнын машинæйæ, æмæ ацы хатт, æвæццæгæн, нал ныллæууыдаид æнæ агæпп кæнгæ, фæлæ уæдмæ машинæ хидыл бауади æмæ уыцы раст фæндагыл бараст и хъæумæ. Æмæ ма ныр фæнды гæпп кæн, фæнды – ма. Дыууæ уынджы куы суадысты хъæуы, уæд Нане ахызти. Фыццаг, йæ разы цы комбаст голлаг уыд, уый аппæрста, æмæ зæххыл йæ тъæпп фæцыди голлагæн; æвæццæгæн дзы быдыры халсарты фæлхортæ авгæдта фосæн. Стæй та йæхæдæг ахызти. Гуыффæйы фæстаг фарсыл радгай йæ къæхтæ айста, стæй йыл йæхи ахафта уым дæлæмæ. Æмæ цæхгæрмæ уынгмæ куы фæцæйхаста голлаг йе ‘ккойы, уæддæр, цыма цæстæй нæма ракасти, афтæ зынди Æзнауырмæ. Æмæ йæ фæстæ æнкъардæй каст. Лекси æмæ Сосе та уыдоны уынджы æрхызтысты. Куы ‘рхызтысты, уæд раст слæууыдысты, се ‘ргæмттæ – кæрæдзимæ арæзт, афтæмæй кæрæдзийы къухтæ райстой.

Лекси загъта:

– Дзæбæх мын у, Сосе, дзæбæх!

Æмæ йыл бауæзлыд Сосе дæр. Æзнауырмæ куыд фæкасти, афтæмæй йыл цыма æгæр бауæзлыди:

– Гъæ, дæ дзæбæхтæ мæм хъуысой, мæхи Лекси!

Стæй та уый къух райстой, Æзнауыры къух. Фыццаг ын æй Лекси райста, стæй та – Сосе. Æмæ йын цалынмæ цыдæртæ дзырдта Лекси æмæ йын йæ къухыл хæцыд, уæдмæ йæм Сосе та йæ афтид къух дардта.

3

Уæд-иу цы дзæбæх æмбырдтæ уыди, нæ фæлæ! Сценæйы-иу дæргъæй-дæргъмæ стъол равæрдтой, йæ уæлæ-иу ын сырх-сырхид хъуымацы тын айтыгътой, доны æвгтæ æмæ-иу ыл агуывзæтæ æрæвæрдтой, стæй-иу йæ фаллаг фарс стъолæн, сæ цæсгæмттæ адæммæ арæзт куыд уой, афтæ рабадтысты уыцы дзæбæх арæзт нæлгоймæгтæ æмæ сыл-

гоймæгтæ æмæ-иу кастысты адæммæ, æмæ-иу сæм кастысты адæм дæр. Æмæ уымæй хуыздæр цы и!

Кæнæ-иу, цалынмæ æмбырд нæ райдыдта, уæдмæ цы хъазт сарæзтой клубы раззаг дуары æдде уыцы тæапæны! Æмæ-иу дзы цы дзæбæх кæфтытæ кодтой!

Ныр сценæйы тæккæ схизæны иу æнахуыр ралæууæн æмæ радзурæн бынат сæвæрдтой, уыцы цыппæрдигъон, цыма сагъд уыди асдæрды фæйнаджыты мидæг æмæ цырты хуызæн зынд, цыма, кæцæйдæр чи æрæфтыд, хъæуæй чи нæ уыд, уымæн сагъд уыди уæлмæрдæй кæрон, – æвæццагæн æй районæй сæрвыстой, цæмæй дзы раздæр цы радзурæн бынат уыд, уый мауал æвæрой – уый советон у, социалистон у уый! Æмæ дзы ничи балæууы æмæ дзы ничи радзуры. Кæнæ йыл цыма æлгъ кæнынц, кæнæ дзы цыма тæрсгæ кæнынц истæмæй. Æмæ-иу уый йæхицæн лæууыд, дзургæ чи кодта, уый та – йæхицæн. Æмæ дзы зæрдæ уынгаг кодта. Уæд та æндæрхуызон радзурæн уыди – дзæбæх, цыппæрдигъон радзурæн, йæ мидæг балæууæн кæмæн уыд, къухтæ æрæвæрæн дæр кæуыл уыд. Стæй, йæ раззаг фарс чи уыди, адæм ын комкоммæ кæдæм кастысты, уыцы фарсыл мæнæуы æфсиртæй цы тымбыл быд уыди, уый куыд дзæбæх фидыдта, йæ астæу дзуарæвæрдæй цы æхсырф æмæ дзæбуг уыди, уыдонимæ! Лæгыл ныфс æфтыдта йæ бакаст æмæ цин æфтыдта лæгыл.

Адæм хор-хор кодтой. Хъæлдзæг нæ уыди сæ хор-хор, æмæ, хор-хор хъæлдзæг куына уа, уæд цæмæн бæззы! Сценæ исдуг афтидæй лæууыд, стæй йæм фæцæйхызт, цы цыбыр асин æм уыд, ууыл Сæхæтæг. Цыдæрхуызон гуыбыр-гуыбыр фæцæйхызти, æмæ афтæ зынд – не схæццæ уыдзæн уæлæмæ. Мæнæ разилдзæн æмæ раздæхдзæн фæстæмæ, фæлæ нæй, нæ раздæхти фæстæмæ Сæхæтæг. Хъæусоветы фыссæгæй куыста æмæ нымæд лæг уыди Сæхæтæг хъæуы мидæг.

– Мæ зынаргъ хъæубæстæ! – радзырдта Сæхæтæг, куыддæр æрлæууыд уыцы радзурæны фарсмæ, афтæ. – Абон æрæмбырд стæм иу ахсджиаг хъуыддаджы фæдыл: хъуамæ бафæлварæм хъæуыхицау равзарыныл. Уый у тынг бæрнон хъуыддаг, æмæ мæ уырны, уыцы бæрн кæй æмбары махæй алчи дæр. – Афтæ лæугæйæ загъта Сæхæтæг, стæй, сценæйы былмæ хæстæг цы иунаг къæлæтджын уыди, ууыл æрбадти.

Цард куы фæфæлдæхт, уæд горæтмæ арауай-бауай кодта Сæхæтæг, цыдæр куыстыл дзы фæхæст и æмæ-иу райсомрадгы фæцæйцыд авто-

бусы ләууәнмә. Стәй әрсабыр и Сәхәтәг. Әвәщәгән, йә зәрдәмә нә фәцыди куыст, чи зоны йыл хәцгә дәр ракодтой фәстәмә. Әмә ахсызгон уыди бирәтән – агайтма фәстәмә әрбынаттон Сәхәтәг. Ныр уартә рынчындоны нылләууыд хәдзарады хицауәй. Цас хәдзарад уыдаид хәәуон рынчындоны! Бәх әмә дзы бедаркә уыди дәләмә дәр әмә уәләмә дәр. Әмә әнкъард уыди Сәхәтәг, әнкъардәй-иу фәцәйцыд, кәдәм цыд, уырдам, әнкъардәй-иу әрләууыд, кәм әрләууыд, уым.

Әппәты разәй дзурынмә рацыди Саумел. Милицәйы әрвыст ләг уыди Цуйджыны хәәумә әмә уым әрцарди. Әмә радзырдта, алы әмбырды куыд дзырдта, афтә, уыцы әнахуыр дзураңы фарсмә ләугәйә.

– Нә хәәуы куыд әвәрд у общественный порядок, афтә иу хәәуы дәр нәу. Әмә әз афтә нә зәгъын, әмә уый мә заслугә у, уый не ‘ппәты заслугә у, уый, общий язык кәй ссардтам, уыцы успех уырдыгәй цәуы. Әмә-ма әркәсут, кәддәра цы дружба ис нә хәәуы цәрджыты ‘хсән! Просто цыма иу бинонтә сты, афтә сплотиться скодтой, гье! Әз әй алы ран дәр фәзәгъын байдайын, әмә нәм заводить фәкәныңц. Ныр хәәуыхицау равзардыстәм, әмә йын әз зарәне дзырд дәттын, куыд әй краснеть кәнын никуы бахәәудзән нә хәәуы общественный порядочы тыххәй.

Далә йын чидәр раззаг дуарбахизәны әрәмдзәгъд кәнынмә хъавыд Саумелән, иуцалдәр цыччы дәр әркодта йе ‘рмттә, фәлә, йә алыварс куы ничи схәцыди йә къухтыл, уәд уый дәр цәхгәр фәуагъта йе ‘мдзәгъд кәнын.

Чъули әрәджиау әрбацыд әмбырдмә. Бынат әй нал фәци әмә, клубән йә дыууә фәрсаг дуарәй хәәусоветы ‘рдәм чи уыди, уый бахизәны ләууыди – иутә әмә дзы дыууәтә куына ләууыди! Хъуыста дзурджытәм әмә мәсты кодта, стәй, куыддәр Тимафе фәци дзырд, уалә хуытәдарән фермәйы ахсәвгәсәй чи куыста, уыцы Тимафе, афтә размә аләгәрста, ныхасы бар дәр нә ракуырда, афтәмәй. Гыцыл гуыбыргомау, гыцыл къаннаггомау, уәддәр бәрәг уыд, куыд фәцәйбырста, уый. Кәцәй дзырдтой, уырдам аххәст нәма бахәцә, афтә йә хәр фәцыди:

– Ай диссаг нәу – хәәуы куы ницыуал ныууагътой, уәд та йын хицау әвзарыңц! Әмә цәмәән әвзарыңц хицау? Хәдзәрттә ма дзы

баззад, амæ уыдонæй алкæмæн йæхи хицау и. Хицау! Куыдзæн вæййы хицау, хæрæгæн вæййы, хæлафæн вæййы, фæлæ – хъæуæн хицау?! Æмæ цы хъуамæ куса стæй? Кæд, далæ Митъойы сæндонмæ чи цæуы, уыдонæн рад скæна кæнæ, уартæ Дисыджын къуыппыл Кутураты Корчи цы кувæндон сарæзта, уырдаæм чи цы кувинагтæ хæссы, уый бæрæг кæна! Хъæуыхицау! Уый кæй сæрмæ æрцыд, хъæуæн хицау æвзарын, уымæн йæ ныхыл дамбацайыдзаг нæмгуытæ банымай, йæ къæбутæй иугай-дыгай куыд гæппытæ кæной.

Æмæ сылгоймæгтæй чидæр бахъæр кодта Чъулимæ:

– Алæ, де ‘гæр кал, уый дын дамбацайыдзаг амæ сармадзаныдзаг.

Сылгоймаджы ныхасмæ ницы æрдардта йæ хъус Чъули, амæ йæм уæд та нæлгоймæгтæй бадзырдта чидæр:

– Гъе дæ бонæй уай, мах Чъули, иутæ ‘мæ дыууætæ не сты, нæ!

– Куыйтæ дæр иутæ ‘мæ дыууætæ нæ вæййынц, фæлæ сæ раззаг иу вæййы, кауы сæрты дæр æмгæпп нæ ракаенынц, фыццаг дзы иу рагæпп кæны, стæй, уый фæзмгæйæ, иннætæ дæр зыгъгуыттытæ амæ дыгъгуыттытæ сисынц сæхи кауы сæрты.

Мæсты уыди Чъули амæ ноджы хылæмхиц. Уæдæ афтæ цæуæнт дæ хъуыддæгтæ, амæ стæй афтæ фæцæуæд дæ тъæпп цыфы!

Уæд æгас бæстæ базмæлыд – нартхор квадратон-дзыгъуыргай тауыныл ерысы бацыдысты механизаторты тæккæ сæрæндæртæ. Æмæ Ирыстоны ахæм колхоз нæ баззад, Чъулийы хуымтæм уынаг кæцæй нæ фæцыдысты. Афтæ дæсны разынд уыцы тауыны мадзалмæ. Далæ йæ Мæскуымæ дæр ахуыдтой Адæмон хæдзарады æнтыстыты равдыстмæ амæ йын сызгъæрин майдан саккаг кодтой, йемæ – æхцайы лæвæрттæ. Районы ахæм уынаффæйыл ныллæууыдысты райком амæ райæххæстком, хъуамæ Социалистон Фæллойы Хъæбатыры ном райсынмæ æвдыст æрцыдаид Чъули. Ныр нал райком и, нал райæххæстком, нал колхоз. Ницыуал и æппындæр. Дуне афтидæй баззад, амæ ма чи бакодтаид Чъулийы мæт! Нал трактор и, нал куыст, амæ гуырдызаг сæнуæйгæнæгмæ ныллæууыди куысты, Митъомæ. Райсомæй бынат ныссæрфы, сæхицæй цы бæрз уисой æрхаста, уымæй, уый фæстæ стъолы зæронд газеттæ ракалы амæ йыл ног газеттæ бамбæрзы. Стæй, уæлæ Генаты Сикъо сæ хæдзары кæройнаг цæсты цы дуканигонд бакодта, уырдыгæй цыхт амæ дзул æрхæссы. Кæд искамæн сæн хæссын бахъæуы хæдзармæ, уæд ын йæ цыппæрдигъон чыбылайы бахæццæ

кæны сæн. Æхца рахæссы æмæ сæ Митъойы къухмæ банымайы. Нуазынмæ чи бауайы, уыдон дæр æм æнæ бадзургæ кæм фæвæййынц. Уæдæ, хæдзармæ кæмæн ахæссы сæн, уый дæр ын дзы куыд нæ адары, æмæ фæуæлгъиппой вæййы Чъули. Уæд бынтон базмæлы йæ маст.

– Æмæ нын нæ ног чындзыты дæр йæхимæ кæнын куы райдайа сæ тæккæ ногыл, уартæ гуырдызый ерыстаутæ куыд кодтой, афтæ, уæд та?

– Тобæ зæгъ, Чъули! – бахъæр æм кодта чидæр.

– Уый дын тобæ æмæ тоборза! – рахъæр кодта адæммæ Чъули. – Ай мардæрцыд нæу, судзгæ мардæрцыд! Хъæуыдзаг фæллой аныхъуыр-р-дта чидæр, æмæ уый кой нæ кæнæм, фæлæ хъæуыхицау æвзарыныл фæдис системæ. Æмæ уый барæй афтæ кæны нæ ног хицауад, ома сын уыцырдæм ахæцæм, æмæ, ацырдыгæй цы ‘рцыд, уый ма уыной. Æмæ йæ хъуамæ куыд ма уынæм, куыд – лæгæн йæ хæлаф куы раласай, уæд астæуæй дæлæмæ гомæй зайы, уый æмбарынхъом нал стæм?! Æмæ йæ нæхæдæг мауал зонæм, гъа! Фæлæ нæм чи бакæса, уый дæр æй нæ базондзæн, нæ уæлæ хæлафæтæ нал и, уый?!

Æмæ йæм базыр-дта Сæхæтæг:

– Гъе Чъули, гъе, йæ дæргъ бæндæнæн у хорз, ныхасæн афтæ хорз нæу йæ дæргъ, уый нукуы фехъуыстай?

– Фехъуыстон æй, æмæ цы?! – цæхгæр фездæхт Сæхæтæгмæ Чъули.

– Цы, цы, кайдæрты дæр ма хъæудзæни дзурын, æмæ бон Чъехæй Чъребамайы дæргъæн нæу.

– Сыгъд сын ссæуæд бонæй дæр æмæ бæндæнæй дæр! – цыдæр хъæрæй æмæ цыдæр уæлмонц хъæлæсæй загъта Чъули, цыма, æгас цæуæд Октябыры социалистон революци загъта, æмæ йæ ных, кæуылты арбацыд, уыцырдæм сарæзта.

Сæхæтæг Чъулийы фæстæ каст, цалынмæ уый адæмы ‘хсæнты лæсыд æддæмæ, уæдмæ, стæй аздæхт адæммæ.

– Ныр та байхъусæм нæ районы хицауады бæрнон кусæг Абизаты Сабазмæ.

Стæй федта Æзнауыр: сыстади Сабаз, разæй цы даргъ бандон уыди, ууыл чи бадти, уыдоны ‘хсæнæй рог-рог суади сценæмæ, радзурæн бынаты фарсмæ ралæууыди.

– Мæнæ хорз адæм, ацы дзæбæх хъæуы цæрджытæ! Мæн нæ районы хицауад рарвыста, цæмæй ацы бæрнон æмбырды уемæ уон; цы ахсджиаг хъуыддаг аразут, уым уын, мæ бон цæмæй уа, уымæй феххуыс кæнын

хъæуы, хицау æвзарын æнцон хъуыддаг нæу. Рæстæг афтæ домæ, æмæ, кæй равзарат, уый хъуамæ уа ахуыр, хъуамæ уа фæлтæрд æхсæнадон куысты. Хъуамæ уа, разæнгард кæмæ и, ахæм. Хъуамæ царды мидæг «О» дæр афоныл зона зæгъын æмæ «нæ» дæр. Ахæм адæм ис уе ‘хсæн. Се ‘ппæты кой нæ кæндзынæн, фæлæ мын, кæмæй загътой, уыдоны кой æнæ ракангæ нæй! Уыдон сты Тараты Тамби æмæ Дзещиты Тохти. Сæ дыууæйы дæр хорз зонут, æз сæ куыд зонын, уымæй хуыздæр, æмæ уын сæ амоныныл не схæцдзынæн. Уыдонæй искæй куы равзарат, уæд уый амондзæн, нæ районы хицауады фæндонмæ куыдфæндыйы цæстæй кæй нæ кæсут, æмæ уый хорз у.

Исдуг æмбырд фæсабыр, æмæ уæд фæстаг бандæттæй кæцæйдæр растади Тохти. Размæ рараст и адæмы ‘хсæнты, стæй аздæхта йе ‘ргом адæммæ, йæ тъæпæн арм йæ роны æртъыста, – куыройы фарчы хуызæн зынди йæ арм йæ роны тъыстæй.

– Мæ дзæбæх хъæубæстæ! Уæ хорзæх мæ уæд, æмæ ацы æвзæрстыты мæ кой ма ‘рцæуæд. Æз куыстон æндæр дуджы, социализм аразæн дуджы. Ныр цы дуг у, уый нæ зонын. Цы аразынц, уый дæр нæ зонын æмæ афтæмæй цы хъуамæ кусон! Стæй-ма дзы уый дæр и – уæд цыма уыцы дугыл, уыцы социалистон дугыл гадзрахатæй рацæуин, æмæ мæ уымæй Хуыцау бахизæд. Уæхæдæг-ма ахъуыды кæнут: уыцы цардыл дæр иузæрдон, ацы цардыл дæр. Æмæ уæд хъуамæ лæг мауал уон, фæлæ кæфхъуындар исты уон хъуамæ.

Стæй размæ куыд рацæйцыд, фæстæмæ дæр афтæ фæцæйцыд. Адæм æм кæсгæйæ баззадысты. Æмæ ныссабыр клуб, уыцы бирæ фенæг æмæ бавзарæг – аргъуан дæр чи уыди, мæзджыт дæр чи уыди, стæй клуб дæр чи сси, уыцы фидар гæнах. Афтæ ныссабыр и, æмæ дзы куы ничи вæййы, йæ дуæрттæ æнгом æхгæд куы вæййынц, уæддæр афтæ сабыр нæ вæййы. Æнкъард сабыр, ирвæзæн кæмæй нæй, ахæм сабыр. Æмæ ныггуыбыр сты адæм æмæ зæхмæ ныккастысты, цыма йыл сæ тæригъæд хъардтой, уый хуызæн.

Тохтийы фæстæ ныхасы бар ракуырда Цакъо. Шофырæй куыста æмæ хуымæтæг шофырæй дæр куы куыстаид! Сæрдары ралас-балас кодта уыцы кæттагсæр, цыбырдым машинæйыл – фыццаг ыл Росебы ралас-балас кодта, стæй Росеб куы нал куыста, уæд та – Тохтийы. Хæдзармæ-иу кæд æмæ кæд æрæфтыд! Ныр бон изæрмæ – хæдзары, æмæ цыфæнды фехъуыстаид йе æмбырды хуызæн исты, йе ирон

абадт, уым-иу балæууыд. Æмæ ма йæм иу æгъдау уыди Цакъомæ: кæм æрлæууыдаид, уым хъуамæ дзуцæджы æрбадтаид æмæ тамако сдымдтаид. Æмæ нæ фидыдта афтæмæй Цакъо. Куыд фидыдтаид – иннæтæ лæууынц, уый бады уыцы гуыбырæй, цыма йæ лыстæг артæнтæ срыстысты, уый хуызæн, афтæмæй йæ фæздæг калы. Æмæ раздæр афтæ нæ кодта, раздæр æй тамако дымынмæ æвдæлгæ дæр нæ кодта. Æнæуи дзурын ахуыртæ-йедтæ нæ уыди, æмæ ныр сцæнæйæ куы ракасти уыйбæрц адæммæ, уæд йе ‘взаг йæ хъуыры фæцæйбадт. Æмæ йæм фæсмон æрцыд: цæй ныхасы бар куырда, цæмæн æй ба-хъуыд ныхасы бар! Фæлæ йæ зæгъын дæр фæндыд, стæй халам-балам нæ уыд йæ зæгъинаг – ахъазаджы зæгъинаг уыд, æмæ йæ уый куына зæгъа, Цакъо, уæд æй чи зæгъдзæн?! Æмæ, цалынмæ ракас-бакас кодта, уæдмæ йæм бадзырдта Сæхæтæг:

– Хъусæм дæм, Цакъо.

Æмæ радзырдта Цакъо:

– Ныр уал, цымæ, хъæуыхицау æвзарын куы фæуадзиккам, æмæ уал колхоз куы саразикам, уæд хуыздæр нæ уайд! Йæ тæвдыл æй куы саразикам фæстæмæ, йæ тæвдыл! Хæдзарæн хъуг уал куы æрæмбырд кæниккам, стæй фæстæдæр – хæдзарæн фыс, ноджы фæстæдæр – хæдзарæн хуы. Нæ бафæраздыстæм æнæ колхоз, куыд хъуамæ бафæразæм! Цы дзæбæх колхоз нын уыди, цы амондджын уыдыстæм! Райсом-иу цингæнгæ куы фæцæйцыдыстæм куыстмæ, æмæ-иу нæ изæры хæд-зармæ нæ къах куына хаста!

Сæхæтæг æнкъардæй касти Цæкъомæ, стæй йæм бадзырдта:

– О, Цакъо, о, фæлæ абон æндæр хъуыддаджы фæдыл æрæмбырд стæм.

– Мæнмæ гæсгæ та хъуамæ ацы хъуыддаджы фæдыл æрæмбырд уыдаиккам. Стæй иу хатт нæ, афонмæ хъуамæ иуцалдæр хатты æрæмбырд уыдаиккам.

– Омæ колхоз афтæ æнцон ацаразæн нæу!

– Æз дæр афтæ нæ зæгъын, æмæ æнцон ацаразæн у. Фæлæ, нæ зонд куы баиу кæнæм, уæд æй кæд исчердæмыты бауддзыд кæниккам. Мæнæ-мæнæ, нæ колхоз куыд арæзт уыд, афтæ йæ аразикам. Уæдæ ницы бакæндзыстæм æнæ колхоз. Ау, кæрæдзимæ нæ алчи йæ сынæг сыздахдзæн! Æмæ нæ ныммадзуратæ уыдыстæм афтæмæй?!

Цакъо йæ бынатмæ нал баздæхт. Æзнауыр кæм лæууыд, уым цы

дуар уйд, ууылты алэсыди адамы ‘хсэнтэ æмæ æддæмæ ахызт. «Æвæццæгæн æм тамако дымын æрцыди, – ахъуыды кодта Æзнауыр. – Ныртæккæ сдымдзæн тамако, стæй асины рæбын æрдзуццæг кæндзæн æмæ афтæмæй дымдзæн».

Сæхæтæг Цакъойы фæстæ касти æмæ, Лода сценæмæ куыд схызти, уый нал бафиппайдта.

Лода бæхтыл куыста, дыууæ стыр сырх бæхыл. Куыд дзырдтой, афтæмæй бæхтæ – Цъуйджыны сæ хæргæфстæ хуыдтой – Германæй æрбафтыдысты Уæрæсемæ, уырдыгæй та Ирыстонмæ æрхаудтой. Лæвар сæ бачындæуыди колхозæн. Æмæ сыл дзæбæх куыста Лода. Цъынайæ хос ласта цыппæрдзалх уæрдоныл фермæйы агъуыстытæм. Стæй йæ стурты размæ æвгæдта иу урс-урсид сагойæ – Бехъойы конд уыдаид, уæдæ чи скодтаид ахæм сагой æндæр! Æмæ изæры скъоламæ цыди ноджы. Уæд скъолайы фæзынд иу чызг-ахуыргæнæг. Индирæ Хасыхъойы чызг æй хуыдтой. Лодайыл цыдæр æрцыд. Йæ цин æм-бæхсын нæ фæрæзта, æмæ йыл худын бахæцыд. Худти – скъолайы дæр худти, куысты дæр худти. Æмæ, фермæйы кæй худти, уый дæр, изæры та скъолайы кæй хуыдзæн, уый цинай худти. Ноджы дарын байдыдта иу урс-урсид хъуырдарæн. Изæры-иу скъоламæ тагъд кодта, æмæ-иу ын бирæ хæттыты йæ кусæн дарæс раивын нал бантыст, фæлæ-иу уыцы хъуырдарæн æркодта йæ бæрзæйыл, къандзолы æфцæгготы мидæг, афтæмæй-иу бамидæг и скъолайы. Цас хорз фидыдтаид, бынтон сыгъдæг чи нæ уыдаид, уыцы пысултимæ уыцы урс-урсид хъуырдарæн! Æмæ йыл чидæр куы схæр кæнид, йемæ чи ахуыр кодта, уыцы лæппутæй:

– Иуварс алæуу, мæрдты финагенты хуызæн!

Ном андæгъди лæппуйыл, цыма йыл æй, куы райгуырди, уæд сæвæрдтой, уыйау.

Индирæйы урок-иу сæм куы уыди, уæд-иу Лода, зыдтаид урок – нæ зыдтаид, уæддæр йæ къух хъуамæ ныхъхъил кодтаид. Иухатт æй бафарста Индирæ, къласы дыууæйæ куы аздадысты, уæд:

- Урок куынае фæзоныс, уæддæр дæ къух цæмæн фæдарыс?
- Цæмæй мæм æрбакæсай, – загъта Лода.
- Æмæ дæм куы бакæсон, уæд цы?
- Уæд дæм æз дæр бакæсдзынæн.
- Æмæ мæм куы бакæсай ды дæр, уæд цы?
- Уымæй хуыздæр ницы и.

– Цæмæй?

– Ды мæнмæ куы кæсай, æз – дæумæ, уымæй.

Иннæ хатт та йæ афтæ бафарста Индирæ:

– Æгæр бирæ нæ худыс, Лода?

– Худын, æмæ цы? – бафарста Лода дæр æмæ бакаст Индирæмæ. – Æмæ худын æвзæр у?

– Æвзæр нæу, фæлæ, дам, алцæмæн дæр бæрц хъæуы, куы фæзæгъынц.

– Худынæн барæнтæ нæй. Хуыдын дæм куы ‘рцæуа, уæд æй куыд бауромдзынæ. Стæй йæ цæмæн хъуамæ бауромай, уымæй хуыздæр куы ницы ис, уæд.

– Афтæ хорз у, æз уый нæ зыдтон, – йæ сæр базмæлын кодта Индирæ.

– Æз дæр æй фыццаг нæ зыдтон, фæлæ йæ стæй базыдтон.

– Куыд æй базыдтай стæй?

– Ды куы ‘рбацыдтæ нæ хъæумæ, уæд æй уайтагъд базыдтон.

Индирæ йæм кæсгæйæ баззад, йæ цæстытæ æнæбары æрнык-кæул-æрныкæул кодта.

Стæй сæхгæдтой изæрон скъола. Индирæ сæхимæ ацыди. Лодайыл уыцы урс хъуырбæттæн ничиуал федта. Йæ бæхтæ йын айстой, æмæ цыдæр фесты. Стæй фермæ дæр цыдæр фæци. Лода кæм куыста, уый дæр æмæ иннæ фермæтæ дæр. Лода-иу изæры скъоламæ æрцыди, куы ничиуал-иу дзы уыди, уæд. Къæсæрыл-иу сбадти æмæ-иу тамако тамакойы фæдыл дымдта.

Уый скъолайы æхсæвгæс Абрекъ дзырдта уыдæттæ дуканийы раз иуизæр лæгтæн. Стæй арф ныуулафыд Абрекъ.

– Йæ сæры зонд цыдæр кодта, магуыр, æндæр иу дæр нæ æмæ иннæ дæр.

Ныр æй Сæхæтæг сценамæ хизгæ куы федта, уæд æм дзурын ницыуал фæцарæхст: йæхи ном ын хъуыды нал кодта, «мæрдты финагент» та йæм дзургæ куыд бакодтаид!

Уæдмæ æрлæууыд уыцы радзурæны фæстæ Лода, радзурæны сæрты каст, æмæ афтæ зынд, цыма сæр Лодайы сæр нæ уыди, фæлæ радзурæн бынаты сæр уыди. Стæй, дзурын куы райдыдта, уæд та афтæ зынди, цыма Лода нæ дзуры, фæлæ уый дзуры, радзурæн бынат йæхæдæг.

– Хъуыддаг цæй мидаг ис, уый зонут? – бахудти Лода, æмæ йæм чи касти, уыдон æм кæсгæйæ базадысты: цыма йæм худын æппындæр

нæ цыди, цыма йæм кæуын цыди, æрмæстдæр кæуын, афтæмæй кæугæ нæ кодта, фæлæ худгæ. Цы ‘гъдауæй бахудти афтæ, ацу æмæ йæ ды базон! – Хъуыддаг уый мидæг ис, æмæ мах æппæты разæй саразын хъæуы ауындзæн, фидар ауындзæн, стæй бæрзонд. – Лода фæлæууыд йæ ныхасæй, æмæ йæм, устытæй чидæр кæйдæр куыд фарста, уый фехъуыст: «Гæрстæ ауындзæн, дам, гæрстæ?»

Æмæ йæм æрдзырдта уыцы сæрæнарæзтæй Лода:

– Цæмæн гæрстæ ауындзæн, цæ? Лæгтæ ауындзæн, лæгтæ, хъæуы-хицауттæ ауындзæн. Æмæ йын бирæ ницы хъæуы. Æрмæст, уалæ уæле йæ къадзони чи у ауындзæнæн, уый хъуамæ уа хъæбæр хъæдæй – кæнæ кæрзæй, кæнæ акъацийæ. Стæй, мæнæ даргъ зæгæлтæ куы ваййы, дæргътæ æмæ стæвдтæ, уыдонæй йæ ныххуый цæджындзмæ, афтæ йæ ныххуый, æмæ йыл иу хъæуыхицау нæ, фæлæ дыууæ хъæуыхицауы куы æрцауындзай, уæддæр куыд нæ фезмæла. Уый фæстæ йыл цæг бакæн, хурхы ауындзæнтæ чи алхыва, уыцы цæг.

Адæм ныссабыр сты, сæ цæстытæ кæрæдзийыл рахæсс-бахæсс кодтой – цытæ дзуры ацы Лода, кæд хайрæджыты сайд нæ фæци, уæд! Науæд æй цæмæн уадзы уыдæттæ дзурын Сæхæтæг?! Сæхæтæг размæ агуыбыр и, цы тæнæг къæлæтджын бандоныл бадти, уый йын бынтондæр фæсте куы аззайа, уымæ йæ бирæ нал хъуыди. Йæ цæстытæ сæ тыбар-тыбураей нал æнцадысты, афтæмæй сæ Лодамæ ныццафта.

– Ауындзæн хъуамæ бæрзонд уа, кæннод уæд та йæ къæхтæ зæхмæ æрхæццæ сты ауыгъд хъæуыхицауæн, уæд уый раст у?!

Сæхæтæг цыдæр дыдзыхудт бакодта æмæ бадзырдта Лодамæ:

– Нæ, уый раст нæу.

– Уæдæ дзы уый и, гъе! Æмæ хъуамæ бæрзонд уа ауындзæн, зæрдæйы фаг бæрзонд.

– Зæрдæйы фаг, нæ?

– О, зæрдæйы фаг, зæрдæйы. Æмæ нын кæд дзæбæх рауайа, уæд ма дзы ноджыдæр сараздыстæм иуцалдæр. Уынгты мидæг уадз æмæ уой. Фидауы уынджы мидæг ауындзæн, хорз фидауы. Ай уал уым ныссадздыстæм, хъæуыхицау кæм бада, уый рудзынджы раз. Уадз æмæ та-иу æм ракаса рудзынгæй.

Стæй ацыди Лода, æмæ уыцы радзурæн бынат афтидæй баззад.

Æзнауыр лæууыди, Цакъо кæуылты ахызти, уыцы дуары æрба-хизæны чи лæууыд, уыдоны ‘хсæн. Чи дзырдта, уыдонмæ хъусгæ

дәр кодта әмә сәм хъусгә дәр нә кодта. Йәхи-иу бафарста, зәгъға әви ма зәгъға? Әмә та-иу ләугәйә баззад. Стәй та-иу хъуыдытыл фәци. Ныр куына зәгъға, уәд ма йын ахәм фадат кәд фәуыздән! Кәм әмә ма кәм әрәмбырд уыздән уыйбәрц адәм. Стәй әмбырды удыгъәдмә гәсгә йә тәккә зәгъән у. Әмә йә куына зәгъға, уәд тәригъәд нәу?! Афтә раст уай, афтә әхсызгон хъәуай адәмы царды, әмә әнә загъдәй баззайай! Әмә йә зәгъға. Зәгъға йә. Бирәтә йыл бахуддысты. Әмә йыл бахудәнт! Хъусгә йә уәддәр фәкәндзысты, әмә йә айәппәт адәм куы фехъусой! Әмә йә чи фехъуса, уый йыл әппындәр ма ахъуыды кәна, уый гәнән куыд и?! Әмә йыл иугәр хъуыдыгәнджытә куы фәуа, уәд уый хорз у.

– Цыдәр зәгъинаг мәм фәзынди, – хъуысы уәдмә Къәпсыры хъәрәй ныхас. – Әмә ма мә кәд уәхицәй хонут, уәд мә хъыджы ма бацәут.

– Нә бацәудзыстәм дә хъыджы, фәлә размә рацу, – дзуры йәм Сәхәтәг.

– Уырдаәм цы фәхәссон, ахәмәй дзы ницы и, әмә йә ардыгәй куы зәгъин!

– Гьомә йә зәгъ уырдыгәй дәр.

– Ныр афтә куы бакәниккам, – дзуры хъәрәй Къәпсыр, – әмә, хъәуыхицауы бынатмә кәй фәнды, уыдоны дугъы куы рауадзиккам. Чи фәразәй уа, уый уәд хъәуыхицау.

– Дугъы зәгъыс? – фәрсы хъәрәй Сәхәтәг.

– Дугъы зәгъын, дугъы, – дзуры хъәрәй Къәпсыр дәр. – Уартә, лыстәг фосы фермә кәм уыди, уыцы фәзы бәндән айтындз әмә сә бәндәны фәстә сләууын кән иу рәгъыл, стәй дзәбәх куы сләууой, уәд ныггәрах кән.

Чидәртә бахудти. Хъәрәй бахудтысты. Сылгоймәгты әрыгон-дәртәй та кәмәндәр йә цъәхснаг хъәр фәцыди:

– О, ныггәрах кән! Әмә дәм Саумел дәтты йә дамбаца?!

Әмә йәм бадзырдта Къәпсыр, афтә әнәмәт хъәләсәй йәм бадзырдта:

– Әмә әнә дамбаца нәй гәрах кәнән?

– Куыд и?!

– Уымәй уартә Чъулийы бафәрс.

Адәм ныххудтысты, хорз зыдтой Чъулийы хәснаджы хабар. Әмә

нал аенцадысты сæ худынæй. Сæхæтæг сæ сабыр кодта, фæлæ та-иу йæхицаен дæр йæ пыррыкк фæцыди.

– Уæ, галиудзавд фæуай, Къæпсыр, уый дын ныггæрах кæн. Æмæ дзы æниу кæй лæууын кæныс дæ бæндæны фæстæ, йæ койæ дæр таппызары хай куы бавæййынц хъæуыхицауæн! Нæ йæ уыныс, ничи комы, уый?

– Бакомдзысты, афтæ бакомдзысты, æмæ ма фæйнае дыууæйы дæр æрраемуддзысты.

– Бирæ куы æрраемудзиккой! – Æвæццагæн, дзæбæх нæ зыдта Сæхæтæг, уыцы дзырд Къæпсыры ныхасы цы амыдта, уый.

Æзнауыр нæ бахудти Къæпсыры ныхасыл. Чъулийы хæснаджы хабар зыдта, æмæ йæ чи нæ зыдта хъæубæсты! Худт-иу ыл, йæ зæрдыл-иу куы ‘рбалæууыд, уæд. Фæлæ йæ ныр, бахуда, уымæ дæр цыма не ‘вдæлди. Диссаг сæм фæкæсдæн, цалынмæ йыл ахъуыды кæной, уæдмæ; стæй йыл куы ахъуыды кæной, уæддæр сæм къаддæр диссаг нæ фæкæсдæн æниу. Æмæ куыд нæ ныхъхъуыды кæндзысты уыцы раст хъуыдытыл! Фæлæ диссаг куыд нæ у – иннæтæм куыд нæ æрцæуы уыцы хъуыды?! Уæвгæ сæ, чи зоны, æрцæуы искаммæты, фæлæ йæм сæ хъус не ‘рдарынц, кæнæ та йæ хъæр не скæнынц. Уымæн æй не скæнынц хъæр, æмæ æнахуыр хъуыды у. Æниу алы раст хъуыды дæр æнахуыр хъуыды вæййы.

Лæууыд Æзнауыр æмæ рахъуыды-бахъуыды кодта. Ныр Тохтийы кой нал скæндзысты, ныр Тамбимæ сарадзысты се ‘ргом. Сабаз сын аздахдæн се ‘ргом Тамбимæ. Æмæ дзы æппæлдзысты. Ам схъомыл и не ‘хсæн, зæгъдзысты, ам куыста скъолайы директорæй, ардыгæй йæ акодтой райкоммæ. Хуыздæр ма цы фæуа! Æмæ ма уыдæттæ фæстæ дæ цæсгомджын лæджы кой фæнды кæн, фæнды – ма. Æмæ йæ къухыл схæцыд Æзнауыр.

– Кæд æмбæлы, уæд дыууæ ныхасы куы зæгъин!

Æмæ йæм уыцы разæнгардæй радзырдта Сæхæтæг:

– Хуыцау дæ куы саразид! – стæй аздæхт адæммæ: – Ныхасы бар лæвæрд цæуы Ацыгаты Æзнауырæн.

Æмæ базмæлыд Æзнауыр. Кæй æхсæн лæууыд, уыдонæй алчи йæхиуыл ахæцыд, æмæ рахызт се ‘хсæнæй. Схызт сценæмæ.

– Мæнмæ гæсгæ, хъæуыхицауæй кæй равзарæм, уый хъуамæ уа цæсгомджын. Уыцы хъуыды мæм афтæ раст зыны, цыма уымæй растдæр хъуыды нæй зæххы цъарыл. Хицау чи уа, уый хъуамæ, хицау кæмæн

уа, уыдонæй се ‘ппæтæй дæр уа цæсгомджындæр. Цæсгомджындæр чи нæ уа иннæтæй, ахæм хицау цы цæсгомæй хъуамæ æрлæууа, разамынд кæмæн дæтта, уыдоны раз, цы цæсгомæй сын хъуамæ зæгъа, афтæ ма кæнут, мæнæ афтæ кæнут! Æмæ хъуамæ афтæ уайд – хъуамæ хицауады кусджытæ куыд уæлæмæ, афтæ цæсгомджындæр ахæссиккой, æмæ се ‘ппæты уæле, се ‘ппæты цæсгомджындæр чи хъуамæ уайд, уый бадид. Ахæм паддзахад никуыма уыди, æвæццагæн. Æмæ мах куы бафæлварæм нæ хъæуы мидаг, цæсгомджын хъæуыхицау куы равзарицкам, æмæ нæ хъæуæй куы ацæуид уыцы хорз æгъдау – уадз æмæ нæ хъæуы ном Гуры номау ныхъхъæр уа.

Æзнауыр фæлæууыд йæ ныхасæй, йæ цæстытæ адæмыл ахаста, æмæ йæм афтæ фæзынд, цыма цыдæр уæлтæмæн зылди адæмы сæрма, цыма, кæрæдзи куы афæрстытæ кодтаиккой, ууыл сæ æфтыдта уыцы уæлтæмæн, фæлæ, цæмæй афæрстытæ кодтаиккой кæрæдзи, уый дзуарæфтыд уыди, æмæ дзы афтæ рафæрс-бафæрс кæной кæрæдзи, уымæ йæм не ‘ххæссыдысты.

Сабаз йæ бадæнæй йæхиуыл рахæцыд æмæ афтæ æрдæггуыбыр-æрдæграстæй касти Æзнауырмæ – цытæ дзуры? Хъазгæ кæнид, æмæ йын, хъазгæ чи фæкæны, ахæм хуыз нæй.

– Æмæ нæ цард афтæ арæст кæй нæу, уый тынг зыны йæ рæзтыл – уый йæ нæ уадзы рæзын, уый йæ къуылымпы кæндзæни цæргæ-цæрæнбонты.

Хъазгæ нæ кæнид, æмæ уанцон цæсгомджын нæу! Æппæты цæсгомджындæр! Цыма йæ ныхыл фыст у, æппæты цæсгомджындæр чи у, уымæн, æппæты цæсгомджындæр кæй у, уый?! Стæй йын куы уа фыст йæ ныхыл, уæддæр цы? Йæ ныхмæ йын амондзысты адæм сæ къухтæй æмæ йыл кæл-кæлæй хуыдзысты, хуыдзысты йыл, æндæр ницы. Æппындæр ницы æндæр. Афтæмæй цыма цыдæр ис йæ ныхæсты, дзæбæх цыдæр, цыбæлгæнæг цыдæр. Æнæуи ис афтæ гæнæн теоретикон æгъдауæй, æмæ иугæр теоретикон æгъдауæй ис афтæ гæнæн, уæд ын уыдзæн гæнæн практикон æгъдауæй дæр. Фæлæ уыдон кæддæры хъуыддæгтæ сты, дард кæддæры. Йæ хъуыдытæ адард сты – бамбæрста йæ Сабаз. Йæ сæр батылдта æмæ бадзырдта Æзнауырмæ:

– Омæ уый дæр фæуæд, фæлæ уыцы цæсгомджын чи уа, уымæй цæсгомджындæр дунейы куына уа, уæддæр йæ бон у, æмæ куыстмæ ма арæхса.

– Нæу! Куыст æмæ цæсгом æмхæст сты. Куыст цæсгомыл баст у. Стæй алцы дæр цæсгомыл баст у.

– Уыдон аргъæуттæ сты. Аргъæуттæ та цардмæ афтæ дард сты, æмæ йын сбарæн дæр нæй, куыд дард сты, уымæн.

– Уыдон аргъæуттæ не сты, æппындæр не сты уыдон аргъæуттæ!

Æмæ ницыуал загъта Сабаз. Ахъуыды кодта – уыдон пайдайаг ныхæстæ не сты. Ныр хæцын хъæуы Тамбийыл. Кæннод та Алаганы уайдзæфтагм хъус! Ай районы хицауад нæу, фæлæ ныгæнæн къантор у. Сæ бæрны сын цыфæнды хъуыддаг бакæн, уайтагъд æй ныгæнынмæ фæвæййынц. Ахæм æмбырды нæма уыд Сабаз, æмæ Алаган уыцы ныхæстæ кæм нæ загъта, æвæццагæн сæ горæты æмбырды фехъуыста искамай. Уæдæ сæ æндæр кæцæй æрхаста! Уæдмæ та йæ хъустæ ацахстой Æзнауыры ныхæстæ Сабазæн:

– Ныр фæлтæрд хъуамæ уа, – загъта Сабаз. Æмæ цæуыл хъуамæ уа фæлтæрд? Бирæ фæлтæрд вæййы сайыныл, зæрдæлхæныныл, цæстфæлдахæн митыл. Æмæ, уыдæттыл фæлтæрды бæсты лæг бынтон æвæлтæрд куы уа, уæд хуыздæр нæу? Куыстмæ цæсгомджын æвнæлд чи кæна, уый суыздæн цæсгомджын фæлтæрд, æмæ, цæсгомджын фæлтæрд чи скæна, æцæг фæлтæрд уый уыздæн. – Æзнауыр Сæхæтæгмæ бакаст. – Кæд æгæр фæдзырдтон, уæд – хатыр. – Æмæ кæм лæууыд, уырдагм арас и.

Уæд раззаг дуары ‘рдгæй, йæ уæрæх пæлæз ссады рыгæй урс дардта, афтæмæй рабырста размæ Зæрисæр. Адæм фæйнæрдæм ахæцыдысты сæхиуыл – иуæй, ссады рыгæй тарстысты, иннæмæй, – искай къахыл сæ куы ныллæууа! Сценæмæ куы схызти, уæд йæ уæззау цырыхъхытæй астæрды фæйнæджытæ æрхоста, цыма кафынмæ схызти, уый хуызæн æмæ бахудти Сæхæтæгмæ.

– Æзнауыры ныхас мæ иннæрдæм ахъардта, мæнæ арсы сой куыд ахъары буары иннæрдæм, афтæ. Цæсгом, цæсгом, хорз адæм, сыгъдæг цæсгом, нæ фыдæлты æнæхæрд цæсгом! Зонæм æй не ‘ппæт дæр – æвзæр рæстæг ныл ныккодта, цæсгом чъизигæнæн рæстæг ацы дунейы никуыма уыди. Æмæ нæ цард цы æгады ранмæ æрхауди, уырдыгæй ма йын кæд фервæзæн ис, уæд æрмæст цæсгомджын адæмы фæрцы. Дуне уыдонмæ кæсы, уыцы цæсгомджын адæммæ. Кæд, æппæты разæй цы дзырд уыди, уый уыди Хуыцау, уæд йæ тæккæ фæстæ та цæсгом ма уыдаид, уый мæ ницæй тыххæй бауырдзæн. Стæй æнæуи

дэр куыд дзæбæх фидауынц иумæ Хуыцау æмæ цæсгом! Махæн нæ цæсгом нæ тырыса у, æмæ йæ хъуамæ бæрзонд сисæм æмæ йæ размæ ахæссæм, уартæ-иу революцийы бонты советон цард аразджытæ куыд фæцæйхастой сæ сырх тырысатæ, афтæ.

Адæмæй чи йе ‘мбалмæ касти, чи – Зæрисæрмæ. Фæлæ, йе ‘мбалмæ чи каст, уый дæр æм Зæрисæры тыххæй каст, ома цытæ дзуры, цы йын æфтауы уыдæттæ йе ‘взаджы цъуппыл? Цы йæм рауади? Æмæ йæм кæд ницы рауади, уæд ма кæд кодта уыцы ныхæстæ?!

Сæхæтæг йæ сæр йæ бæрзæйыл æруагъта æмæ афтæмæй касти Зæрисæрмæ. Йæ цæстыты уæлтгыфæлттæ-иу сындæггай æруагъта йæ цæстытыл æмæ та-иу сыл сындæггай схæцыд фæстæмæ. Бæрæг уыд, бæстон хъуыста Зæрисæрмæ, фæлæ йын йæ ныхæстæ нæ, фæлæ йæхиуыл дæр гуырысхо кодта: кæд Зæрисæр нæу?

– Æмæ, кæд исты хъуаг у нæ дуне, уæд æппæты фыццаг – цæсгом хъуаг! Нæдæр хор хъуаг, нæдæр фос хъуаг – цæсгом хъуаг, æмæ зæххон хъуагтæй уымæй уæззаудæр хъуаг нæй.

Сæхæтæг бахудти, æмæ бæрæг нæ уыд, худын æм цыд æмæ уымæн бахудти, æви йæм худын кæй нæ цыди, уымæн. Стæй йæм бадзырдта:

– Ай Зæрисæр дæ æви Зæрисæр нæ дæ?

Æмæ йæм бадзырдта Зæрисæр, бахудти, афтæмæй:

– Зæрисæр дæр дæн æмæ Зæрисæр дæр нæ дæн.

– Æмæ, кæд Зæрисæр дæ, уæд æндæр цыдæртæ нæ дзурыс?

– Æмæ, кæд Зæрисæр дæр кæй нæ дæн, уымæн дзурын æндæр цыдæртæ, уæд та? Дæ зæрдæмæ нæ цæуынц?

– Мæ зæрдæмæ цæуынц-нæ цæуынц, уый æндæр хъуыддаг у, фæлæ дæм кæцæй æрцыдысты?!

– Кæцæй мæм æрцыдысты, уый нæ зонын, фæлæ мæм кæдæм æрцыдысты, уый зонын мæ фондз къухы хуызæн.

– Кæдæм дæм æрцыдысты?

– Уартæ куыроймæ. Уыцы æртхуроны хуызæн фыд зилгæ куы рацæуы йæ фæлгæты æмæ ссады фæлдзæгъдæн куы радыввытт кæны дзыгуырма, уæд йæ фæстæ цы райхъуысы фыдты ‘хсæнæй, уый зоныс?

– Цымæ, цы?

– «Цæсгом, цæсгом!» Стæй канд куыройы фыдтæй нæ хъуысы «цæсгом». Æрдзы алы змæлды дæр «цæсгом» æфснайд и, фæлæ йæм дзæбæх чи байхъуса, уый йæ рахатдæн æрмæст. Цæугæдон дуры

сынэгыл йæхи кæм ныздухы, – йæ фынк куы акæлы йæ хъæлæсæй – уым дæр ныхас цæсгомыл фæцæуы. Уалæ цæргæс куы ныхъхъихъхъ кæны, уæд уыцы хъихъхъы дæр цæсгомы кой ваййы, уæдæ йæ æндæр цы хъихъхъ кæнинаг и цæргæсы!

Сæхæтæг комкоммæ каст Зæрисæрмæ, йæ былтæ кæрæдзийæ фæиртæс-тысты, цыма цæмæдæр æнхъæлмæ кастысты.

– Уæдæ дуне цæсгомыл лæууы, цæсгомыл хæцы дуне, уый нæ бамбарын хъæуы, мæнæ сихорафон сихор хæрын хъæуы, уый куыд бамбæрстам, афтæ.

– Стæй? – Сæхæтæгæй цыма, æмбырды хицау кæй уыд, хъæуыхицау кæм æвзæрстой, уыцы æмбырды хицау, уый рох фæци, афтæ зынд.

– Стæй, дам, агурæн цæмæн и, уымæн, дам, ссарæн дæр ис, ссарæн, дам ын куынае уайд, уæд, дам ын агурæн дæр нæ уайд.

– Æмæ цы ссардтой?

– Æри, дæ хъусы дын æй зæгъон.

– Мæнæ йæ адамæн зæгъ.

– Æз хъусы дзурын уарзын, – æмæ агуыбыр кодта Сæхæтæгмæ, йæ ‘фцæгыл ын йæ цонг æрбауагъта. Æдде бакæсгæйæ афтæ зынд: уæртæ хъæуы драмкъорд цыдæр пьесæ æвдисы, æмæ, пьесæ куыд амоны, афтæ дзуры Зæрисæр цыдæр Сæхæтæджы хъусы.

Æмæ растади йæ тæнæг къæлæтджынай Сæхæтæг, йæ къæлæтджын афтидæй аззад, йæхæдæг йæ цæсгом æгасæй сарæзта Зæрисæрмæ.

– Кæд дæ рох фæци, хъæуыхицау æвзарæм, уый?

– Æз ууыл куы цæгъдын мæ гæндзæхтæ, уæд мæ куыд ферох и!

– Уалæ Иккоты Даредзанæй нæ зæгъыс? Уартæ фаллаг фермæйы хыгъдхæссæгæй чи куыста, уыцы Даредзанæй?

– О, о, уыцы Даредзанæй, уыцы дзæбæх Даредзанæй.

Адам дзолгъо-молгъойыл фесты. Æмæ хъуысти уыцы дзолгъо-молгъойы Даредзаны кой. Чи йын хъæрæй кодта йæ кой, чи – сабырæй, чи хъазгæйæ дзырдта, чи та æнæуи дзырда цыдæртæ, Даредзаны кой æппындæр кæм нæ уыд, ахæм цыдæртæ, фæлæ уыдон дæр, уыцы æнæуи цыдæртæ дæр Даредзанмæ хаудысты комкоммæ нæ, фæлæ æндæр кæуылдæрты. Стæй хъуыргъуындагмæ рахызт уыцы дзолгъо-молгъо, æппындæр бамбарæн кæмæй ницы уыди, ахæм хъуыргъуындагмæ. Æмæ уæд сценæйы былыл слæууыд Сæхæтæг æмæ хъæрæй адзырдта адаммæ:

– Ам нэй йæхæдæг Даредзан?

Æмæ йæм хъæр кодтой фæйнæрдывгæй:

– Нэй ам!

– Ам нэй!

– Нэй!

Стæй сабырæй-сабырдæр кодта клуб, фæлæ бынтон нæма ныссабыр, афтæ астæуккаг бандæттæй иуæй сыстад иу ацæргæ сылгоймаг, æмæ цыма, уымæй раздæр чи бадти, уыдонæй азымджын кодта, уыйау ахъæр кодта размæ:

– Уалæ Персиантæм суг ласынмæ ацыд йæ хæрæгыл. Суджы къæцæл сæм нал уыд, æмæ-иу сæ чызджытæ сæ къабаты фæдджитæм æхсныфтæ уидзгæ-уидзын дала хъæуы бынмæ ныхæццæ сты.

Æмæ уæд та, йæ фарсмæ чи бадти сылгоймагæн, уыдонæй схæцыди иу йæхиуыл.

– Знон та уартæ Богъитæн æрласта суг, уартæ нæ уынджы кæрон чи цæры, уыцы Богъитæн. Уæрдон цъупдзаг уыд уыцы хус сугтæй. Кæд сæм нæ бахæлæг кодтон!

Æмæ та ныхасыл йæхирдæм ахæцыд Зæрисæр:

– Æмæ нæ йæхæдæг афтæ æхсызгон нæ хъæуы абон. Æмæ кæй нэй, уый, чи зоны, хуыздæр дæр у. Йæ цуры дзы цы нæ зæгъдзыстæм, уый дæр дзы зæгъдзыстæм. Йæ хъуæгтæм дæр ын бавнал, райвæзтытæ йын сæ кæн фæйнæрдæм. Иу дзырдæй, дзур æмæ дзур, цалынмæ йæ сыгъдæг сына, уæдмæ.

Адæм фæйнæрдывгæй бакæс-бакæс кодтой Зæрисæрма. Цыдæр æнахуыр сæм кастысты йæ митæ дæр æмæ йæ ныхæстæ дæр ацы бон. Стæй цыма йæхæдæг дæр цыдæр æндæрхуызон уыди ацы бон.

Уыдзæн ма

ИРОН ДЗЫРДАИВАДЫ БÆРÆГБОН

Журнал «Мах дуг» 2024 азы дыккаг хатт расидт Дунеон литературон преми. 104 авторы кьамисы уангтæм балæвæрдтой 400 уацмысæй фылдæр. Уæлахиздзаутæ систы 30 адæймаджы. Ацы цау республикайы нымад æрцыд ивгъуыд æнусы 80-æм азтæй фæстæмæ литературæйы кьабазы стырдæр æмæ ахсджиагдæр фæрæзыл, ирон æвзаг æмæ литературæйы рæстмæ абоны зын уавæрты стыр æвæрæн чи хæссы, ахæмыл. Æмæ куыд нæ, кæд æмæ дзы архайынц канд Ирыстоны царджытæ нæ, фæлæ ма, фæсарæнты чи цæры, уыцы ирæттæ дæр. Йæ уацмыстæ кьамисы уантæм бадæттын у, Хуыцау курдиатай кæй фæхайджын кодта, уыдонæй алкæмæн дæр кæстæрæй хистæрмæ.

Ацы хъуыддаджы, фыццаджыдæр, арфæйы аккаг сты, бындур ын чи сæвæрдта, цардхъом кæй руаджы у, уыдон – амалхъом Джуссойты Альберт æмæ журналы сæйраг редактор Хетæгкаты Оксанæ.

Кау ну михыл ничи бийы, дзырдтой нæ фыдæлтæ. Бæгуыдæр, адæм кæрæдзийы ныфсæй сты тыхджын æмæ æнтыстджын. Хуыцауы зæрдæмæ цы хъуыддаг фæцауы, уымæн та æнæ сырæзгæ нæ вæййы.

Литературон журнал «Мах дуг»-ы 90 азы юбилей сбæрæг кæнын æмæ Дунеон премийы уæлахиздзауты схорзæхджын кæныны хъуыддагмæ стыр æвæрæн чи бахаста, уыдон сты: РЦИ-Аланийы Сæргълаууæг Сергей Меньяло, Хуссар Ирыстоны Президент Гаглойты Алан, РЦИ-Аланийы Парламенты сæрдар Тускъаты Таймураз, РЦИ-Аланийы Сæргълаууæг æмæ Хицауады администрацийы разамонæг Гобеты Ибрагим, Хуссар Ирыстоны Президенты администрацийы фыццаг хæдивæг Джиоты Константин, «Иры Стыр Ныхас»-ы сæрдар Уататы Зелым, Сочийы ирон диаспорæйы сæргълаууæг Мæргъиты Анатоли, РЦИ-Аланийы мыхуыры æмæ дзыллон коммуникациты комитеты сæрдары хæдивæг Габалты Мæдина, РЦИ-Аланийы цæрæнуæтты-коммуналон хæдзарады, артаджы æмæ энергетикайы министр Таматы Майрæн, кампани «Агро-Алани»-йы генералон директор Уаниты Таймураз, Паддзахадон æлхæдтыты комитеты сæргълаууæг Лагкуты Омар, Таможняйы службæйы булкъон Козаты Димæ, РЦИ-Аланийы Хицауады сæрдары хæдивæг Икъаты Русланбег, Базарадон центр «Алания-Молл»-ы испайнаг бренд «Манго»-йы хицау Бердыты Лорæ, Кировы районы администрацийы сæргъ-

лæууæг Батиаты Хъазыбег, Ставд-Дурты хъæуы администрацийы сæргълæууæг Уаниты Хъазыбег, зарæггæнджытæ Дауыраты Эдуард, Илаты Тимур, Бекмæрзты Хъазыбег, Джихаты Рустам, Бесолты Дианæ, Сечъынаты Элитæ, Томайты Миланæ, Сохъырты Маринæ, Музайты Руслан, Берозты Мæдинæ, Сунжæйы Культурæйы хæдзары адæмон кæфтыты ансамбль «Аивад» (аивадон разамонæг РЦИ-Аланийы культурæйы сгуыхт кусæг Гæджиты Алан), Горæтгæрон районы Культурæйы галуаны уадынгæрзты оркестр «Фидæн» (аивадон разамонæг Джихаты Роман).

Журналы фæрныг куджыты къорд, къамисы æмæ организацион комитеты уæнгтæ тынг зæрдиагæй бакуыстой мадзал бæрзонд æмвæзадыл саразыныл. Моргуаты Ладаейы профессионалондзинад æмæ адæймаджы миниуджыты руаджы æнæ къуылымпытæй сырæзт хъуылдаг.

«Хъуамæ, ирон æвзагыл йæ уацмыстæ чи фыссы, ирон æвзаг æмæ литературæ æрвылбон чи парахат кæны, уыдонæн сæ куыстæн бæрзонддæр æмвæзадыл аргъгонд цæуа. Хъуамæ сæ разæнгард кæнæм иронау фыссынмæ, иронау дзурынмæ, ирон æгъдау æмæ культурæ дарддæры фæлтæртæм хæссынмæ, абон иннæтæн дæнцæг уæвынмæ. Хъуамæ æмбарой, кæстæртæ, хистæртæ сæм цæмæ æнхъæлмæ кæсынц, уый!» – загътой Премийы бындурæвæрджытæ. Уымæ гæсгæ уæлахиздаутæ хорзæхджынгонд æрцыдысты зæрдæзæгъгæ лæвæрттæй: бронзæйæ конд статуэткæтæ, æхцайы премитæ æмæ Кады гæххæттытæй.

Прозæйы хайады уæлахиздаутæ систы:

Хистæр кары къорды:

- 1-аг бынат – Гусалты Барис;
- 2-аг бынат – Джусойты Нинæ;
- 3-аг бынат – Битарты Маринæ.

Фæсивæды ‘хсæн:

- 1-аг æмæ 3-аг бынатты уæлахиздаутæ нæй;
- 2-аг бынат – Бететы Фатимæ.

Поэзийы хайады уæлахиздаутæ систы:

Хистæр кары къорды:

- 1-аг бынат – Габолаты Зауырбег;
- 2-аг бынат – Годжыцаты Георги;
- 3-аг бынат – Бæззаты Эдуард.

Сæрмагонд премийæ хорзæхджынгонд æрцыдысты Стъараполы ирон диаспорæйы хистæрты советы сæргълæууæг Бæцойты Савели æмдзæвгæты цикл «Хуыцауæй ныл ис хæс»-ы тыххæй æмæ Турчы цæрæг Хъуысаты Маулуд æмдзæвгæты цикл «Цом нæхимæ»-йы тыххæй.

Фæсивæды ‘хсæн:

- 1-аг бынат – Гегкиты Сослан;
- 2-аг бынат – Айларты Дианæ;
- 3-аг бынат – Дзгойты Дзерассæ.

Публицистикæйы хайады уæлахиздаутæ систы:

Хистæр кары къорды:

- 1-аг бынат – Гæбæраты Юри;
- 2-аг бынат – Дзæрæхохты Ритæ;
- 3-аг бынат – Цхуырбаты Жаннæ.

Драматургийы хайады уæлахиздаутæ систы:

Хистæр кары къорды:

- 1-аг бынаты уæлахиздау нæй;
- 2-аг бынат – Айларты Асæхмæт;
- 3-аг бынат – Бекъойты Майя.

Фæсивæды ‘хсæн:

- 1-аг æмæ 2-аг бынæтты уæлахиздаутæ нæй;
- 3-аг бынат – Гуыбеты Сослан.

Аивадон тæлмацы хайады уæлахиздаутæ систы:

- 1-аг бынат – Къудухты Маринæ;
- 2-аг бынат – Хъулаты Юри;
- 3-аг бынат – Хуыдæлты Маринæ.

Сывæллæтты сфæлдыстад

Прозæ:

1-аг бынат – Уалыты Аслан, Хуссар Ирыстоны Дменисы хъæуы астæуккаг скъолайы 9-æм къласы ахуырдау. Ахуыргæнæг Къусраты Анжелæ;

2-аг бынат – Баллаты Камиллæ, Дзæуджыхъæуы скъола-интернаты 8-æм къласы ахуырдау. Ахуыргæнæг Хуыдæлты Мæдина;

3-аг бынат – Куыдзеты Валерия, Хуссар Ирыстоны Цхинвалы 9-æм скъолайы ахуырдау. Ахуыргæнæг Зассеты Зарæ.

Поэзи

1-аг бынат – Гуыцмæзты Марат, Беслæны 7-æм скъолайы 7-æм къласы ахуырдау. Ахуыргæнæг Гæбæраты Риммæ;

2-аг бынат – Тезиаты Дзерассæ, Ногхъæуы скъолайы 3-æм къласы ахуырдау. Ахуыргæнæг Тедтойты Эльвирæ;

3-аг бынат – Хуыбиаты Ацæмæз, скъола «Диалог»-ы 3-æм къласы ахуырдау. Ахуыргæнæг Киситы Заремæ.

Аивадон тæлмац

1-аг бынат – Быценты Сабина, Æрхонкæйы 1-аг скъолайы 5-æм къласы ахуырдау. Ахуыргæнæг Гæззаты Татьяна;

2-аг бынат – Тедтаты Ибрагим, Беслæны 7-æм скъолайы 5-æм къласы ахуырдау. Ахуыргæнæг Елдзарты Нателæ;

3-аг бынат – Акъоты Виктория, Æрхонкæйы 1-æм скъолайы 7-æм къласы ахуырдау. Ахуыргæнæг Козаты Индианæ.

«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ

ПРЕМИЙЫ УАЛАХИЗДЗАУТÆ

ХОРЗÆХТÆ РЕДАКЦИЙЫ КУСДЖЫТÆН

ГРЕНАДÆ

Балладæ

Уæ Хуыцау, рахызти та æмæ та...

Уанцон нæу, уанцон! Цал къабайы йын ис, зæгъут-ма йæ нымадæй, йæ хæйрæджытæ, уæ хорзæхæй?! Стæй сæ, цымæ, бон цал ивды акæны ног фæлыстгай...

О, хæдагай, хуыйæг куы у, дæсны хуыйæг, æмæ сæ алы хуызты скæрды ногæй-ногмæ æмæ та сæ цалдæр фæлысты ну изæр æхсæвы 'рцыдмæ бахуыйы йæ фыдæлтыккон къахæйзилгæ удвидар «Зингер»-æй.

Уæдæ йын уал кæркæ-мæркæ æргъуынтæ-лентытæ дæр йæ чындз-дзон чырыны æфснайдæй лæудзысты, æндæр сæ уæдæ 'лхæнгæ кæндзæн алкæд – мой куы скодтанд, æмæ йыл йæ цæрæн хæдзары сыхæгты чысыл чызджытæ куы 'мбырдтæ кодтаиккой, уæд сын сæ хæрзбыд дзыккутыл, ног чындзæн куыддæриддæр æмбæлы, афтæ бастанд сырх-сырхид бантытæ. Ныр та...

Ныр та сæ йæ рæсугъд зæнгтыл æмхæццæтæй, æддæг-уæлæты бабатты.

Мæнæ Хуыцауы диссæгтæ: никуы йын сæм фæкомкоммæ йæ къæхты хулон-мулон фæлыстмæ – йæ галиу къахыл сфæзмыдта нæхи паддзахадон тырысайы фæлгонц, рахизыл та – Уæрæсейы Федерацийы.

Æмæ йæ ацу æмæ бадом, сæрæй рынчыны... Фыр ахуыраей, чингуытæ зыдæй кæсынæй, дам, фæиртæст йæ тыхджын зонд йæ бæрæг бынатæй...

Рахызт та, уæ Хуыцау, рудзынгыл уæладзыгджын агъуысты фатертæм æфтуаны сæр æмбæрзæг шифертæм – дыууæ санчъехы ракæн æмæ... Æмæ фæндзæм уæладзыгæй... кæрты асфальты хъæбæрыл... Риу фæхуыдуг, уд ауазал.

Ахъæр æм кодта, йæ гуыр рудзынгæй адаргайæ:

– Гъæй, Гренадæ, ма фæбыр!..

Фæкаст æм – уыцы райгонд хъæлдзæгæй йын зæгъы йæ зæрдæздæхæн фæсусбын хъæлæсæй:

– Дæ райсомтæ мын алы бон дæр æгас хорз уæнт, Художник!

– Дæхи райсомтæ та, ацы дуне чи сфæлдыста, уый уазæг!

Гренадæ барæй къæбæлдзыггонд ныхæстæ уарзы, æмæ йын йæ дзу-апп уымæн ныздыхта алдымбыдау. – О, фæлæ дын цал æмæ цал хатты загътон, æз художник нæ дæн, нывгæнæг, зæгъгæ! Æз дæн хуымæтæг...

– Æмæ уæдæ уыдонау зачъетæ æд рихитæ цæмæн дарыс?! Стæй дыл фидаугæ дæр кæнынц Репин, Шишкин, Петров-Водкин, Коровин, Тропинин æмæ ма – сæ мыггаг ма сæ «ин»-ыл кæмæн фæдис, уыдонау. О: Говорухин!

– Уый кинорежиссер у...

– Æмæ йын мæн аххос нæу, æз ын нæ миноват дæн, уартæ мæ мамæ Варычкайы загъдау, – уæрæх гом рудзынджы мидæмæ йæ рахиз къухы стыр æнгуылдзæй йе уæхсчы сæрты ацамыдта.

– Хорз. Художник ном дæр фидиссаг нæу. Фæлæ мын хæдон та мæхи æлхæд хъуымацæй номæвæрæггаг кæд скæрддзынæ мæ фисынтыл барстæй æмæ йæ кæд бахуыйдзынæ?

– Никад! Никад дын æй скæрддзынæн болат хæсгардæй, нæ дын æй барæтаудзынæн æмæ бахуыйдзынæн æд ирон æгънæджытæ æмæ сæхтæджытæ... Мæлæты сажы нывтæ æмæ дын фисынтæ куы нæй! Стæй ды мæн мур дæр нæ уарзыс. Мур! Кæд мыл дыууадæс æмæ дыууиссæдз азы сæххæст дысонизæр æмæ ма кæд æнæвнæлд чызг дæн, уæддæр. Æмæ дын æй мæ зыбыты тæригъæдæй уалæ нæ сæрмæ махмæ æдзынæг кæсæг æмæ лæмбынæг хъусæг Уæллаг нæ ныббардзæн – нæу дын æй ныббаринаг. Дæуæн дæр æмæ Уымæн дæр, Уымæн, о, о, о! Мæхи дыууæ хъусæй йæ фехъуыстон, – Гренадæ йæ цыбыр æлвыд мыдхуыз сæрыхъуынтыл иуварс фасæгау ахæцыд æмæ йæм йæ хъустæ радыгай равдыста. – Мæнæ адонæй, ацы дыууæ хъусæй. А у меня абсолютный слух.

– Цавæр Уымæн, цавæр? Ном ын нæй?

– Ис: Политик! Æмæ мæ Уый дæр дæуау мисхал дæр нæ уарзы. Стæй мæ мæ инвалиды пенси зынгæ фæфылдæрæй дæр расай-басай кæны – цалдæр сомы та мын афтауы æмæ – ас-салам-малейкум! Базары æмæ дуканиты уæйгæнджытæн уый сæ хъустыл æххæст дæр нæма ‘рцæуы, афтæ æргътæ Китайы сисы сæрмæ слиуырынц, науæд заманхъуйлаг гопджын кауы, кæнæ та уырысы забор-изгородь-тын-плетень-пряслойы сæрмæ. У целого государства управы на них нет! Самого Его бы...

– Уыцы Его та стыр дамгъайæ кæй хоныс?

– Кæй, кæй! Иосиф Виссарионовичы, Бесойы сахъ фырты, æндæр уæдæ кæй! Ацы Политик дæр мын дзы хъазæгау хæсты бацыд с недобитыми последышами Остапа – Бендеровцами... Афтамæй æцæджы мардæй марынц...

– Уый, Гренадæ, Степан хуынди, Бандера йæ мыггаг...

– Дæлдæр ныххауæд, кæм ис, уым æмæ мыггагыскъуыд фæуæд, æндæр мын уæдæ цы зæйц раскъæрдта, цы – устраивают точь-в-точь фашистские факельные шествия по прекрасному проспекту Каштанов Киева – матери российских городов. По Крещатику то есть. Уæд уыцы æлгъыстаджы æмæ мæнгард НАТО, стæй Байден – мертвым найден фæуа, – уыдæттæ нæ уынынц, нæ, саугуырм бауой! Ай дæр: нырма, дам сæм мæ хъæдын цæстытæй кæсын, æмæ дзы куы фондз амарын кæны, куы – чысыл фылдæр. Уæд ын нæй ирон лæгау лæг Сталины бафæзмæн, фашисттæ куыд цæгъдинаг сты Сталинграды, уымæй: сæдæгай минтæй! Стæй, Паулос сæ сæргъы, афтæмæй та иуцалдæр сæдæ мины уацары райс æрдæгсæлдтытæй, гъе! Мæгуыр уираг лæхъуын Зеленский хæрзаг æцæг ныцъцæх уайд, посинел бы...

– Паулюсы дæр та хъуыды кæныс?!

– Стæй ма Манолис Глезосы, Анжела Дэвисы йæ прическæ «африканское солнце»-имæ, иннæ ахæм Чомбе æмæ Патрис Лумумбæйы, йæ номыл университет-иу мах МГУ-имæ футболæй хъазыдис; стæй ма Чейы, Геварæйы ома, иннæ ахæм мать Терезæйы, Манделаы... Это юность комсомольская моя, – æмæ Гренадæ иу стыр санчъех сæрсæфæны былгæроны ‘рдæм ракодта.

– Хауыс, Хуыцау дын ма уа!

– Æмæ мын кæд уыд, кæд?! Кæд мын ома уыд дæ Хуыцау?! Æндæр йæ тæккæ цæф æмæ афоныл чындзы нæ фæцыдаин ирон чындзы цæхæркалгæ разгæмттæ-разкъæртты, æмæ мын абон усгур лæппутæ... Хæстхъом лæппутæ авдæй æмæ чындздзон иу цъæхдзаст чызг нæ уайд, Художник. Æмæ ды дæр Хуыцауæй зыбыты рох дæ, æндæр мæ уæдæ цæмæ гæсгæ нæ уарзыс – ахæм зырдæйзылд хæрзаив къæхтæ мын мæнæ алыхуызон æргъуынты буц тыхт, мæнæ мын чызджы нарæг астæу, мæнæ мын, уæ цæстыты фиутæ кæмæ тайынц, уæ туджы фыцæн, æррагæнæн хос синты æвæрд, иннæ ахæм-ухæм, æвнæлд дæр кæмæ нæ уыди, æндзæвд дæр кæуыл нæ

уыди нæлыстæджы къухтæй, уыцы дыууæ адджын несийы. Уæ иу дæр мæ нæ уарзы, æмæ уæдæ æз ардыгæй гæпп кæнын – уæд мыл ацы адзалы коронайы ковид вирус дæр нал бахæндзæн æмæ дзы улæфтхъуагæй стыр тухитимæ нæ амæлдзынæн. Мæ сæйгæ мад Варычкæйы уæд йæ тæппуд лæппу акæнид йæ сволочь цæммар усмæ – мæнæй йын къаддæр нæ фæдардта Изæтæн æхсыр, мæнæй йын къаддæр хæрзты нæ бацыд – æз ын сæ фидын дывæрæй, уый та у подкаблучник дрянн-лæг! – загъта мæстджынай æмæ дыккаг сæвджын санчъех ракодта былæйхауæнмæ.

– Не надо, Гренадæ!

– Ага, Светловы мын æрымысыдтæ – уый æмдзæвгæмæ гæсгæ мыл, зондзынæ йæ, сæвæрдæуыд мæ ном дæр... – Ёнæфау зондмидæг адæй-магау фæсагъæсхуыз, ахсджиаг ын цы у, уддудæн зынаргъ, хъуыды рæсуггæнæн, ахæм цыдæр зæгъинаг цыма у. – Йæй, дудгæ фæбадай амæндтæгæнæг æмæ сæ уарæг, кæд мæ мидæг цæмæн басур мæ уарзты æнхъызгæ суадон!.. Кæд йæ билцъыл цæмæн бахус – фыдæлгъыст ыл æрцауæгау, – мæ чызгон уарзты раæнон æвзар. Афтамæй та æз цы уарзтæй уарзтаин мæ туг-ме стæг цоты лæгау лæг фыды!.. Уый ды куы уыдаис, Художник, уæддæр, уæд. Суыдаис æцæг нывгæнæг мæ уарзты фæрцы.

Сæ дыууæйы цæрæн егъау бæстыхайæн йæ иу æрдæг адæргъмæ Нигеры номыл уынджы, иннæ та æмдзæхгæр фæзылд хæхты ‘рдæм тындзæг Бульвары уынджы, æмæ Гренадæимæ сæ фатертæ уыдысты кæрæдзи ныхмæ къуымгонды, фæйнæ хицæн бахизæн-бацауæны сын æцæг. Кæрæдзимæ сын æрмæст æнцонай дзураен, ныхæстæгæнæнтæ нæ, фæлæ ма истытæ баппарæн дæр уыд, зæгъæм, дыргътæ...

– Тынг дзырдарæхст поэт уыд Михаил Светлов – дзуттаг-уирагæн дын уæдæ къуымых æмæ хус, æлхынцъытæ ‘взаг уа! Мæн фæндид, дзуттаг-уираг куы уаин, еврей-жид, уый. Цы худæг у: никто, дам, не видел еврея в ливрее, конопатого-патлатого с лопатой, а вот на войне у них было Героев даже больше нас, ирæттæй. О, æмæ, дам, Марк Аврелий не еврей ли? Йед, стæ-ма, Светлов мæ фæцæй-рох кодта, куыд дзыхджын-бæхджын уыдис, уымæн, цæвиттоны хъуыддагæн, дæнцæг æрхæссын. Чидæр æм дзуры хæдзарон здухгæ телефонæй æмæ ныссуйтæ, куы йæ Мишæ хоны, куы Михаил, æмæ йын уæд уый дæр афтæ:

– Да не мучайтесь вы так! Зовите меня просто по-свойски: Михаил Аркадьевич.

Иннæ хатт та йæм æндæр чидæр – йæ хорз зонгæ уыдаид – æмбисæхсæв бадзырдта æмæ дзы хатыртæ куры æмæ куры, схъуырмаæ йæ кодта – мæнæ раст йедау, йед... Ныртæккæ, ныртæккæ йын æрхъуыды кæндзынæн йæ ном дæр ма суанг фыды ном æмæ мыггагимæ, кæйдæртау по благу нæ райстон скъолайы сызгъæрин майдан – круглая отличница уыдтæн фæндзæмтæй суанг иуæндæсæмтæм! Нæ йæ зоныс, Художник, куыдз, цымæ, фæстæрдæм цæуын зоны?

– Мæгъа... Никуы йæ фæхъуыды кодтон. Цæудзæн æви нæ цæудзæн... Кæд мын рак нæу...

– А-гъа, уый тыххæй дæр дын радзурдзынæн, фæлæ ай æппындæр куы ницы ‘мбарыс! Рак размæ лæсын, бырын нæ зоны, размæ, – æрмæстдæр фæстæмæ, æмæ иронау йæ ном у мыдзбыр, фæстæмæдзу хæфс, низы джауыр рак та хуыйны къуыдила. О, æмæ кæд куыдз сыдз-мыдзы цæуын зоны, уæд мæм æрбацæуæд æмæ йын æз йæ къæдзилы бын мæ сызгъæрин майдан бацæвон, æндæр мын цы сойтæ смæрзын кодта?!. Цæй фæндагæхсæдæг мын басгуыхт...

А-гъа, æмæ дзы æмбисæхсæв дзурæг Светловæй хатыртæ кæйау куырда, уый ном дæр æрцыд мæ сæрмæ, ме ‘взаджы кæрон абадти – сæ дыууæйæн дæр говорящий фамилитæ радта фыссæг: нычъчъыгъытгæнæг, йæ сæт акалæг Иван Дмитрич Червяков, йæ сæты ‘ртæхтæ кæй лæгуын сæр æмæ нард фæскъæбутыл бакалдысты, уый та – статский генерал Брызжалов. Радзырд та хуыйны æмæ йæ ныффыста, – Гренадæ йæ даргъæнгуылдзджын арм йæ цæстыты сæр ауондарæнау авардта æмæ йæм сгарæг-фæлварæгау ныккаст. – Цы у, куыд у йæ сæргонд радзырдæн, Художник, æмæ йæ чи ‘рхъуыды кодта, чи у йæ автор – æмбыд настæ бафтыр...

– Уæ Хуыцау дын ма уа, Гренадæйы рæсугъд! Цытæ мæ домыс? Æз хуымæтæг лозунгтæ фыссæг йеддæмæ ницы дæн...

– Ма сай, Художник, художник дæ, нывтæ кæнæг айдагъ графитæй. Фæлæ Чеховы нæ зоныс?

– Куыд æй нæ зонын: мæ мадыфсымæр нæу?..

– Æмæ уый ныффыста «Смерть чиновника», уый – мæнæ чи æрæхснырста, уый мæлæты тыххæй. Светлов та æхсæвдзу уазæгæн... А, цæугæ йæм не ‘рбакодта, уыцы хæдзарон телефонæй

йæм куы дзырдта уый дæр. Æмæ йын афтæ Михаил Аркадьевич уыцы ‘хсæвдзурæн: «Дружище, не убивайся так! Дружба понятие круглосуточное!»

– Бирæ цыдæр æй уарзыс ды Светловы...

– Дæу цас уарзын, уымæй зына-нæзына фылдæр. Фылдæр та уымæн, æмæ йæ куы базыдта, ракæй рынчын кæй у, уый, уæд куыд загъта худгæйæ, ды афтæ... Ды исты куы зæгъис йæ уавæры, уæддæр æй хъазгæ-худгæйæ нæ зæгъис. Æви? Æви дæ æз бындурон хорз нæ базыдтон?

– Мæн уыцы бынатæй Хуыцау бахизæд! Чердæм ма дзы ис худæн?!

– Ис! Æмæ уæд Михаил адзырдта йæ иу æрдхордмæ, зæгъгæ, дам мæм рак ис, бæгæны рахæсс! Уый дзы лæг у, уый! Дæуæн нæй нæ фысджытæй хорз зонгæ? Хъæдур сæ хус дзидзаимæ чи уарзы, ахæм. Æз ын ахæм сюжеттæ балæвар кæнин æмæ! Пушкин сæ Гоголæн куыд нæ бахæлæг кодта, раст тæккæ афтæ...

– Хъæдур та чи нæ уарзы, уæлдайдæр фæздæгмæ хус фæрсчыты дзидзаимæ!

– Æмæ ма дæ хæлар фыссæгæн фæндырæй дæр мæ уарзон «Ханты цагъд» акæнин. Гæздæнты Булатау кæцæй, фæлæ уæддæр...

– Тынг хорз цæгъдыс – æз дæм уæлхур зæрдæйæ фæхъусын. Бынтон ныйирон вæййын.

– Æмæ исты, мæ хорз зæрдæ æмæ зондыл куы уон, уæд ма йын заргæ та нæ акæнин Гæстæнæн... Хæрзвых хъæдур хус дзидзаимæ куы хæра, уæд.

– Цавæр Гæстæнæн?

– Уартæ Хъарман-Сындзыхъæуæй куы у, мæнæ йæхимæ йæ къух чи сита, химарæг, уыцы чызджы тыххæй куы ныффыста сæвджын-бæзджын чиныг... Йеды-иу рахонæд Гæстæн, зилгæйаджы – уый цыма хорз ныффыста иу зæронд ус Гæццойоны тыххæй, – æз дæр уыйау бирæ дзураг сдæн мæ адзалы къæсæрыл. Куыд хорз фæцарæхст уыцы Гæццойон, куыд: цæрæццаг ма, дам, чи у, цæрынхъус, уый мæнæй къаддæр дзурад...

А, Художник, æз дын, Джек чи уыди, уартæ нæхи Лæууæндонæй, уый ныхæстæ ‘рхæсдзынæн в вольном переводе с английского... Бæрзонд къæдзæхы былæй сæрбынмæ денджызы малмæ чи нывзили йæхи, уыцы джауыр тæхгæ-тæхыны нымæд секундтæм цытæ æмæ

кауылты ахъуыды кæны царды тыххæй, уыдæттæ, дам, былгæрон йæхи тæвд змисы чи банорста, уыдон сæ цардцæрæнбонты дæр никуы бавзардзысты-банкъардзысты. Йæ хъайтар Мартин Иден та йæхи куыд амардта... Цыд денджызы къуырфæй къуырфмæдæр, арфæй-арфдæр æмæ дзы ныххуыдуг... Цынаæ мадзæлттæ равзарынц, цынаæ, сæхицæн алы хуызты мадзæлттæ фæцу æмæ ма ‘рцуйы фæндагыл, цынаæ!

Æмæ дын цыдæр мæстæймарæн, фидисгæнæджы худтæй ных-худт Гренадæ:

– Ау, Клеопатраимæ дæр та нæ уыдтæ зонгæ? И, Художник, ау?

– Куыnnæ! Иумæ Нилы былгæрæттæ уæрыччытæ æмæ сæныччытæ хызтам! Кæфхъуындарты рагъыл бадгæйæ тезгъо нæ кодтам!

– Маладес, хъочагъ, Художник. Лæгыл уымæй хуыздæр ницы фидауы: цыфæнды тыхст-уырыд-утæхсæн сахат дæр худ! Фæлæ йыл иу заманты-афонтæ-уавæрты ахæм æлгъыстаджы магуыры бонтæ акæны йæ тæккæ цардæнхæлæй лæгыл, дунейы цард тæхудиаг хорз хонгæйæ, сылгоймаджы та зæды къалиу æнхæлгæйæ, æмæ йæ ныфсхаст уд уадидæгæн ампылы, йæ зонд æнæбонæй уысммæ атар вæййы. Афтæ та йыл уæд æрцауы суанг хорз лæгыл дæр, æмæ уарзыны аккаг чи нæу, уындæй та Дзылаты рæсугъд, ахæм æмбæхст уынд æмæ кондджын бакасты норст налаты куы ныууарзы æнæфæлгæт, æнæ арæнтæ-уромæнтæ-сахсæнтæ уарзтæй, ноджы ма ахæм удхор сылыстæг кæйдæр – диссæгтæ æмæ царциатæ! – адджын, зынаргъ, удыгага бинойнаг ус куы вæййы, уæд! Æмæ йыл иуахæмы уыцы Дзылаты ус-паддзах Тамар, хурвæлыст – гуырдзиагау та пиримсидзе – æнæнхæлæджы кæфойы дзагæй йæ цъаммар уаджы цæхæртæ куы бакалы, уæд, йæхи цæсты мур дæр, мисхал дæр, нуль дæр кæй ницы ахады, уый æвдисæндарæн ничиуал æмæ ницыуал æркасы йæхимæ нæлыстæг гуырд, куыйты хæринагæн дæр æмæ зæххæй сисынæн дæр нал фæбæззы.

– Фæлæуу-ма, фæлæуу! Æмæ йæ ды та, дæхæдæг сылыстæг гуырд, кæцæй-цæмæй зоныс, уæд лæджы, лæппуйы мидæг цы зилгæдымгæ сысты, цы сылæг мигъ дзы ныббады йæ уды дыууæдоныастæу – раст æм зынгæхæр хуры цæст дæр куы нал фæзыны, уæд цæмæй зоныс, и, уыцы мидуавæр, боныхæд? Кæцæй-цæмæй йæ зоныс? Дæ хуыскъ суадонæй...

– Ёллаех, әлләх! Нәлгоймаджы бамбарынән та, вскрытие покажет, зәгъгә, ахәм зонд чердыгәй хъәуы сылгоймаджы?! Как два пальца это самое... обмочить! Ха-ха и хи-хи... Ёфсәрмытә дәр ма мә уәнджы ис! Нәлгоймаджы йе скәнәг сугсәттән фәрәтәй самадта раст Буратинәйәу, сылгоймаджы та йе сфәлдисәг сахат-гәнәджы пинцетәй фембырд кодта...

О, фәлә та Зәронд Бәтәхъойыхъәуы Дзәгъәл коммә афтыдтән. Райста мә уырдыгон иу хорз ләг йә ресторанмә къустә-тәбәгътә ‘хсәгәй, фидгә дәр мын-иу нывыл кодтой, иннә амалхъомтә-фер-тонтә та-иу алы чепуха ‘фсәнттә ‘рымысыдысты: базыдтой-иу әй рафәрс-бафәрсәй, мә зонд әмә мә психикайә бынтон әххәст кәй нал дән, уый. Ёрыгондәрәй та сә-иу мәхәдәг фәлыгътән арвы талынгтәм ахәм богъдабитәй: мә уәнгтәвәрды, формәтә-нывкәр-стытыл-иу сусәг-әргомәй се ‘лгъаг, ләджы цәстыфтау цәстытә ‘рхастой, се ‘рдон мондәгтә-иу уадидәгән скуыстой, әмә дәм-иу әркәстытә-ныккәстытә кодтаиккой әцәгдәр «раздевающими глазами»!

Әмә цал әвзонг чызджы – куыстагурты – фехәлдтой ахәм работодатели, производители секрабынь для саун, этих, как их... цал эскорт хәрзад осетинка девчкәйы фәзынд сә фәрцы! Ма сын батайәд сә тәригъәд, әрбацауәнт та рәстады ‘нхәләй әнауәр-дон большевиктә әмә сә әгъатырәй дымгәмә ныддарәнт!.. Тобә, тобә! Фәлә сын уәддәр нәуәг сәрхъиппы нәпмантән әз әндәр әлгыст нә зонын.

Иу ахәм әхсәнадон-политикон хатдзәг дын, Художник, зыбыты ләвар ләвар кәнын: иугәр кәсаг йә сәрәй кәм әмбийы, уым адамы сәфт та цәуын уәд райдайы, әмә сә чызг-фәсивәд әгъдау әмә ‘фсарм куыдзы фәстагмә дәр куы нал фәдарынц с младах ногтей. Иузаман нә сәйрагдәр – уәрәседзәутән! – газет «СевОсетия» куыд фыста... Иу горәтгонд хъәуы скъолайы дын дохтыртә раиртәстой: 12–15-аздыд чызджытәй цалдәр къорды уәдмә әрмәст хәлд нә уыдысты, әрмәст чызджы кад-цытәй хәлд, фәлә ма ‘хсинты низәй дәр сәйгә рынчын, мәнә суанг фындзтәхор сифилисәй дәр. Ирон – схәл! – хәдзайраг ләппын чызджытә!

О, фәлә кәд райдыдта, кәд йә цәсгом хәрын ирон сылыстәджы хай – ницы йын зоныс, уәд та хъусгә дәр никуы ницы фәкодтай?

Нæ? Æмæ уæд нæ тарстæ, дæ хъустæ хæрæджы хъустау сдынджыртæ уыдзысты, зæгъгæ, уымæй? Мæнæ та цы тыхджын философи у нæ фыдæлтæн: хæрæг, дам, сыкъатæ агурæг фæцæуæг, æмæ, дам-ма йæ хъустæ дæр ахаудысты!

Мæхæдæг æм æй нæ бакастæн Вахушти Багратионимæ, фæлæ, дам, уый кæддæр афтæ фыста: ирон чызгыл, цалынмæ моймæдзыд нæу, уæдмæ ма андзæвай! Абæ-бау! Тугфиддон фæуыдзынæ, фæлæ, дам, ирмæ худинаг уыд, кæмæндæр йæ усæн хæзгул куынæ уыдаид, уæд. Значытты хъуыддагæн, дам, уæд никæй хъæуы, ничи йыл æрвæссы йæ цоты фыдæй уæлдай.

Уый фæстæ та дын Александр Пушкин дæр – уымæн йæ «Арзрум» мæхи дыууæ цæстæй кастæн, – æмæ, дам, «Осетинцы самое бедное племя из народов, обитающих на Кавказе; женщины их прекрасны и, как слышно, очень благосклонны к путешественникам». Æз та йын афтæ фидис кæнын йæхицæн уырысы «наше все»-йæн: «Негоже великому поэту, Сашенька, пользоваться слухами, характеризирова ими женщин целого народа!» Стæй нæ æппæтæй мæгуырæдæр цавæр статистикамæ гæсгæ рахуыдта, кæд æмæ кæм фæдта иннæ хохаг адæмты?!

Уыдон – гъа, фыдгой кæнæнт, æрмæст нæхи Секъа та, нæхи ирон æмæ уæздæттæ-уæздандæр Секъа! Фæлæ уымæн та хъыг у, зæрдæ-халæн-цардæнадгæнæн хъыг, ахæм бæллæхы уавæр – аххосаг та цы у, цы ис йæ бындыры, цавæр культурæйы тæваг нæм æрбагуылф кодта, æви нæхæдæг стæм афтæ размæцыд уартæ скифтæй нырмæ?! А-гъа, ай та дын Секъайы цæссыгтæ – кæнæ сæ ссæдзæм æнусы тæккæ райдианты æркалдтаид судзгæ-дудгæйæ, кæнæ та нудæсæ-мы кæрон. Ох-хына, Художник, цы стæм, цы, æмæ чи стæм, чи, нæ дауджытæ æмæ дзуæртты ‘мвынг бадæг фыдæлтæн?! Стыр поэт Бестауы хатдзæг уа æвронгæнæг растыл банымаинаг: «Нæртон фыдæлты фидиссаг бындартæ»?

Хуыцау нын, Художникгонд, зонд уымæн радих кодта уæлдайджынтæй, суанг ма пылы хайæ дæр фылдæр, сыкъатæ та – нæ, цæмæй нæ архайд зонды хъуыдыйы архайд уа, Хуыцауæн хæлар. Фæлæ йын уæддæр Сфæлдисæгæн хъулон-мулон рауадыстæм, æцæг не ‘ппæтæн сæ мидхъулаæттæ уынгмæ нæ зынынц, нæ кærкæ-мæркæтæ. Æмæ, æвæццæгæн, уыйадыл иу лæг иннæ æнæзонгæ лæгæй

бар-әнәбары дәр бынтон әдас нәу, йә мидәг схьиуы, мәнә-иу әз мәхәдәг, Гренадәйы рәсугъд, куыд тарстән куыст агургәйә, афтә. Ома та мәм ног работодатель нывыл адәймаджы цәстәй кәсдзән әви къардойнаг богъайы...

Ныртәккә, Художник, цыдәр ахәм кромола хъуыдытә зәгъын суәнддзынән, әмә мыл рагон ирон патриотау дзырд уады бәхыл ма бахәсс... Йед... Алкәй лауыз дәр йә мардән – хәлар, алчи дәр йә худы бын ләджды ном хәссы, әргом иу чидәр әргом әвзәр куы уа – нәдәр адәммә равдисынмә нә бәззы, нәдәр суанг фаджыстәм аппәрынмә, әмә ма афтәмәй ирон куы уа йә туг-йе стәгәй, уәд...

Нә! Ахәм историимә, ахәм кадджын-намысджын цыт-номимә куыд хъуамә ма уай әвгъау әвзәрән, и?!

Хуры цәст мәм нал фәзыны иу әвзәр ирон гуырды азарәй дәр!

Әмә уәдә уый куыд у, уый, әмә, дам, ирон дән, афтәмәй та дыл фаджыс дәр әлгъ кәнәд! Ничи дә. Ницы дә. И уши у тебя холодные. Әмә, дам, не бери близко к сердцу, айдагъ дәхи гуылы бын әндзар!

Хыг дын ма уәд, мә буцәй даринаг сыхаг, но избавь меня от своих комментариев...

Дәдәй, дәдәй, йә тугцәссыг ын мур дәр ницәмә ‘рдардтам Секъайән, уый ма иу әлгъыстаджы фыдох, фәлә нын йә ингән дәр куы фесәфт әвәдәй – куыд нә ныл фәхуда нә Хуыцауы уарзәгой зәрдә дәр, куыннә! О, уыцы ‘мдзәвгә стыр у, зәрдылдаргәйә йә нә хъуыды кәнын сәрәй бынмә әмә дын дзы прозәйәу бакәсон иннә рәнхытә, – Гренадә фәзылд сә рудзынджы ‘рдәм, суад уырдам. А-гъа, аивта йә фыдвәнд, зәгъгә, баради Художник. Әмә сын нырма ныр фәкомкоммә сә рудзынгмә – урс пластикайә, йә тарморә ахуырст цәстгай схауд, нычъчизихуыз, йә рудзынгәм-бәрзәнтә дәр кәдыккон уыдаиккой – сапон әмә дон циу, уый никуы базыдтой...

Гренадә рудзынгәй мидәмә нә бахызт, йәхи әрдәгәй уәләмә баивәзта – йә дәсны амад зәнгты аивтә уәлдәрәй разындысты ләджды зәрдә хъыдзыгәнән-мондаггәнән арәзтәй, – райста фәлурс кәрдәгцъах тетрад, фәстәмә, уәладзджыты әмхасәны тәккә былгәронмә раздәхт дыууә дәргәлвәс санчъехәй, рафәлдах-бафәлдах акодта тетрады сыфтә.

– Ё-гъи, мәнә ис æмдзæвгæ – йæ сæргонд «Ныры дуджы чызджытæ». Акæс ма, сæ сæрмæ цытæ хæссынц, уымæ. Хæдзарон хорз чызджытæ та урс дадалиджын свæййынц сæ райгуыраң уæзæгыл...

Мәнән дæр – о, зæрдæхалæн, цардæнадгәнән сты уыцы хабæрттæ. Ёз чи дән, уый уартæ немыцаг уираг поэт Генрих Гейне, æнхæлдән, цыма раджы раиртæста, бæлвырдæй сбæрæг кодта: все трещины мира проходят сквозь... через сердце поэта. Ёмæ æз дæр, кæд æмдзæвгæтæ фыссынæй поэт нæ дән, уæддæр мын ахæм æдылы къоппа удысконд ис, æмæ æппæт дæр, уæлдайдæр мæ Иры, мæ Дыгуры, мæ Къуыдары хъæнтæ-дудгæтæ зæрдæйы арфы-æрфæнтæм фæистон æмæ сæ бастад-тән! Баст та дән, бæндибæстытæ баст уыдæттæй! Уарзт – сайæгой, фыдгой, маст – уырнинаг æцæг.

Стæ-ма, иу цыдæр ма дæ, Художник, фæбæлвырд кæнон: уарзон æмдзæвгæ дын нæй, мәнә мәнән куыд стыр уарзон æргъомбастæй сты, дæуæн та уæд та ма иу ахæм стих дæр нæй?

– Ау, куыд мын нæй уый та?! Кæд дын, Гренадæ, æнæдуар, æнæрудзынг хъуылæджы нæ райгуырдтән æмæ не схъомыл дән! Стæй, уанцон иу нæу, уанцон иу: «Ирон фæндыр»-ы æмбис зæгъон æви сæ фылдæр уа... Арæхдæр-иу кæй æрымысыдтән бахъуаджы сахат, сæрмагонд хуынды скъоладзаутимæ фембæлгæйæ, уый та:

*Если ты гореть не будешь,
Если я гореть не буду,
Кому ж тогда
Рассеять тьму?..*

– Ногæй-ногмæ та – ма-ла-дец! Кæс-ма, Пабло Нерудæйы æви Назым Хикметы дæр ма зоныс! А, æцæгдæр Назымы сты уыдон... Гъемæ, мәнә куыд никæй æмбæлы фæстæзад, æцæгдæр хъуылæджы без окон и дверей райгуыраг æмæ срæзæг, куырм, къуытты, къуымых схонæн, мәнә! Иукæддæр алчи дæр ферттивы как луч света в темном царстве мракобесия, ацы æнахъинон, æдзæлгъæд, æнæтæригъæд, фыддзæсгом, хæлæгæймæрд дунейы, æмæ та Хуыцау дæр, Библи куыд хъусын кæны, афтæмæй фæсмойнаг нал вæййы, хæйрæдджын æмæ фæлдурæдджын адæймаджы

кәй рауагъта дунемә, уый охыл. Фәлә дын әз та мәнә цы стих
әмә скъуыддзәгтә бакәсдзынән – чи у, уый дәр дын фәстәдәр
схәр кәндзынән... Цәй, дә сәр дзы хойыс, хъус, тынг хъус, иу-
гәр нын, мә удыгага сыхаг, ацы бон фыццаг ахәм бон әмә стәй
фәстаг ахәм бон дәр кәм баләварчындәуыд, уым:

*Знаю, умру на заре! На которой из двух,
Вместе с которой из двух – не решить по заказу!
Ах, если бы можно, чтобы дважды мой факел потух!
Чтобы на вечерней заре и на утренней сразу!*

*Пляшущим шагом прошла по земле! – Неба дочь!
С полным передником роз! – Ни ростка ни наруша!
Знаю, умру на заре! – Ястребиную ночь
Бог не пошлет по мою лебединую душу!*

*Нежной рукой отведя нецелованный крест,
В щедрое небо рванусь с последним приветом.
Прорежь зари – и ответной улыбки прорежь...
Я и в предсмертной икоте останусь поэтом!*

Әз та, Художник, останусь беспорочной Гренадой, йәхиау, Мады
Майрәмән йәхиау, пусть она с моей грешной стороны не сочтет
это святотатством!

О, зәрдәвәрд ма дәуән цәмәй уыдтән, уыцы рәнхъытә – мә
цардвәндагмә хауынц рәстдзәвд әхстәй:

*Пересмотрите все мое добро,
Скажите – или я ослепла?
Где золото мое? Где серебро?
В моей руке – лишь горстка пепла!*

Гренада йә галиу къух фәуәлгоммә кодта әмә йә армы дзыхъмә
ныффу кодта, цыма йә 'рхутагәй сыгъдәг кәны, уыйау.

– Цы мәгуыр у әмә цы гәвзыкк у йә уд, йә миддуне уымән,
поэзи ис-нәй, дзырд аивадон Дзырд кәй у, уый йә фәсонәрхәджы

дәр кәмән нәй, уыцы чидәр-цыдәрән... Мәнә әз Хуыцауән дәр ма әнәнхәләджы куы бауарзтон дыууә әмә мыл дыууиссәдз азы куы атахт дәлбылмә, уәд дыууадәс әмә дыууиссәдз азы уаргъджыны! Мәнәй әрмәстдәр аст азы карджындәры. Бирә мын уарзта мәскуыйаг коньяк «Киновский», Боллоты Таймуразы бәгәны «Кулер», водка альфа-спыртәй конд, әмә йын сә уымән, идиоткә, әртә авджы – әртә нуазәны йә гуырән бонмә йә сыхаг чызг-сылгоймаг Лимәйән сәмбәлын кодтон ахәм зәрдаһы сәрдаән цәрвджын ныхәстимә:

*Чтобы видел ты воочью
Женскую красу,
Я тебе сегодня ночью
Сердце принесу.*

Әмә дын мәм дыккаг бон уыцы бынтыбыны згәхәрд усгур Лимәймә куы ‘рбарвитид, әгәр, дам, фәхъуынадзәф дә зәрда, мәнә ма, дам, «сорок пять – ягодка опять» куы суай әртә азы фәстә, уәд ма – гъа, чи зоны, әмә ма, дам, дә мыггаг билцъ суадзынхъом уа...

Гъеуәд әй әз дәр фыдсылы әлгъыстәй ралгъыстон, дә мыггаджы тырыны ‘взар билцъәй бахус уәд дзәгәрәг хусәй, зәгъгә... Уәддәр ын бузныг, уымән әмә мын уыцы уәрыкуарзаг зәронд бирәгъы руаджы фәхион сты ахәм ныхәстә дәр – далә цавәрдәр Елабугәйи йәхи чи ‘рцауыгъта, уыцы стыр чызг-поэты ныхәстә; мә улы дыдзы хур та сты уыдон дәр – мәнмә гәсгә, Хуыцауимә у йә ныхас уымән, йәхимә йә къух сисәг пәтән:

*Когда же, Господин,
На жизнь мою сойдет
Спокойствие седин,
Спокойствие высот?!*

Уәд та афтә рәвдыдтон мәхи, зәгъгә, әз дәр ме ‘нусон Ахәрәты фәндагыл тьымы-тьымамә уарзгә-уарзыны әдәрсгә, арфәйагәй афәндараст уыдзынән әмә Хъаймәты бон Хуыцауы раз цәхәр-

калгæ, æнæхин æмæ къæйных цæстытимæ ‘рлæудзынæн, уыныс æй, мæнæ йæ ныр мæ фæрцы уыныс, Дун-дунетæсфæлдисæг, æмæ ‘ппæт сылгоймæгтæ сæ адзалы сахат дæс хатты кæй нæ амæлынц фыр тæссæй, уый?..

О, фæлæ ныр та, Художник, кæмæ мæлын хæлæгæй, æххæст дын уый дæр схъæр кæнон ацы æнæфсис дзæнгæдайы сахаты цæфыл. Цы мæрддаг стæм, уæддæр та цы фæсмойнаджы хос Дунейы Фарнæн, æндæр уæдæ бирæ фæлтæртæн сæ уарзон æстдæсæм скъолайы цыппаруæладзыгон фидар бæстыхай ахаф бульдозертæй æмæ дзы араз æмæ араз – долгострой дзы скæн – уæладзыгджын гараж! Ды та дзы уæд æмдзæрæн скæн уыйбæрц фатер, цæрæнтæхъуаг бинонтæн, науæд студенттæн, кæд цыдæр æбæрæг æгъдауæй нал хъæуы скъолайæн, уæд!

Фæлæ – æнæсæрфаты æлдарад... Йæ боны фыддæртæм æрцæуæг заманы дуг. Æнæсæрбос галты цоппай быдиры-быдир, хæдзар-ри-хæдзар.

О, æрбафтыд та мæ зæрдыл: гал стыхст, сфæлмæцыд æфсондзы бын цардæй æмæ ‘мбисæхсæв фæлыгъд йæ хицауы кæртæй. Зилы хъæуæй хъæумæ, хæдзарæй хæдзармæ. Бафæллад, бастад. Уæд иу кæрты ауыдта уæрдон æд æфсондз – бацыд æмæ йæ фарсмæ схуыссыд... Æфсондзæн!

Амай æмæ амай, бетонæй, æфсæйнагæй, фых дурæй йæ схæццæ кæн æврæгътæм адæмы цæстыты æмæ алы хицауады фындзы бынмæ; æнæхъæн дыууадæс уæладзыджы сæртæй йæ ныккæсын кæн Теркмæ, сау фæныкæй фестинаг Къостайы хæхтæм афæлгæсæд, стæй ферхæц, цыдæр æрæфтæд дæ рохст зæрдыл, ракас уæрæх кастæй дæ сойæхгæд гæртамхор цæстытæй æмæ, дам, йед у... Бындзарæй халинаг! Æрмæст ма дзы уыцы рæзинаг-цæринаг æнæхъом гуырдæн мæнæ мæнæн хæлæггаг ми бакæнын бантыст: уыцы бæрзондæй тæхгæ-тæхын ма йын цас цæуылдæрты уыдаид ахъуыды кæнæн!.. Фæлæ уæддæр цавæр мастæй ныддæнгæл уыдаид йæ хомбыл уд, æмæ йын ма ныббыхса, нывзила йæхи уыцы дзæгъæлы, рæдыдæй амад бæрзондæй?!

Уый та дын, уæ Хуыцау, де ‘лгъыст æмæ фæрнæйдзаг дзыллæты дуне! Дæ тæккæ фыцгæ тугæй, цардыл дæ тæккæ зыдыка æххормагæй куыддæртæй схæццæ у дыууадæс æдзæрæг уæладзыджы

сæрмæ æмæ дзы дæхи – ирон дзыллæйы æмæ Хуыцауы ‘нхæлцау хъæбул! – дæхи... Æмæ, дам, нæй нæхи карз фыд Сосо, æмæ уымæн нæй æнæсæрфат хъуыддæгты фæдыл дæр дзуапдæттæг...

Æндæр уæдæ кæм цæрæм, цы ‘хсæнады, æмæ дзы уый кæцон æнæхъола цæрдтытæй цæрæм, и, скифтæ, сæрмæттæ, алæнтæ æмæ... æмæ... Æмæ кæддæриддæр ир! Æд дыгур, æд хуссар, æд чысан, æд туал, æд быламышхъ ир. Котлован дзыххъ сфæйлау, дур фæлас, змис фæлас, хъæдæрмæг фæлас, чъырымæст бетон, миксер кусæд, бульдозер, экскаватор, стæй машинæтæ дзаг гуыффæтимæ дыууæрдæм кæнæнт, сисамайæгæй-къуламайæгæй амайæнт, хъæд-гуыстгæнджытæ зæгæл хойæнт, мастерæй, прорабæй, саукусæгæй, нæлгоймагæй, сылгоймагæй Вавилоны мæсыг арвы милтæм схæццæ кæнæнт æмæ йæм хурæмдых прожектортæ ныццаразæнт. Уый та, хъæуыхицау та бакуырм, ницы уыны. Стæй æрæджиау ракаст æмæ: фе-ха-лут æй!

Ногæй-ногмæ хъæрзын æмæ нæтын æнæсæрбос гал-æлдарады æвдисæндар – Сабиты хинайæн цады бынбауæг сæфтыл. О, зымæгæтты-иу уым къæхдзоныгътыл ратæх-батæх, сæрдыгæтты та... Зæгъинаг ма дæн фæстæдæр ай тыххæй, о...

Æмæ, дам, цæр; æмæ, дам, хæр; æмæ, дам, гражданином быть обязан. Ау, айдагъ поэт у обязан уыцы хуызы?! И, Художник? Дæуæн ницы ахæм æнæсæрфат, фæлæ туджы аргъ хъуыддæгтæй сауæвзалы кæны дæ дуду, дæ ранимое сердце?

Уæуу, уый цавæр зæрдæ уыд Толстойæн дæр æмæ стæй йæ Ан-нæйæн дæр, æмæ цæмæй дæхи поезды бынмæ басхойай! Иугæр, дам мæ, Вронский у, Врунский у, кæм нæ уарзы, уæд ахæм цардæй цы аразын?.. Уый æмæ дын бæстырæсугъд Клеопатрæ! Йæ фыдæн, дам, номгæнæг, æви?..

Алы химарæн фæрæзтæ февзарын кодта йæ цагъайраг чызджытæн, зæгъгæ, цымæ дзы кæй фæстиуæг нæ уыдзæн уымæн йæ рæсугъд цæсгом ныффыдынд кæнын... Кобраёйы марг цыма равзæрста... Юли чи у, Юли, мæнæ сæрдыгон мæй июль кæй номыл схуындæуыд, уыцы Цезарь, уый та хъаматæй куы ныссыхырна кодтой сенатортæ, сæ сæргъы Брут, йæ лымæн, афтæмæй, уæд уыцы Юлийæн та йæ фæстаг мæт мæнæ цæуыл уыд: куыд аивдæр æрхауа-æрфæлдæха Сенаты асинтыл йæ пурпур тогæйы... Уый дын дзы лæг! Эрнест

чи уйд, уацау «Старик и море» арымысæг фыссæг, нæхи Хаджийы Испанийы Ксанти чи схуыдта, уыцы Хемингуэй, уый та ууыл нæ тыхст, æмæ йын фæсмард цы бакаст уыздæн, æндæр уæдæ дыууæхстоны хæтæлтæ йæ комы нæ бацафтаид æмæ... æмæ...

Цы цæммар хъуынджын зæрдæ уйд уымæн дæр та, уымæн! Уый-бæрц смæсты у дæхимæ, сæнад у дæхæдæг дæхицæн, фæзæрдæцъæх у адамы дунейæ!.. Цыма мын уый дæр Камюйы æви Кафкайы мæт æвдæрзта, как, дам, жить среди людей, зæгъгæ, чи фарста. Ирон лæг куы уыдаид Хем, уæд зыдтаид фыдæлты фæдзæхст, цæрын цыфæнды уавæрты дæр фидинаг хæс кæй у, æнæмæнгæй фидинаг хæс Хуыцауы раз, мæнæ дзы иу мæлæт куыд дарæм, раст тæккæ афтæ. Оппа! Уый та мæнæ мæхицæн загъдæуа ныр – йæ тæккæ цæфыл: перед приведением приговора в исполнение...

Хæдæгон, нæ йæ раиртæстай ды дæр та, Къоста чи у, Хетæгкаты Леуаны иунæг фырт, Гуыбаты хæрæфырт, мæнæ адамы мæстæй – кæрæдзи кæй нæ уарзынц, уый мæстджынай – йæ мæлæты размæ Цоцко, Бæбу æмæ Баситы Михалы куы фæдзæхста, уæ кæрæдзи уарзгæйæ цæрут, ме ‘фсымæртæ, зæгъгæ. Сæххæст кæнын кæмæн нæй хæстæгдæр мин азы дæргъы, ахæм фæдзæхст... О, æмæ дæумæ дæр та нæ разындæн, мæ уды хус билцъ гага, дзуапп уый – нæрæмон Къостайы – уыци-уыци æмæ базон-базонæн:

*Амонд... æрра дæн, цæй амондмæ дзурын!
Ацы рæстæджы та амондджын чи у?
Нæ, æз Хуыцауæй æндæр цыдæр курын...
Базон-ма, цуу?*

– Ныр мын Къостайы та афтæ дæрдтыл амоныныл цы сбæндæн дæ? Кæд дын æцæгдæр æмыр æхгæд боцкъайы хуылфы нæ райгуыр-дæн æмæ нæ базæронд дæн...

– Уый дæ афтæ чысылтæ амæстæй марон, ракъахон дæ, цымæ, зæгъын, лыстæнты артыл куыд тагъд рафыцис... Уæддæр, цы куры Къостайы лирикон герой Хуыцауæй, и, Художник? Нæ зоныс, нæ! Æз та йæ рагæй дæр зонын, фæлæ уыцы сусæг мемæ хæссын, уымæн æй хæссын, æмæ мын уæ иу дæр Къостайы иннæ фарстæн дæр ни-куы бауæндыдаид æмæ ма суанг абон дæр нæ бахæсдæн йæ ныфс

æргом дзуапп раттынмæ – мæнæ Къостайы ацы фарстæн, ирæтты ма уымæн йæ ирон удисконд, уый ирон лæгдзинадтæм æнусты сарты цауын кæмæн бахъæудзæн, уыцы амондджынты-амондджындæр æмæ æнамæндты-æнамонддæр лæджы фарстæн, мæнæ амæн, мæнæ:

Ацы рæстæджы та амондджын чи у?

– Дæ сæр дæр æмæ мæ хылы-мылы сæр дæр цæмæйты æнæнцой кæныс! Цæр, цы цард дæм æрхаудта Хуыцауы фæндонæй, уымæй... – æвиппайды удаистæй фæкодта: – Гренадæ! Мауал фезмæл! Хауыс...

– Кæцæй хауын? Цы цард мæм æрхаудта Уæлладжы тæрхонæй, уымæй? Æмæ кæдæм хауын, уым дæр та, ау, ничи у амондджын ацы рæстæджы?

А, куы ахауон æбæрæг кæцæйдæр тьму-таракань кæдæмдæр, æмæ кæд мæныл дæр цæссыгызгъалæг разына, æгъæуæг кæд нæ уон – цы нæ ваййы цæстмæми ирон адамы ‘хсән! – уæд-иу, мæ сынты уæлхъус афтæ куы бафæрсой, чи ма уæ зæгъдзæн, зæгъгæ, уæд-иу дæм уыцы ныфс разынад ахæм ныхæстæн: «Гренадæ, æнæмаст сы-хаг нын уыдтæ, къорд азы дæ сæйгæ ныййарæг мады раз хъæбулы хæс уæлдайджынтæй фæфыстай, æмæ, уæлæуыл удæнцойæ цы нæ бавзæрстай, уый дын Хуыцау æцæг дунейы удыбæстайæ баххæст кæнæд. Барастыр дæм мæрдты ‘гъдауæй мацы тæригъæд раирта-сæд, æмæ йæ рахизæрдыгæй дзæнæты цъæх нæууыл – дæ бадæн, Дзæм-дзæмы суадоны гуырæнæй дæ ком – æнхъæвзт, йæ донуайæнæй дæ арм – æхсад, нæ хъыг-рыст æмæ дзыппы фæлхас, нæ цæхджын цæстысыг æмæ къахфыдæбон дын – ахъазгæнæг, уды хæларæй дын фæлдыст уæнт дæ фæндаггæгтæ, тæхгæ маргъы пакъуыйау рог æмæ дын мады хъæбысау та адджын – нæ дурджын хæхбæсты зæхх, афтæмæй æнусон рухсы рухсаг у!» – Гренадæ ныххудт йæ кæлкæл-гæнаг æвзист хъæлæсæй, куыдæй æвзист у – мæгъа, фæлæ уырыс куы фæзæгъынц «серебряный голосок», уæд ирæн не ‘мбæлы... – А-гъа, мады хæс дывæрæй фæфыстон, загътай... Зæгъдзынæ, о, афтæ. Кæд, дам, денджызы донæй дæр æмæ дæ армытæпæны дзыхъхъы хъайла сурвых куы скæнай дæ ныййарæг-схæссæг мадæн, уæддæр ын йæ хæс нæ бафиддзынæ, уæддæр, уæд!..

Сæ рудзынджы мидагæй мæллæг хъæлæсы тæнæг хъæр райхъуыст:

– Гренадæ! Цы та ‘рбадæ? Уæуу, гæппыдо, иу хатт агæпп лас æмæ ма мауал мæстæй мар! Рауай-ма!

Фæстæрдæм дæр æм нæ акаст чызг, æрмæст, уæлдай кæмæн ницыуал у, ахæм удвæллады хъæлæсыуагæй загъта:

– Ай ма уд у æмæ дзы ... æмæ дзы... Систа та фæдис... Цымæ ма ацы дунейыл сæйгæ рынчынмæгæсæй мæгуырдар исчи уа? Уæдæ йæ Пушкины Онегин йæ дядяйы уæгъды ‘лгъыста, когда же черт возьмет тебя, загъгæ. Æмæ стæнæг, баихсыд ма уд – рухс дзы ин-нæрдæм хизы. Чысыл дзы фæиуварс дæн, нал ма уыны Варычкæ йæ цæстæй, загъгæ, уæд та йæ хъаст Хуыцаумæ сыскъæфы. Нырмæ та фæдис уымæн нæ кодта, æмæ йæм хуыссæнмæ дзæбæх зындтæн.

Йед, æххормаг дын нæу, Охломон? Æллæх, фæрæдыдтæн, чысыл фæстæдæр дын æй загъдзынæн, афтæ дæ цæмæн схуыдтон, уый. О, нæу дын æххормаг, Художник? Ахæм хъæдур сфыхтон хус здидзаимæ, æмæ де ‘нгуылдзтæ сдæргæ-сдæрыны дæ хъæлæсы аирвæздзысты. Хус здидза цы зынаргъ у, уый та – килæ минæй дæр фылдæр кæны, уартæ йæ Стыр базары дуарджын павильоны бацæуæны рахизæрдыгæй дыууæ усæй уæй кæнынц, æцæг сæ иумæ даргъбырынкъджын зæхкхæхæджы фыд у, иннæмæ – æнæмаст роды...

Æмæ нæ хæдзары, кæд пысылмæттæ не стæм, уæддæр нæ уæларт хæмхутджыны здидза никуы уыд фыдæлтæй нырмæ – нæ йæ агуырдта зæрдæ, о... Хъæдур та дыууæ хатты рафыцинаг вæййы – фыццаг хатт æй, куы рафыца, акал, йæ дон ома, стæй йыл ногæй уазал дон ауадз æмæ та йæ рафыц æмæ йæ хорз фæфыц – уæд гуыбындымст хъуамæ мауал кæна, – æмæ та йыл худæг бахæцыд, ахæм хъæлдзæг худын, æмæ дæ ницы хуызы бауырныдтаид, уый, йæ зонд кæмæн фæхъыгдард, уыцы чызг-сылгоймаджы риуæй кæй ивылы ахæм удфæливæн худт.

– Нæ, бузныг, Гренадæ, – хæрдджын дæн. Фæлæ ды та крышæйыл мидæгдæр куы балæууис, мæнг агъуысты уырдыг сæрыл...

– Уагæр дæ цæмæй хорз федта Эсмеральдæ, де ‘ртыккаг ус, и?

– Уыдоны та мын кæд банымадтай? Мæ устыты...

– Ау, ам, нæ тæккæ ныхмæ цы ‘ртæ азы цæрут, уыдон мын фаг нæ уыдысты дæ къæбæргæнджыты банымайынæн, и? Мæ зонд мæнæн цавæр зонд сси, уый ныр у биноныгæй фæрсыгъд зонд, рæсуг зонд, царды змæст, йæ лакъон дон куы ‘рбадт ма фыдæбойнаг сæры, уæд дзы рауад сыгъдæг зонд, фæрсыгъд рæсуг зонд. Æмæ

мын скарста: цас уæ фылдæр уарзтон, мæ хотæ æмæ ‘фсымæртæ, мæ мадæлтæ-фыдæлтæ, уый тæккæ ‘мбæрц та мын утæхсæндæр, маройагдæр, удниздæр-удаууилæндæр уыдысты уæ галиу митæ æмæ хæрæмттæ – короче æмæ одним словом, ирон хъал æмæ сæрыстыр адæмæн сæрмахæссинаг цыдæриддæр нæу, уыдæттæ! Раст-иу мæ уды стæг æхсыдтон фыр мæстджын, фыр удхайрагæй, мæ уды сидзæр ахастæй. Гъемæ мын уыйадыл цæссыгсайæн, зæрдæ уын-гæггæнæн дæр нæу уыцы æнæ мадзал адзал дæр – холодный мрак могилы меня тоже давно манит неизвестностью своей... Ох, ацы фыр зонджынай зондхæлд, зондæфхæрд Къоста, ацы!..

Адæмы хорзæхæй æмæ, дам, Хуыцауы хорзæхæй уæлдай нæй, фæлæ, дам, куыдфæнды-цыфæндыæ дæр адæмы фыдæх фыддæр у Хуыцауы фыдæхæй. Фæлæ ма æз цардæй æвæллайгæ æмæ æнæфсис кæд уаин, уый уæд, æмæ хæрзгæнæг хорз кæм федта, уырдам мæ искуы куы ахуындæуыдаид, уыцы Терк-Турчы аргъæутты бæстæм. Ермæст – ох-хай: «Мечты, мечты, где ваша сладость?..»

Адæм!

Æрцыд фыдæлты æви, сæрмагондæй, Санаты æгъуыстаг Семы ныхас, йæ пророчество, зæгъгæ, хуызарм, æрчы æмæ сæрак дзабыр баиу уыдзысты, хуызармæй дзабыр, дам, сæрак местæй фæуæлдæр уыдзæн, фæуæлбикъондæр, къахæй æмæ сæрæй къуылыхтæ та, чырæ фæстæрдæм куы раздæхт, уæд фæразæй сты – ома, рожденный ползать стал управлять полетами, халон цæргæсæн арвы бæрзæндты тæхын амоны, фæлæ уæддæр мæ зæрдæ ахæм парахат уæрæхты зæрдæ нæу, æмæ дзы мæ уарзт бацæуа, мæ уарзт зæххон дунемæ, нæ хъæздыг мæгуыр Ирмæ уарзт, гъемæ йын мæлæтæй æмхасæн скæнинаг уымæн свæййын, уымæн, Художник!

Стæ-ма, мæ адджын сыхаг рудзынг, æххæст дын мæ зæрдæйы уды рæбинаг сусæгтыл дæр басæттон – хуыздæр хъусæг ма мæм уæдæ Ставд-Дуртæй Бицъоты хорз Грис ссæудзæн... – Гренадæ йæ сæр додойгæнагау бауыгъта, дæргъæтин ныуулафыд, цъус афæстиат, стæй, зæрдиагдæрæй зын зæгъæн у, ахæм хъæлæсыуагæй дзуры:

– Йæх-х, Хуыцау, Нарты æцæг бардуаг Сатанайы загъдау, мæхи Хуыцау, æмæ... Æмæ ма мын уæлæмхасæн уыцы хорзæх дæр Дæ рæдау цæст куы бауарзид, цæмæй уым, æнæсгæрст Мæрдты Бæсты дыууæ-æртæ мæйы исты куы фæуон, йæ къуымты æмæ йын йæ

фæтæнты æнæфсис зыд цæстæй куы аракæстытæ-афæлгæстытæ кæнон, уæд ма мын йæ дзæнæтæй дæр мæ зонгæ фыдæбойнаг дунемæ фездæхыны фадат-гæнæн куы уайд!

Раст къуырийы æмгъуыдмæ зæрдæ æмæ уддзæттæ уаин фæцу æмæ ма ‘рцуы æгæрон фæндагыл абалцмæ. Æрмæст цыфæндыйæ дæр тæхудиаджы хурдзаг дунейæн зæгъин, хорзæй баззай, дæ дзæбæхтæ мæм хъуысæнт, зæгъгæ.

Фæлæ – ох-хай!..

Цыдæр ныфссаст, тæригъæддаг мæллæг худтæй бахудт, сабыргай базарыд:

*Мæлæтæй нæ тæрсын,
фæлæ мын мæ фæстæ,
Зæгъут-ма, хæлæрттæ,
кæмæн уæ хæлдзысты
Фыр куыдæй йæ фæрстæ?*

Никæмæн! Уый дын трагедиты трагедидæр: царды мидæг куы никæй ахсджиаг уай, уæд. Уыйау ма уыд поэт Чехойты Сæрæбийы уавæр, Гитлеримæ хæстмæ цæугæйæ ныффыссагæн:

*Ничи мын загъта «Фæндараст!»,
Никæмæн загътон «Хæрзбон!»*

– Æви?.. – йæ къубал раивазæгау кодта, æдзынæг кæсы йæ ны-хасæмбалмæ. – Æви мыл уæд та ма, æппынфæстагмæ, ды уæддæр æргæвддзынæ дæхи, и, лозунгты дæсны? Мацы срæди, нæ мæ хъæуы дæ дзуапп рæвдыды тыххæй дæр...

Цы бæстывæрд равзæрстой нæ зонды къуыбылой фыдæлтæ, цы: уый дын æмæ Арвы комыл иу фæндаг Фæскавказмæ, дыккаг фæндаг та – тыхамæлттæй дæр фæуæд райдианты – Ручъы æфцæгыл. Æмæ нæ хæхтæ та, нæ фыдæлты ирвæзынгæнæг хæхтæ! Куыд разынд ам цæрыны фадат дыдзæсгæмттæн, нымудзджытæн, æвзæрты цæгъ-дынмæ чи фæраздæр уæвинаг уыд, ахæм æвзæрты-æвзæрдæрæн, и? И, Секъа, и, цæмæн бадтис æмæ та куы бахъæуа, уæд та ирон адæмы ‘хсæн дзырд уады бæхыл цæмæн бабаддзæн?!

Мæ судзгæ цæхджын цæссыг та æркæлы мæ уды уынгæгæй, мæ риуы æмбойныйы цæхарт ссыгъдæй, куыддæр та Михаил Юрьевичы – уыцы лæппуйæ зæронд лæджы! – ныхæстæм куыд фæкомкоммæ ваййы зæрдæ, афтæ:

*Как сладкую песню Отчизны моей,
Люблю я Кавказ!*

Уæдæмæ ма дын уый дæр у зонианæг, Художник, мæйдарзæрдæ лæг, мæнæ уый: бирæ царын уымæн нæ фæтчы, æмæ йæ уæд базондзынæ, дæ хуыздæр лымæн æнхъæл кæмæй уыдтæ, дæ уарзондæр æмгар кæй хуыдтай, уый дæ фыддæр фыдгул кæй у æцæджы хъуыддагæй та!

Ох-хына, нана, æмæ – тæхуды, уæлхур уæлæрвтæм цæрдудæй чи фæтæхы! Уæд æз дæр æцæгæй зæгъин:

Хорзæй баззай, Зæххон Дуне!

Стæй ма цы зарæг кæнин – уый та ирон сахъ æвзагæн йæ алæмæты арæхст æмæ йæ аивтæн ирд æвдисæндарæн:

*Ой-гъой, Битарты хорз Хъайтыхъо –
Хуссары мырмыраг
æмæ цæгаты булæмæргъ!*

Стæй мæнæ ацы дзырдбæстытæ цы ‘взæджы исбон сты, ууыл сумах, гормон ирæттæ, куыд былысчылтæ кæнут, æцæгæйдæр, æцæгæй – Ирон рындзæй рахаугæтæ – æндæр уæдæ дæ ныййарæг мады æвдадзы хос æхсыр туаг куы хонай, уыйау! О, мæнæ ацы сызгъæриндонытылд дзырдбæстытæ: «Фыды хæрам æмæ мады уазалы схъомыл сты...», «Арвæн айдагъ иу фæдæг куы уайд, æмæ йæ ‘рмæст уый куы дæид!»

Мæнæ уыцы ирон гуырд та цы тæхудиаг зæрдæвæрæг уыд, цы! Æцæг, мæ цардæнадгæнæн хъыгагæн, афтæ мæнæй нæ дзырдта:

*О, гъой, Æрджынараеджы, дам, Елхоты гæмæхтæ!
О, гъой, мæнæн мæ иунæджы зарæг*

*чи ныккæна,
Уымæн куы ратдзынæн, уымæн,
мæ хоты дзæбæхдæр!*

Уæдæмæ цы куыдзæйгуыр дæсны, цы зонаг зæрдæйы хицау уыд, Андрей чи уыди æмæ ма Вознесенский дæр, уыцы поэт, уый йеддæмæ куыд сраст кодта лæгты удхор æмæ удæфсæст Мерилин Монройы, йæ къух йæхимæ кæй систа, уый тыххæй:

*Я баба слабая. Я разве слажу?
Уж лучше – сразу!*

Уый дæр бæззы: сразу, кæнæ та иронау, сразу, фæлæ æз дæр æппæтæй тæхудиагдæрыл нымайын Къостайы хæлæг – «Хорошо умереть в ее годы»... Ома, ‘взонт сабийæ, циу цард, циу мæлæт, уыдæттæ ‘мбарынхъом куы нæма уай, уæд. Æрмæст та уæддæр разы, Хуыцау, Дæ сойджын ракæндæй.

О, æмæ мын ды лозунгтæ фыссæджы рæсугъд дамгъæтæй мæ цыртыл афтæ ныффысдзынæ:

*Ма дзы тæрсут мæлæтæй:
Саламтæ уæм дзæнæтæй,
Фæлæ, хорз ирон адæм,
Ма тагъд кæнут ардæм!
Мæнæйуый та фæрæвдз и:
Цæрут æмæ хæрут...
Кæрæдзи!
Ха-ха-ха!!!*

Хъусыс, гуылымз Художник, ха-ха-ха дзы æнæмæнгæй фыссинаг у: уадз æмæ æз, чи йæ кæса ацы эпитафи, уый цæстытыл хъæлдзæг худгæйæ уайон.

Ацы адзалæн мадзал амал Камал чи у, уый-иу хатгай антмарксистон рæнхъытæ фыссинмæ дæр бауæндыд, йæ уираг, йæ тыгуыл цъæх дуртæ уæлæнгæйтты бæмбæджы атухгæйæ, æндæр æй куыд нæ æрфæрстытæ кодтой мæнæ ацы антипартион стихи тыххæй:

«Егъау дисы мæ бафтауы нæ царды уаг»? Стæй мæнæ адон та, адон: «Дызæрдыггаг у алцы дæр нæ зæххыл. // Цы ‘рттивы, уый æрттивды аккаг нæу». Ома, Камалмæ гæсгæ, сияющие вершины коммунизма дæр, сиять кæной, уый аккаг нæ уыдысты. Аирвæзт сын цæттæ знаг...

Ацы уырыс дæр дзы иу дзырдарæхст фæвæййынц æмæ: «Наше житье-бытье – встал утром и за нитье!» О, уый хæдхæцæг паддзахады рæстæджытæм хауы, æндæр ма йæ уæдæ исчи иу уæлахизæй иннæмæ цæуæг дуджы срадыдаид – цардарæзт рæстдзинады цæрæнбынат никуыма уыд...

Цас чингуытæ бакастæн! Раст Зилгæйы хъæууон библиотекæйы фаг – уым куыста мæ мады мадыхойы чызг Фатимæ-Бакки, бирæ йæ уарзтон æмæ-иу æм æнæзивæгæй ныууадтæн, æцæг, хъæрц-цыгъа дæр цы афтид армы нæ бады, ахæм афтид къухæй никуы. О, æмæ йæ ницы хуызы, ницы амалæй æрхъуыды кæндзынæн, кæй чиныджы йæ бакастæн, уый – Гроссманы, Владимовы, Симоновы, Баклановы, Бондаревы, мæ уарзон Гранины, æви кæй... Ницы ахæм хабар уыд, ницавæр героический подвиг, фæлæ мæ цæмæндæр абоны онг уартæ кæдæй нырмæ нæ ферох, ныффидар мæ зæрдæйы къæй фæйнагыл...

Цæвиттоны хъуыддагæн, хæсты арт йæ тæккæ гуыргуыргæнгæйæ у, йæ тæккæ зынг цæхæрæй. Дыууæ блиндажы фæрсæй-фæрстæм. Иу салдат дзы йæ изæр сыхæгты в три наката блиндажмæ бахаста. Æмæ сын цыдæртæ дзуры æмæ дзуры, алы таурæгътæ сын лæхуры, мысы цæссыгхæццæйæ хæсты размæйы цард, йе ‘ххормаг-бæгънæг, фæлæ уæддæр амондджын сабидуг. Схъуырма сæ кодта, судхайраг фæлмæцыд. Æмæ йæ йæхæдæг дæр æгæр хорз дæр ма ‘мбары æмæ сын афтæ:

– Уе сæфт мæ ма фенут, уæ уæнгæл – мæнæн, бауырнаед уæ, сымахæй куы ацæуон, уæд мын сахатæй фылдæр цæрæнбон нал ис. Цы ‘рцæудзæн æмæ куыд уыдзæн, уымæн та йæ бæлвырд нæ зонын...

Æмæ – ацыд сæхи ныккæндмæ. Æмæ йын дзы иннæтæй уæлдай улæфт нæ фаг кодта æмæ, риуыдзагæй сулæфтытæ кæнон, зæгъгæ, схызт уæлæмæ. Æмæ-иу кæд немцы æхсæвыгон уыйбæрц не ‘хстой, паддзæхтæ ‘хсæвыгæтты нæ хæцынц, зæгъгæ, уæд ныр та сæ сармадзæнтæ, цыма фенæхицау, фæвæгæс сты, уыйау сагъуыдысты. Æмæ

дзы кæцыдæры нæмыджы схъис йæ мæлæты хæд размæ дзырдмондаг æфсæддоны къæмисæн ссардта...

Иннæ хабар та дын, Художник, ахудыны охыл ралæхурон. Кæм цыд оперæ «Кармен» – Ла Скалайы уыдаид, Метрополитен-оперæйы, фæлæ дын дзы æрыгон Кармены ролы хъазыд цавæрдæр дæрдджын æмæ гримы фæрцы дæр чи не схæрзуынд, ахæм сылгоймаг. Гъемæ йын театрдзаутæ хъæр кæнынц сценæмæ йæ уарзонмæ, фæстæдæр æй чи хъуамæ амара, уымæ: «Хосе, убей ее скорее!»

Гъы, ды мæ нæма дæ марианг? Тæхудиаг æрбауа, иу хорз лæппулæджы къухæй мæрдтæм чи бацæуы! Фæлæ та кæм уа уый дæр, уый – цæрынæн бæллиццаг амонд куыд нæй, афтæ адзалы табуйаг амонд дæр кæм уа?..

Ох-хына, нана, мæнæ мын æцæгдæр дзырдæфсис куыд нал ис – адзал мын мæ къæбутмæ йæ ихуазал комытæфæй ма улæфæд, ма... Мæ зæрæстон сæрымагъз алы ралæмаринагтæй байдзаг, сæ гуыв-гуыв æмæ дыв-дывæй, мыдыбындзытæ цыма сæ фæзгъæр мыд сур кæнынц, уыйау у йæ уавæр мæ сæргой сæрæн. Фæлæ та уæддæр здæхын Маринæмæ, Дидинагаты чызгмæ, бæлвырддæрæй та йæ дыу-уæрæнхъонмæ – æцæг поэт хъуамæ Маринæйау уа кæлæнтæгæнæг, хуыздæр ыл уæдæ цы фидауы дзырды ахорæнтæй нывгæнæгыл, дæуау сау графитæй нæ, фæлæ. Цæмæн ын бацæгъды поэтæн йæ хъусы Хуыцау ахæм ныхæстæ – мæ зонд бынтондæр цæмæй фæцæуа, уый охыл? Мæнæ ахæм æнахуыр диссатджы рæнхъытæ:

*Я сижу на дне ручья,
Я пою и я ничья.*

Омæ æз дæр, æз, Гренадæйы рæсугъд, – майты майрухс æмæ хурты цæхæр æрттывд, – æз дæр, суанг ма æз дæр ничья дæн, æппындæр а дунейыл никæй æмæ ницæмæн хъæуæг – нæдæр армьдзаг уарзты цинаен, нæдæр арвыдзаг зæрдæ саугæнæн мастæн.

Уый Достоевскийы Соня Мармеладовойы трагедийы æмсар бæллæх у, чи зоны, æмæ ма уæззаудæр – уымæн, кæдæм ацæуа, æнхъæлдæн, ахæм бынат нæ уыд, фæлæ йæ уæддæр уарзæг уыд, мæн та...

Æмæ уæд, – Гренада та йæ къухтæ арвмæ сивæзта, – уалæ уым кæмдæр и Хуыцау, мæн дæр фæсмойнагæй сфæлдисæг, мæн, Цæмæ-

хъуыды, уæд цию мæ нысаниуæг, мæнузæгъæг кæмæн нæй, уыцы удгоймагæн? Нæй дзуапп: Хуыцау цы аразæг-кæнæг-амайæг у, уый – æдзæмæй, æппаты ‘вастæй, уымæйты йæ бадомæг нæй – нæ фæтчы нæ дунейы скондмæ гæсгæ. Уый никæмæн загъд у нæдæр æнæбазыр зæххонтæй, нæдæр базырджын æрвонтæй!

Афтæмæй та ма уæдæ цæй охыл, цы боны хорзæн дæн зæрдæдзæгæй, риунæрстæй уарзынхъом – зæгъæм, допустим, например, возмем, скажем мæнæ афтæ: æз чи дæн, æз, уый æгæр, куыд не ‘мбæлы айдагъдæр йæхи гуылы бын æндзарæг адæймаггондæн, удмидæг уырдыгхæдæй мардæн, афтæ æнæкæрон, æнæбын, æнæарæнтæ уарзтæй уарзын... уарзтон нæхи ирон фыдæлтыккон цардыуаг – ацы мæнгард дунейы иунæг удлæууæн хорздзинад. Фæлæ рæстæг дæр йæхионтæ кæм уыд æнæ кæнгæ, æмæ-иу хатгай иуæй-иу фæзындты фæразмæцыддæр стæм. Зæгъæм, кæд, цы дуджы-заманты уыд уый, æмæ ирон хæдзарон чызг дæр къахдзоныгътыл йæхи ирхæфса цæнгæсалд ихыл?!

О, æз сын Сабиты цады сæфт мæрдты дæр нæ ныххатыр кæндзынæн – мæ рухсдзæфдæр, амонды æмдых мысинæгтæ уыимæ баст сты, Къостайы загъдау, всеми фибрами души. Æвзонг чызгæй мæ-иу мæ дзæбæх, мæ зынаргъ, мæ адджын фыд Æмзор, Азæмæты сæрыстырхос фырт Æмзор, сæрдыгæтты-иу мæ кæдæм бакодта – сабиты хъæлæбайæ горæтаг дуне цы цады цардæй фидыдта, зымæгæтты та-иу кайноччытыл фигуристты цыгъгъуыттытæ кæм фæзмыдтон йæ дæвдæг ихыл – уæд-иу зымæг дæр цыма бæлвырд хъызтдæр хаста, миты хъызт-хъызт-иу къæхты бынæй Терчы фаллаг фарсæй хъуыст! О, о, æмæ уыцы Сабиты цадæн нæ гуыппырсарты цардæфсис цæстыты раз цытæ бачындæуыд, уымæ Хуыцау дæр – цы зонын бæстонæй, уый зæгъын! – уымæ, уыдæттæм уалæ Хуыцау дæр æнæ тугдзæссыгæй кæсын куынæ быхсы, уæд... уæд... Уæд ахæм фыдвæнд-фыдгæндты зæрдæтæ цы ‘лгыстаджы ‘рмæгæй конд сты?!

Гуыппырсартæ, дам...

Адæмы лæгтæ, дам...

Нацийы хъæбултæ...

Сæ Дворянский клубмæ иу заманты Камалы дæр бафæндыд бахауын, фæлæ уымæн йæ дзыпп нæ амыдта кæмæндæр донуадзæн

хэтэлтæ самал кæнын, иннæмæн – йæ хæдзары сæрæн шифер, ан-
нæйæн – сæ кæрты сабитæн дзедзыройтæ-херытæ скæнын... Цыма
уыдæттæ депутатмæ хауынц закъæттæ исыны бæсты!

Адæмæн иунæг зындгонд лæг уыдаид кæдæй-уæдæй се ‘хсæн,
как черти из табакерки, скъаппы хæйрæджытау чи фæзыны æвзæр-
стыты кампанийы бонты, уыдонæн æмæ... æмæ, дам, халæттæ-
цъиахтæ-сынтыты æмбырды урс бæлон кæцырдæм фидауы?!

Дæ дзыхыл, дам, хæц æмæ дзидза хæрай! Уый та дын, ныр глу-
бинный народ, зæгъгæ, кæй схуындæуыд, уыдоны философи. Æмæ
ма мын мæ цуры æрлæууын кæн, Художник, æдылы дзурæгмæ
зонджын æмæ быхсон хъусæг, уæд та ма иу йæ дзыхыл-пъирийыл
мидæггоз, дæндагты фалæ хæцæджы æмæ афтæмæй дзидза æф-
тæрæджы, уæлдайдæр уæрыччы фыдæй физонджытæ! Ис ахæмтæ,
йæ дзыхыл чи хæцы, уыдоны астæу?

Йæх-х, йæх-х, æз – ничиты-ничидæр æмæ ницыты-ницыдæр, æмæ
уæд та ма айуан, Стыр Петры быдзæу Балакирев куы уыдаин бæстæйы
хъысмæтаразæг хицауы раз æмæ мын уыйау, Балакиревау, æдæрсгæ
æмæ мидбылхудгæйæ гомгæрцц рæстдзинад дзурыны бар куы уы-
даид, нард дзидзайы бæсты салд настæ хæргæйæ дæр, уæд... уæд...
Уæд-иу ахæм дæрзæгæй цытæ хъуамæ бакъæрцц ластаин сæрзилæн
уæлæуæзмæ сæфтаг хицауы хъуынджын хъусты, и, мæ уарзон сыхаг?

Фæлæ:

*Улетели мои самолеты,
Промчались мои поезда!*

О, уыдон цавæрдæр поэты рæнхъытæ сты, æз та сæм кæрцæн
дарийæ æфтуан кæнæгау сæ бынмæ мæхионтæ сæнар батъæпгæнæ-
гау бахастон:

*И буду сама я в полете,
Нежная Гренады звезда...*

О, Аллах! Ма ратт бæллæх: «Æз дæр ирон чызг дæн, ирон чызг!»
Фæлæ уæддæр Феликсы Æрджынарæджы зарæгимæ иумæ мæнæ ай
дæр мæ зæрдæ ‘лхывæн у:

*В закатном блеске пламенеет снова лето,
И только небо в голубых глазах поэта.
Как упоительны в России вечера!*

Стэй мәнә ацы ныхәстә дәр мә ләмәгъ уд физонәг нә кә-
нынц, нә – сә сау маройә дзагәй: «Не для тебя наступит весна...»

Адәймаджы курдиаты авналәнтыл, уый уәрәхтә-әрфытыл, йә
гәнәнтә-миниуджытыл Хуыцау дәр ма Йәхәдәг дисы бацауы,
цыма сә – ахәмты! – Уый, сә авдәнты, сә мады гуыбынтәм, зәгъон,
Йәхәдәг нә абатә кодта, уыйау. Нәй кәрон ләджы хорзәхтән,
нәй бын йә цьаммар-налатән дәр!

О, Нывгәнәг-Художник, бафәрсин дә, а дунейы сконды әппәтәй
зындәр цы у, почти невозможно найти-встретить, зәгъгә, әрмәст
әй куы зонын рагацау-развәлгъау дәр, алы баналон-сыдывд, ихсыд
әрчыи ныхәстәй мын дзуәпп раттынмә кәй нә мардзынә дәхи дәр
әмә мән дәр тухийә, уый. Гьемә та дын әй фәлтау дә сәнттәм
хъусыны бәсты мәхәдәг скәрдон әмә дын әй фәсасынкәй-лы-
стәг сынкәй бахуыйон:

– Уый тыхстәгты тыхстагдәр, проблемәты проблемәдәр у:
адәймагау адәймаджы ссарын!

Әнә маргджын удысфәлдыст-удысконды хицау, Хуыцауы
әвәсмон чи нә кәны дун-дунетәм йә рантысты тыххәй, без под-
лянок чи у, иу ахәмы, и? Йә хәрзтә, йә фидыцтә – хурәргом, йә
хбылмайы әвәрәнтә та – авд гуыдырәй әхгәд. Бон-сихорафон,
дам, фанаримә цы хәтыс? Әмә, дам, адәймагагур дән...

Гьемә, уәдә, сәдә азы әфцәджы сәрәй акәсынмә ма бабәлл
– куы ма йә загътон, дә цард дын сәрысуангәй сәнад уыдзән,
де ‘ууәнчы ‘мбал дыл гадзрахатәй, чбылдымтәм ләбурәгәй цы
бон рацауа, уыцы боны ‘лгыystәй. Цард нә, фәлә – чбылыхдон.

Тугәй ирон әмә ма йе ‘фсарм әмә ‘гьдауәй дәр ирон чи у, ахәм
стәмты-стәмдәрыл сәмбәлын, йемә баввахс уәвын та – амәндты
сәрәмбәрзән амонд.

Мәнә мәнән, әз чи дән... чи уыдтән мә дидинәг әфтауән
уалдзәджы-сәрды, иу ахәм әвәджиауы ләгәнтыст ме ‘мгәрәтты
дәр никуы фәцауәг, әмә уый мәнән мә хыгагән рауадаид әви
уый амондән – әмә гьа...

Цы хорз та сарæхстæн уæддæр, – мæхицæй Жванецкийæу раппæлон, – фæсмойнаг цард чылыхдон кæй схуыдтон, уымæй!

О, Художник, уый та дын Пушкинæй рамырхæггаг:

*Еще одно последнее сказанье –
и летопись окончена моя...*

– Художник кæй хонын, афтæмæй та иу нывгæнæг дæр чи нæу, дæумæ у, сæрмагондæй дæумæ, мæ сойæвдылд-тугамæст ныхас, æмæ мæм ныр дæ дыууæ сау хъусæй дæр... О, пардон-къардон, йед куы дæ, нæхи цъиусæртæй! Гъемæ мæм дæ дыууæ хъусы дæр æмцæдисонæй хъусæнт, цæмæй дзы мæ хъæлæс сæ иуы ма бауайа æмæ иннæмæй ма асыффытт ласа...

Йед у... Дæ зæрдæмæ мæ зæрдæйæ ницы цæуы цины уылæнтæгæнгæ, злопыхатель-цъыфкалæг дæн æрмæст? Нæ! Цæуы, цæуы! Далæ ракетчикты скъоладоны æдзæллаг бæстыхайттæ куы ныффалгæрон кодтой æмæ дзы уайтагъд уæладзыгджын замманай бæстыхай куы ацарæзтой – æфсæддонты поликлиникæ, уæд уый мæнæн иу æхсызгон уыд, иу, æмæ... æмæ... Иууылдæр цы уыд уыцы дæрдтыл зылд ахуырдон, уый ног арæзтæдтæ фестад. Æмæ мæ цин раивылд. Уалæ, трамвай æмдзæгæр хæхты ‘рдæм кæм аздæхы Иссæйы номыл уынгæй, уым иу бæстыхай дæрæн кодтой æмæ та дзы, зæгъын, кæнæ фæлывд хосты афтек уыздæн, кæнæ исты зыдыка дукани, уалынджы дын ыл уыцы бæлвырдтæ цалцæггондæй фыст: БИБЛИОТЕКА. Абон дæр ма йыл дис кæнын: цавæр хъæбатыр чиновник бауæндыд уымæн финанстæ радих кæнын, цымæ? Æдзух æрдиаг куы кæнынц, республикæйы финанстæ романстæ зарынц, зæгъгæ, уæд. Куыд сæ равдæлд би-бли-о-те-кæ-йæн?! Бирæ ис диссæгтæ нæ абоны царды дæр, фæлæ дзы уымæн æмбал мæ сæр нæ ахсы.

Фæлæ...

Далæ уырдыгæй дæлæмæ, – уыцы амондджын чиныгдонæй дæлæмæ, – куы фæцæйцæуай Къостайы номхæссæг проспектыл æмæ уæлахиздзау танкмæ куы ныхæццæ уай, уæд ма уым галиу фисыны ‘рдæм бакæс-бафæлгæс иу дынджыр бæстыхаймæ æмæ дæ дзæбæх ирон... дæ ирон дзæбæх зæрдæйы тугтæ ма-иу уæдæ ма ныссæх-сæх кæнæнт йæ уындæй: йæ уæллаг уæладзыджы рудзгуытæй æддæмæ

ныридагән бырсы бәрзыты әнәхъән къох. Аемә ныр цал азы цауы әдзәллагай әдзәллагмадәр! Аемә ГМТ-йы ‘мдзәрән та?..

Аемә ахъуыды кәнын махимидаг – хъәрәй дзурыны фаг әдылы нама сдән әмә ма искуы суон, уый ма нә уырны. Аемә, о, махимидаг фәзәгъын, Художник, уәдә ма, зәгъын, уәдә уыцы замманай бынаетты хәлддзәгтә Грознайы уаиккой!

Аемә Дзәуджыхъауы буц бәстастәу Афицеры хәдзар та? Кәд ма сәр бынтон нә ныккәлмхәрд, уәд ФРГ-йы фыццаг кәанцылер йед уыд, Конрад Аденауэр. Аемә уый цы бакодта, уый фәзминаг у исты хуыздәрмә тырнәг зондылхәст хъуыддаджы бәрнон ләгтән: Конрад хәлддзәг егъау заводтә уәй кодта иугай сомтыл! А, немыцаг маркәтыл, цәй сомтыл... Сараз әй, райгас әй кән – куыстуат суәд дә фәрцы адәмән, цы пайда дәм дзы хауа, уымәй та әмбәлгә налогтә-хәалонтә фид паддзахадән!

Уәддәр та адаймагән йәхи хъәрзәнтә, йәхи зәрдәйы куыр-мәлхынцъытә, йәхи... О, ләгыл уыцы әнәрайы бон дәр акәны, әмә, йе ‘ртә чыри уәлибәхы кәимә скува әмә сә кәимә скомдзаг кәна, уый йын куы нал вәййы, кәимә фемвынг уа әмә йә зәрдәйы ‘лхынцъытә кәимә фәуәгъдибардәр кәна, уыцы ‘мбал. Кәуыл бацин кәна хәрхәмбәлды, мәнә ма кәй уынын, сколько лет-сколько зим, зәгъгә. Цы бадә, цы фәдә, әз, дам, айдагъ дә коймә дәр рәзгә куы кәнын!..

Куыд рухсдзәг кодта ма кәаннәг сонт зәрдә, Хуыцауән дәр ма йә хурыскаст чи уыд, уыцы сыгъдәг зәрдә, октябренок кәй дән, ууыл!

Аемә пионер... ногдзау кәй сдән, Павлик Морозовы байзәддаг, уыцы цинәвдылд бәрәгбон та? Цыдәр әнамонд, хионтыл дәр артәндзарәг дзырдыскәф ләппуйы сәрбәрзонд бындар...

Аемә стәй советон фәсивәды раззәгдәр рәнхъыты право-фланговый кәй уыдтән – фәскомцәдисы уәнг, уый та цас бәрн әххуырста ма хъәбатыр, әдәрс әвзонг уәнгтыл!

Стәй...

Астдәс милуан коммунисты цәстыты раз бабытәйлаг ма уарзон, ма зәрдәләууән ныфс цыфәндыйә дәр – Советон Социалистон Республикаы Цәдис. Аемә – фәдис! Фәлә нә разынд фәдисонтә се ‘хсән уал әмә уал милуанән. Се ‘ппәт дәр куыд фадатджын-

дәр амалджындәрәй әмә әз фәраздәронәй иумәйаг къябицмә: хәлоф! Кәмә дзы фәхсынтә 'рхаудтой, кәмә әхсәмбәлттә, кәмә та – базон-ма йә, кәмә – ножки да рожки.

Кәд ма Советон Цәдис мәнәй тынгдәр Мурат уарзта, Гуыдиаты, уыцы зондыкъяуыбылой, алы зонындзинәдты фәстауәрцуат. Әмә йын нә бабыхста йә дәрәнән, хәраймаг тыхты-мәтыхты уәлахизән: йә къях йәхимә батасыд... Уый дзы патриоты уарзт уыд, уый! Әмә йын әнә ахәм удуәлдай уарзт йә цардән нысан нал баззад – әнәхәпп тутт әнгузыл әй банымадта.

Фәлә дзы уәддәр та мә уды сынчытән сә дудагдәр, сә судзагдәр уый у, уый, әмә... әмә...

Әмә дыл искуыдәр ма хъяынтыыз бон хур уыйадыл скәсәд, әрмәстдәр уыйадыл, айдагъдәр уыйадыл, әмә ирон-дыгурон табуйаг, куывддон бәстә Ирыстоны чызг-мад йә хябулмә иронау кәй дзуры! Ирон иронау. Хорз фәцарәхст иу цыдәр фыссәг, цуанәтты дугъон куыдзы ном куы у йә фәсномыг, и, Художник, нә йә зоныс?

– Зонын: Егар...

– О, о, әцәгдәр цуанон куыдз, борзая, гончая. О, әмә уый загъта, загъгә, дам, хомвых ирәттә сә мады әхсыр – сә мадәлон әвзаг, ома, – туаг хуырх хонынц әмә сә сабиты уыцы дзидзийә, ирон туг әмә удән әвдадзы хосәй әддәсонд кәнынц, әнәхәстә.

Поэт Гаджиты Геор та афтә загъта, кәд, дам, уыцы коммунизмы мә ирон әвзаг нал хяәуы, фәцис йә дуг, уәд мән та уыцы коммунизм нә хяәуы. Әз ын йә ныфсхаст ныхәстә уыцырдәм ивын, әмә махәй, ирон уәвгәйә, мадәлон әвзаг кәй нә хяәуы, мән та ахәм хәдәвзәрд ирон дзыллә нә хяәуынц! Гъемә, дам, уәдә Хъобаны хид зәгәләнгом, мәнән та, дам, нана, уыцы фыдуавәры мә мәлән бон.

Ай та дын мә сойвых әмдзәвгә, Художник, дәхи номыл-иу әй рауадз – плагиат нә уыдзән, иугәр дын әй мәхәдәг кәм ләвар кәнын, уым. Кәд мын кәйдәр мәсыджы тигътә-фисынтә фәзмынәгау рауад, уәддәр:

*Кәдәм фәцәуон, кәдәм фәлидзон
мә ирон бәстәй –*

*Ам куы мæлын, ам куы хæлын
йæ хъыгты мæстæй.
Куына дзы зонын, куына дзы федтон, –
бынбауон уастæн, –
Иу дзæбæх ныхас, иу зæрдиаг арфæ
мæ сыгъдæг уарзтæн.*

Художник нæ, фæлæ Писатель-Фыссæг куы уаис, уæд дæ, цы кæронбæттæны дзуринаг ма дæн мæ фæхтыхост зæрдæйы æрфытæ-къуырфытæй, уыдонæй дæ, йæ гаччы чи абадид, ахæм сæргонд мæ цардвæндагæн бадомин. Дзырдæн, например, зæгъæм, допустим, возьмем, короче, мæнæ ахæм: «Цæхджын сайд».

Йæх-хына, нæ цыбырдым дунейы хъулон-мулон цард... Хуыцау дæр цардау цардмæ рахонинаг кæй вæййы, уыдонмæ хъулон хонджытæ арвиты: иутæн – царв мыды къусимæ, иннæтæн – æнтыды сæртæ æмæ хуыскъæл...

И-йæх, куыд хæлæггаг фæцарæхст поэт – цавæрдæр Глеб Сахаров – дæр:

*Как странно, что жизнь миновала,
А юность еще не прошла...*

Бæргæ, Художник, æмæ дын æз дæр уæд та ма æппынфæстагмæ исты ахæм куы срæцугъин, нырмæйы онг загъд цы нæма ‘рцыдис. Дзургæ та йыл куыд нæ кодтаиккой, куыд нæ! Фæлæ, дам, дзурын æмæ зæгъынæн иу кад нæй...

Стæй ма цы фæтк ис алы дзурджыты æмæ исты зæгъджыты ‘хсæн, уый дæр дын дæ зæрдыл бадарын кæнон: алы ныхæстæ диссаг не сты, нымаинаг у, кæй дзыхæй рацыдысты, уыцы лæг: мах дæр цыдæртæ срæцугъæм æмæ – цы? Ницы. Хъæмпы хал дæр йæ бынатæй нæ фæхаудзæн, дæ фæндæй дæлгоммæ фæлдæхт кæхц ници фæуæлгоммæ кæндзæн æгæр мæгуыр, фæлæ Уый исты куы зæгъа, Уый – стыр дамгъæйæ фысгæ чи у, Уый, – уæд йæ дзырды лозунг æмæ закъоны тых ис!

Кæд цыфæнды зын аныхъуырæн вæййы, зын быхсæн æмæ уромæн, уæддæр адæймагæн Хуыцауы лавар хæртзæй æппæтæй ахсджиагдæр

æмæ йæ цард фæндоныл аразгæдæр сты рæстдзинад æмæ сæрибар. Сæрибар куынæ уай, уæд дæ рæстдзинад дæр нæ бандавдзæн, о.

Æмæ кæй быгъдуан у рæстæджы рæстдзинад та – чи у йæ хъахъ-хъæнæг, йæ дарæг æмæ иннæтæм, уæлдайдæр та рæзинæгтæ-суинæгтæм, хæссæг?..

Æппæты разæй æмæ фыццаг – фыссæгæй дæр, историкай дæр, сауджын-молло-ксендзæй-пасторæй, ома суанг Ромы Папæйæ дæр ма раздæр æмæ фыццагдæр скъолайы ахуыргæнæг. А-хуыр-гæ-нæг! Нæ уыд фыццагон ирон адæммæ уымæй кадджындæр, нымаддæр, цытджындæр бæрны æвæрд адæймаг.

Ныр та ма мæнæ ацы ныхæстæм æрдар ды дæр дæ ирон лæджы хъус, – Гренадæ уæдæй нырмаæ йæ къухы зæбулæй цы газеты ‘мбис дардта, уый йæм батылдта тырысайы лæппынау. Загъта, цыма, чи нæма уыд, ахæм уац ын хъусын кæны, уый:

– Ай у «Собеседник». Къæбæда, хæпхæпгæнаг газет. ВВП йæ нæма уадзы иннæтау æхгæнын. Уæд, дам, уартæ алы арæнты фалейæ фыдгулты знæт рæйд ссæудзæн, дæ ныхмæ дзыллон мыхуырты оргæнтæй иу фæртфæртгæнæджы дæр нал ныууагътай Уæрæсейы, зæгъгæ. О, алы дзæгъæлрæйджыты мæтæй нæ мæлы кæнæ та Тагоры фæдзæхст дардзæн йæ зæрдыл, зæгъгæ, если, дам, будешь кидать камни во всех лающих на тебя собак, то никогда не дойдешь до цели. Зондзæн сæ ВВП, зондзæн, уымæн æмæ Рабиндранаты æмбæстаг Махатмайы тыххæй та афтæ загъта:

– Ганди тоже умер, и больше не с кем поговорить по душам...

Хорз, фæуæд, æгъæд фæуæд разныхасæн – байхъус-ма ацы ныхасæмбал «Собеседникмæ»:

– Но то, в чем мы упрекаем с пеной у рта всех этих казенных пропагандистов, можно предъявить, к огромному сожалению, и десяткам миллионов наших сограждан, например, учительницам, участвующим в фальшивых голосованиях. Но жизнь – она не черно-белая. Большинство людей просто хотят делать свою работу и кормить свои семьи. И эти учительницы хотят учить детей, но их заставляют, – хъусыс, Художник? – Зас-тав-ля-ют! Вбрасывать бюллетени, подделывать подписи, фальсифицировать... Это проблема нашей страны, что миллионы людей не находят сил противостоять очевидному злу, а многие прямо в нем участвуют.

Æмæ, дам, цар, дæ дзыхыл хæц æмæ – хæр...сладкие остатки с барского стола!

Æмæ та сæ царды хицаугæндтæй исты уыцы цæстфæлдахæн митæ дæр ВВП домы? Ницы хуызы мæ бауырндзæн!

Уæдæмæ сæ бынæттæн тæрсæг дымысдарты хъæппæрис у уыцы бæллæхы уæвæр дæр, къозбау фæсдзæуинты.

Цæй, фаг фæуæд. Фæлæ ма дæуæн мæ роны иу дур ис, дойнаг цъæх дур, хъæбæр уираг дур, замманай тыгулдур – оружие пролетариата.

Ам – о, ныр æртæ азы царыс æнæ иу бон хъуаг æмæ, ау, иунæг хатт дæр нæ фæгуырысхо дæ, æз дæуæн уартæ кæддæр, дæуыл уæд мæнæ мæнау фæндзай дыууæ азы куы цыд, мæныл та дæс азы къаддæр, уæд... уæд... Уæвгæ та цæй æдылы дæн, цæй: мæ хуын дæм æрвитгæ куы бакодтон, семæ Маринæйы рæнхъытæ:

Чтобы видел ты воочью...

Нал ый сæ бауагъта дарддæр мысын, йæхæдæг сæ ахæццæ кодта:

Чтобы видел ты воочью

Женскую красу,

Я тебе сегодня ночью

Сердце принесу!

Уый ды уыдтæ, Гренадæ?! Ды уыдтæ уый?!

– О, о! Æмæ цæмæй ма атæхон рагæй дæр мын тæхудиаг-бæллиццаг тахтæй зæххон мондагон царды арæны сæрты, уымæн иунæг æвдадзы хос ис... Бог высоко, юность далеко, но счастье еще возможно, хоть розы давно уже не свежи, æмæ уый та цы уа, зæгъыс? Уый та: ды æруай бынмæ, рауай кæрт-кæрт уыцы ссæдз санчъехы æмæ, как любовник молодой, сызгъор мах уæладзыгмæ – нæ фатеры дуар гом у, æрбатæх мæм дзы æмæ мын, мæрдты дæр мемæ чи уыдзæн, ахæм адджын хъæбыс ныккæн – мæ фæрсчытæ æддæг-мидæг куыд ауайой!.. Цардæн номгæнæн хъæбыс. Цард адджынæн мысыны охыл! – загъта лæджы тугыл артæндзарæн хъæлæсæй æмæ фатертæм æмхасæн фондз уæладзыджы сæры шифер æмбæрзæнты тæккæ былгæрон слæууыд...

Йæ туфлиты талф-тулфæй йæ бæгъæмвад къæхтæ фæцафта, сæ бостæ дæр сын нал абаста, афтæмæй асинтыл цалдæргай къæпхæнты сæрты гæпгæнгæйæ 'рхæццæ зæхмæ, батахт сын сæ бацæуæнмæ æмæ, 'ртыккаг уæладзыгмæ лæфлæфгæнгæйæ куыд схæццæ, афтæ Гренадæты баком-коммæ цæрæг ус Розали йæ размæ цикъæйау фæлурсæй æруайы, стæй дзыхълæуд фæци æмæ, гæзæнхъæдыл хæцгæйæ, удаистæй фæкодта:

– Гренадæ... атахт... агæпп, дам, ласта... крышайæ... Йед мæм... Йæ мад Варычкæ мæм фæфæдис...

Художник дæр дзыхълæуд фæкодта – уый дын дзы зæрдæрæхуыст, удрæтгызт! Фæзæнгдзæф, цæуыныл куы суа, уæд бæндæнтæй дæр цы кæныс – йæ къæхтæ йæ быны адыдæгътæ уыдзысты, бынтондæр бадон. Æмæ æндзыгæй, æнæ сулæфгæйæ дæр мæнæ цас фæразы, æгуыппæгæй.

– Батрадз, – йæ иударон номæй йæм сдзырдта Розали. – Цæуæм æм, цом æм, цы бацис афонмæ. Æнамонд сылгой... чызг!

«Цы бацис, дам, афонмæ, – æрчыцыдта, райгас æмæ бахудыз-мæл фыр адæргæй. – Цы бауинаг ма уа, кæд мын ыл мæлдзыгау базыртæ нæ разад æмæ йæ уды фæдыл арвы цъæхмæ не сфардæг...»

Фæцæуынхъом сты йæ къæхтæ, æмæ уый дæр, асинты гæзæнхъæдыл хæцгæ, – уæддæр ма æдас нæ уыд фæцудын, фæкæлын æмæ ахауынаы, – фæраст сыхаг усы фæстæ. Æмæ мæнæ кæрты асфальтæй астæрды хъæбæрыл, хурмæ æд уæлæдарæс йæхи тавæг-судзæгау, кæдæй-уæдæй йæ зæрдæйы дзæбæхæн, фыдвæлладæй йæ улæфт уадзæгау – кæс-ма йæм, кæс! – йæ къухтæ дæр ма йæ сæры бын фæцафта (куыдæй, куыдæй?..), афтæмæй амондджынты-амондджын-дæрау йæхи адæргъ кодта Гре... Гре... Æдзынæгæй æркæсын æм бафæрæзта, стæй базылд Розалимæ: уымæн йæ æууæлтæ хуымæтæг хыггæнæг, удаист сылгоймаджы æууæлтæ уыдысты. Æмæ та уæд йе 'ргом аздæхта Гре... Тæккæ 'рдæбон дæр ма Хуыцауы уарзон æмæ стæй Хуыцауы 'фхæрд чи уыд, уыцы Гре... Гренадæмæ!

Йемæ цыма ныхасы бацыз, уыйау æй уайдзæф ын кæнæгау фæрсы:

– Абонсарæй мын мæ лæмæгъ сæр чысыл куына фæразил-базил кодтай, уæд ма мын ныр та ма... ныр та ма... – фæлварæгау та йæ цæстытæ Розалийы ныссадзæгау кодта, цыма йæ уый дæр, йæхæдæг æй цы хуызæнæй уыны æнæстыф Гренадæйы, афтæмæй уыны, ахæмæй йæм зыны: Гренадæйæн йæ сæрмæ 'ркъæлæт рухсдзæф ореол, æви йæ нимб схона, кæнæ та Хуры алыварсы цæг галло?..

О, рухсдзæфæй æрттивы, тыбар-тыбур кæны, ноджы хъæлдзæгæй, цинвæлыстæй, æмæ йæ мидæгæй та Гренадæ æрыгон рæсугъдæй йæ мидбылты зæрдæскъæф, зæххон дуне уарзонгæнæг худтæй худы, амонд дын мыггагмæ йæхи дæу куыд хона, æрмæстдæр дæу, ахæм амонд лæваргæнæджы сызгъæрин мидбылхудтæй, – цæджы астæуæй.

– Розали, куыдæй дæм зыны дæумæ та Гренадæ?

– Куыдæй, куыдæй! Уый та дын цавæр æнахуыр фарст у?! Дæумæ куыддæриддæр зыны, мæнмæ дæр – афтæ. Мæрдон мардæй.

Ницы, ницы, – æвæстиатæй фæкодта Батрадз, стæй цæмæндæр арвмæ систа йæ мылазон цæстытæ: сæ дæрдтыл æмæ уæрæхты зылд, сæ парахат горæтаг кæрты сæрмæ арв æмбойны атарæрфыг, бæзджын мигъы хъуынтыз малы хуры цæст фæцъынд, æмæ дын – ног диссаджы царциатæ! – æмæ дын йæ хъустыл æбæрæг хæстæгæй уайынц йæ хорз зонгæ æмдзæвгæйы рæнхытæ, æцæг ма сæ чидæр йæхи ныхæстимæ сæмхæццæ кодта, фæлæ, цымæ, фидауынц. Фæлæ дын иннæ зынбауырнæн æмбисонд та уый, æмæ дын арв иллюстрацитæгæнæгау, æмдзæвгæйæн цæстуынгæ ‘рмæг аразагау, ныхас цæуылтыл цæуы, уыдонимæ цæдисонæй йæ хуыз фæливы. Хъуысы йæм æбæрæг хæстæгæй дæсны декламаторы бæзджын хъæлæс, æмæ та йын уый дæр у хорз зонгæ хъæлæс:

*Дæрдтыл, мæнг гуыргуыргæнгæ, сау æрвгæрæтты
мæстæлгъдæй æрбахъуызы æрвнæрд,
Æмæ ‘рбахæссы хуссайраг фæсхохæй
астым уыгæрдæнты цъæх уддзæф.
Иу дынджыр, дондыппыр æртах
йæхи нывзилы фæдысгарæг Хуыцауы дæлфæдты арвæй,
Стæй йæ хæдфæстæ арвы бын æртоны
æмæ æмвæтæнæг синæгты цъæх цæджындз
уæлхурæй зæххы ‘хсæн ныллæууы...*

*Æмæ дын уæд уалынджы сæх къæвда фенцайы æваст
Æмæ дын уæд ралæууы зæххон дунейы фидауцæн йæ рад:
Фæскъæвда хур бон!... Уымæл ривæддон... Æфсæст фосы дзуг...*

Бæзджын хъæлæсы мыртæ нырма зыр-зыр кодтой æгуыппæг уæлдæфы, афтæ ногнад, æнæ иу къæм арвæй йæхи уыциу æмраст

рахаста сыгъзæринау æрттивгæ æрвдзæфы рæхыс æмæ комкоммæ сæмбæлд Гренадæйы фарсмæ, налхуыт-налмас тæмæнтæ скалдта æмæ... æмæ...

Тæккæ ‘рдæбон дæр ма, тæккæ ацы сахатыл-уысмыл дæр ма мидбылхудгæйæ, фæлæ мæрдон дæргъæй тæрккæвдайы сæхайæ бæстон æхсадæй сау-сауид асфальтыл кæм хуыссыд Гренадæ, уым – ничи æмæ ницы! Зыбыты афтид! Йæ сæрыхъуын базмæлыд Батрадзæн, йæ дыууæ уæны ‘хсæнты лыстæг мæлдзыджытæ цыма сдыууæрдæм – уалæмæ-дæлæмæ тын нывæндæгау скатай сты. Исдуг сагъдæй, рохстæй алæууыд, стæй йæ фæрсаг тæппуд, тарст цæстытæ базылдта Розалимæ. Уый йæ тæнæг былтæ асдæрдта цалдæр хатты æмæ йæ дзуринагтæ кæфойæ ракалæгау кодта:

– Æз алцыдæр федтон! Федтон мæнæ мæхи ацы дыууæ...мæнæ ацы дыууæ мæхи цæстæй, рахауой мын, уастæн, æндæр мæ уæдæ цы лæмæрста уыдæттæм афтæ зыдæй, дæ дынджыр, насджынтæ хæрæн дзых ныххæлиугæнгæйæ, кæсын! О, хи уанцон æлгыст нæу, стæй дæхицæн фидистæ кæнын дæр, фæлæ дын æрвдзæфы судзгæ-арау-гæ рæхысæй цыдæр цæггонд, – раст сабитæн херытæ кæнынæн бæзгæ, фæстæдзæг ыл бабад æмæ афтæмæй дæхи дыууæрдæм уз, – о, æмæ дын Гренадæ чи у... чи уыд, уый йыл йæ дыууæ бæгънæг армы къухæй... къухтæй æрхæцыд, бабадт дзы бæстон бадтæй æмæ дын уалæ, йæ къхтæ æнæнтыст æвзонг чызгау тилгæ, атад, сæкæр æвæдæй цайы тæвд доны куыд атайа, раст тæккæ уыйау атад арвы бæзджын цъæхы. Кæд æз сæнттæ цæгъдæгау исты мысын, мæнгæй зæгъын исты... Мæнæ ацы... Мæхи... Мæхи ацы... дыууæ ацы мæхи цæстæй цы нæ федтон, ахæмæй исты цæстылуайæнтæ, фæнтæзитæ, уæд мæ сæр – дыууæ къухæй йыл æрхæцыд – уæд мæ сæр сугсæттæн, къодахтæ мургæнæн удармæн бахъæуæд, мæ къона Батрадз! Фæлæ дзы ‘ппæтæй тынгдæр та цæуыл дисы бацыдтæн, уый та ууыл, æмæ йын, зæгъын, уыцы сырхзынг цæг йæ къухтæ куыд нæ судзы?.. Æви мардæн зынг тых нал фæкæны?

Æндæр æууæлты йæхи атигъ кодтаид ацæргæ усы ныхæстыл, йæхæдæг дæр зæххон зонгæ уавæры нал уыд: йæ хъусты зæлылысты, кæддæрты цы таурæгъ бакаст – æви нæ бакаст? – уый диссаджы ‘мбисонд:

– Æмæ сындзыты пиллон артæй дæргъæй-дæргъмæ схъис æм-дзæхгæр сивæзт уæлхур стъалыты арвмæ, æмæ йыл уæд Урс Барæг йæ

саулох æфсургъыл бадæгау бабадт, æрхæцыд ын йæ домбай къухтæй йæ даргъхъис барцыл æмæ ма хæхтæм фæстæмæ-дæлæмæ иу æхсгæ каст фæкодта, Сæнайы цъуппы цытийæ иу къæртт тæхгæ-тæхыны стыдта, баппæрста йæ йæ комарынджы æмæ стæй дыууæ ‘врагъы астау сæгъы цæстау ирд æрвыджы æрдузы фæцыдæр.

Æххæст нæма ‘рбынатон йæ дисы уылæн, афтæ та кæмæддæрæгон хъæлæс – ныр чызджы, лæппуйы уд сойæ сæрдæг хъæлæс – раст цыма сæрдыгон хурсудзгæ бон пæлæхсар тутæ бæласы бын удхос сатæджы бадæ æмæ кæсы тæлмацгонд фæсарæйнаг чиныджы, йæ уæрджытыл æй æрæвæргæйæ (йæ бонæй уа уыцы чиныг, – бар-æнæ-бары ма йын ахъуыды кæнын бантыст):

– Æмæ тасгæ-уасгæ рог уадæй рауад кæртмæ Розитæ (о, мæнæ ай Розали, уым та – Розитæ!) айдагъ йæ мидæггаг цыллæ хæдоны – уæрджыты сæртæм ын æххæссыд æрмæст. Хур цæстыдзагæй ныдздзагъыр ис кæртмæ, æмæ, æнтæф бон дæр куы скæна, уымæй зæхмæ æртхыран кодта. Розитæ уыдæттæй тæрсынтæм, удаисттæ кæнынтæм нал уыд – зыдта йæ развæлгъау, цыдæр æнахуыр цау æм кæй æнхъæлмæ кæсы, уый, æмæ сиргæ уадæй ставд урс синагæй конд гæрстæауындзæнмæ бауад, дыдагъгондæй йæ уæлæ ауыгъд крахмалгонд урс-урсид цикъæ гобанæмбæрзæн æриста, райхæлдта йæ, айтынг æй кодта, йæ тигътыл ын æрхæцыд, æрцагъта йæ æмæ йын цас гæнæн уыд, уырдамы йыл айтынгонд къухтæй куыд ныххæцыд, афтæ тæркдымгæ æрбагуылф ласта, æмæ дын уалæ Розитæ урсбазыр стыр маргъау арфæй-арфдæр ныхсы цингæнды бахауæг арвы къуырф малы... æнæбын æй схоны, æви æнарæнтæ малы...

Æмæ дын уæд Батрадзы сæры дæр ног хъуыдыйы рухс ссыгъд, зæгъгæ, иу зонгæ бæзджын хъæлæс дæр æмæ иу æвзонг чызджы хъæлæс дæр нæ уад йæ хъустыл – æппæт дæр Гренадæйы хинтæ-кæлæнтæ уыдысты, – уый та, уый зыдта уыцы ‘мдзæвгæ дæр æмæ йæм йæхи ныхæстæ бафтуан кодта, иннæ ахæм таурæгъ дæр æмæ Розитæйы тыххæй дæр уый бакаст фæсарæйнаг кæйдæр уацмыс æмæ, телепати цы фæрæз схуындæуыд, уымæй спайда кодта!

– Батрадз, кæс-ма, кæс уалæ уырдамы, уалæ, – йæ дзагдзарм бæгъ-нæг къухæй йын Розали Амад хохы сæр арвмæ амыдта. – Уыныс, уыныс, уалæ уыцы фæсуарыны арвæрдыны хъулон ахорæнтæ кæд

æмæ сты Гренадæйы зæнгой æргъуынтæ! Тыхт куы нал уыдысты йæ къæхтыл... Алкæмæн дæр, дам нæ йæ уд стæхы уæлæрвтæм Хуыцауы быдыртæм, ай та, цы уыд, уымæй... уымæй æнæхъæнæй дæр...

Уыдта, алцыдæр куыд ома нæ уыдта, фæлæ цардвæллæд, алцæмæй дæр йæ хъуырмагонд лæджы цъæлтæ хъæлæсыуагæй – нæ йæм цауы æппындæр исты зæгъын, æмæ æвæндонæй загъта:

– Нæ уынын...

– Æз та алцыдæр мæнæ дыууæ мæхи ацы... – нал ахæцца кодта йæ ныхас дарддæр, йæ иудадзыгон хылы-мылы ныхæстæ снывыл кæнгæйæ, уый бæсты фæсагъæсджын. – Ныр ныгæнгæ та кæй бакæндзыстæм, ныгæнгæ?!

...Хуыцауы уæзæгыл ницы ‘рцыд уадиссагæй, æмæ хур арв иууылдæр йæхи бакодта, йæ æнæкъæм рухс алырдæм ивылыд, æнхъæвзта: дун-дунетæ та сæхи æппыназдзух хъæстаг адæймагæн цыфæнды фæллойагæй дæр цæрынмæ тæхудиаг кодтой.

Февраль – май, 2023 аз

*ДЗÆРÆХОХТЫ Ритæ,
Дзæуджыхъæуы 38-æм скъолайы
ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнæг*

СКИФАГ «БÆГЪАТЫРТЫ КÆХЦ» ÆМÆ ИРОН «НУАЗÆН»

Уац

Номдзыд рагон бердзенаг историк Геродот (нæ дуджы агъоммæ V æнус) йæ историйы IV сæры, скифты æгъдæутты тыххæй дзургæйæ, афтæ фыста: «Алы скифаг æлдар дæр (номархтæ дæр ма сæ хуыдтой) афæдз иу хатт сәнæй байдзаг кæны сәрмагонд нуазæн. Уымæй нуазыны бар ис, фыдгултæй иу лæг уæд та чи амардта, æрмæстдæр уыцы скифæгтæн. Чи нæма фесгуыхти, уыдонæн уыцы нуазæнæй нуазыны бар нæй, æгад вæййынц æмæ фæбадынц хибар ран. Уый сæ æвæры худинаг æмæ аллайаджы бынаты. Фæлæ, знæгтæй бирæ чи ныццагъта, уыдонæй алкæмæн дæр раттынц фæйнæ дыууæ нуазæны, æмæ сæ дыууæйы дæр фæнуазынц».

«Черты старины в сказаниях и быте осетин», зæгъгæ, йæ уыцы куысты В.Ф. Миллер скифаг бæгъатырты нуазæн абарста ирон Нарты кадджыты Нартамонгæ кæнæ Уацамонгæимæ. Ацы уац сæрæвæрæн фæци ирон Нарты эпосы абарынадон-историон иртасыны мадзалаен.

В.Ф. Миллер скифаг нуазæн Нартамонгæ æмæ Уацамонгæимæ кæй æрæмных кодта, уымæй æппындæр ницæмæй фæрæдыди. О, фæлæ, скифтæм нуазæн дæттыны æгъдау афтæ тыхджын кæй уыди, уыцы хъуыдымæ иунæг Геродот не ‘рцыди. Геродот нын цы нуазæн дæттыны фæткы тыххæй радзырдта, уый кой ма ис æндæр антикон (рагон бердзенаг æмæ ромаг) автортæм дæр. Уыцы æгъдау канд Сау денджызы цæгат былгæрæтты цæрæг скифтæм нæ уыди – бирæ æнусты дæргъы уыцы фæткыл хæст уыдысты, скифтæ æмæ сæрмæттæ кæмдæриддæр цардысты, уымыты. Иннæмæй, бафиппайын хъæуы уый, æмæ скифаг нуазæн дæттыны æгъдау канд ирон Нарты кадджыты кæй не ‘мбæлы – ууыл ма æмбæлæм, ирæтты этникон культурæ кæдæмдæриддæр анхъæвзта, уымыты.

Аристотелы хъуыдымæ гæсгæ, скифты «бæрæгбæттæй иуы рæстæг-иу къух-къух цы нуазæн ацыд, уымæй хъуамæ ма фæхъæстæ уыдаид,

фыдгултæй иунæг дæр чи нæ амардта, ахæм адæймаг». Уыцы æгъдауы тыххæй нæ дуджы I æнусы цæрæг ромаг автор Помпоний Мела, скифаг-сæрмæтаг знæмты æгъдаутты кой кæнгæйæ, афтæ загъта: «Куывдты рæстæг-иу сæ уд, сæ дзæцц, фыдгултæй чи цал амардта, уый ранымайын, ногæй-ногмæ та-иу уыцы ныхасмæ раздæхтысты. Йæ амæттæгтæ-иу æппæты фылдæр кæмæн баисты, уыдонæн-иу радтой дыгай нуазæнтæ. Уымæй сын-иу уæлдай кад кодтой куывды рæстæг». Помпоний Мела куыд зæгъы, афтæмæй скифтæм æппæты нымаддæр уыди хæсты хуыцау, æмæ йын-иу снывонд кодтой сæ цирхъытæ. Историк уыцы хуыцауы латинагау хуыдта Марс.

Мела кæй æвдисы, уыцы сæрмæттæ уыдысты, «хицæн нæмттæй кæй хуыдтой, ахæм цалдæр знæмтыл дихгонд иу адæмышатт». Уыцы знæмтæй кæны иуты – асиакты – кой. Сау денджызы цæгат былгæрæтты Днестр æмæ Хуссар Бугы ‘хсæн цы знæмтæ цард, уыдоны астæу асиакты бафиппайдта Хистæр Плиний дæр (нæ дуджы I æнус). Æндæр ромаг автор Гай Юлий Солин (нæ дуджы II-III æнустæ) уыцы знæмы хоны æндæр хуызы – асиаттæ. Помпоний Мела фыста: «Асиакты туджы нæй давын, уымæ гæсгæ сæ бынтæ нæ хъахъхъанынц, уæдæ искæй фæллæйттæм дæр нæ ныхылынц». Юлий Солин: «Европæйаг цæрæг асиаттæ искамæ дæр нæ хæлæг кæнынц, сæхи дæр не стауынц».

Ацы знæмты нæмттæ æмæ сын цы аргъ кæнынц, уыдон кæрæдзийыл куы абарæм, уæд фендзыстæм: сæ бындурæ ис этноним **ас (яс)**, уый та у, аланты ивгъуыд заман цы дыууæ номæй хуыдтой, уыдонæн сæ иу. Асиак, зæгъгæ, уыцы номы бæлвырдæй зыны зындгонд ирайнаг суффикс **-ака** (ирон **-аг**), асиаттæ, зæгъгæ, уыцы номы та – бирæон нымæц нысангæнæг кæрон **-тæ**. Цæвиттон, асиактæ-асиаттæ (уыцы мыггаджы ма хуыдтой сæрмæтаг æндæр знæмон номæй – **язигтæ (асиаг)**) сты, сæрмæттæй чи рацыди, уыцы алантæ. Уымæ гæсгæ бæгъатыртæн нузæн дæттыны æгъдауыл хæст уыдысты сæрмæттæ дæр, уыдонимæ, кæй зæгъын æй хъæуы, алантæ-астæ. Уый тыххæй комкоммæ загъд ис номдзых Низами Гянджевийы кадæг «Искандер-намэ»-йы: «Æмæ алайнаг цыппæрвадæй æрбалæууыд. Йæ ном хуынди Ферендже. Уый кад кодта быркуыйæн, кад кодта тугæйдзаг болат кардæн».

Бафиппаинаг у: аланты æмæ асиакты æмæ, уырыссаг азфысты кæй кой цæуы, уыцы фæстæдæр цæрæг ясты æмæ скæсæйнаг асты знæмон нæмтты кой къухфысты фæзынди уыцы иу рæстæг (нæ дуджы I æну-

сы) куыд Цæгат Кавказы, афтæ Сау денджызы цæгат былтыл дæр. Бæгъатыртæн кад кæныны æгъдау асиактæм кæй уыди, уый дзурæг у, сæрмæттæ-алантæ уыцы фæтк скифтæй кæй райстой, ууыл.

Æмæ уæдæ, Геродот æмæ Аристотель куыд сбæрæг кодтой, уымæ гæсгæ, скифаг æлдæрттæй алчи дæр æлдариуæг кæм кодта, уыцы зылды алы аз дæр арæзта сæрмагонд бæрæгбон. Æвæццагæн сын уый уыди афæдзæй-афæдзмæ сæ хæстон архайды фæстиуджытæ бахынццыны мадзал. Уыцы бæрæгбоны рæстæг-иу сæрмагонд фынгтæ равæрдтой, хæсты чи фесгуыхт, æрмæстдæр уыдонæн. Æрмæстдæр-иу уыдонмæ æрхауди сæрмагонд нуазæнтæй бануазыны кад. Уæлдай тынгдæр чи фесгуыхт, уыдонæн та-иу радтой дыгай нуазæнтæ.

Куывды рæстæг-иу бæгъатырæн кæй радтой, уыцы нуазæн ын, æвæццагæн, лæвæрд цыди сæрмагонд хæстон хæрзиуæджы хуызы, ома, йе ‘мбæстон адæмы раз ын йæ хъæбатырдзинадæн цæй руаджы аргъ кодтой, йæ лæгдзинад ын цæй руаджы барстой, ахæм хæрзиуæг. Иу хæстон сгуыхтдзинад дæр чи никуы равдыста, уыдоны кады фынгмæ кæй нæ уагътой, уый тыххæй Геродот комкоммæ афтæ зæгъы: «Уыцы уавæр скифаг æфсæддонтæн уыди, хæсты быдыры сæ хъæбатырдзинад равдисынмæ чи разæнгæрд кодта, ахæм фæрæз».

Геродот æмæ Аристотель дæр бафиппайдтой, бæгъатыр хæстонты номыл цыты куывдтæ афæдз иу хатт арæзт кæй цыдысты, уый. Уæлдай цымыдисагдæр нæм кæсынц, ирон Нарты кадджыты цы «афæдзы æмбырдты» кой цæуы (цыты куывд дæр ма сæ хуыдтой), уыдон.

Бæгъаныы къустæ

Афæдзы æмбырдтæ куыд арæст цыдысты, кадджыты уый тыххæй бæлвырddзинаæдтæ нæ бакæсдзыстæм. Æмæ уым диссагæй ницы ис – эпосай алцыппæт куы домиккам, уæд раст нæ уайккам. Уæвгæ, кадджыты кæрæй-кæронмæ бæлвырдæй зыны: «афæдзы æмбырдты» рæстæг-иу æдзухдæр фынгтæ равæрдтой, аразгæ та сæ кæддæриддæр кодтой Алæгатам. Куыд зонам, афтæмæй Алæгатам сты Нарты æртæ сæйраг мыггагæй иу, æмæ, скифтæн авхатты мыггаг куыд уыдысты, афтæ Алæгатам Нарты ‘хсæн уыдысты дзуары лæгтæ. Зæггæм, зæронд Уырызмæджы амарынвæнд кæм скодтой, уыцы кадæджы варианттæй иуы кæсæм: «Нартæ арæзтой афæдзы æмбырд, цыты куывд. Æгас Нарты фæсивæд æрæмбырд сты Алæгаты хæдзары». Æндæр ран кæсæм: «Нарты фæсивæд кæм сты? – фæрсы Мукара Батрадзы.

– Уæлæ Уæллæгтæм афæдзы æмбырды сты, – загъта Батрадз».

Алæгатам кæй кодтой, уыцы куывдты тыххæй ирон Нарты кадджыты цы кадавар хабæрттæ кæсæм, уыдон нын дæттынц, уыцы куывдтæ Алæгаты мыггаджы сгуыхт лæгты, хæстон разамонджыты æмæ Нарты иннæ бæгъатырты номыл кæй арæзтой, уый зæгъыны бар. Æнæмæнг-иу рахастой, Нартамонгæ-Уацамонгæ кæй хуыдтой, уыцы нузæн. Уымæ та уыди ахæм æмбисонды миниуæг, æмæ-иу йæхæдæг сбæрæг кодта Нарты хæстонты ‘хсæн æппæты бæгъатырдæры. «Афæдзы æмбырдтæ» («цыты куывдтæ») æнæмæнг сты, скифтæ алы аз дæр кæй арæзтой, уыцы кады куывдты мынæг æууæлтæ. Уымæн æвдисæн у, иутæм дæр æмæ иннæтæм дæр бæгъатырæн кады нузæнтæ кæй лæвæрдтой, уый.

Зæгъын хъæуы уый дæр, æмæ кады нузæн у ахсджиаг æвдисæн скифты æмбарынадæн. Геродот скифтæн сæ равзæрды тыххæй сæхицæй кæй ныффыста, уыцы таурæгъы фыццаг вариантмæ гæсгæ, уæларвæй цы æртæ сызгъæрин хæзнайы (абарæм сæ «фыдæлты кадджын æмæ зынаргъ хæзнатимæ») æрхаудысты æмæ скифты æртæ социалон къордæн символтау чи систы, уыцы гутон, æфсондз æмæ дзæготимæ ис куыси дæр. Сызгъæрин нузæны кой ис, скифты равзæрды тыххæй историйы фыд сауденджызæг бердзенæгтæй кæй ныффыста, уыцы таурæгъы дæр. Таурæгъмæ гæсгæ, Геракл ныууадзы, чи нæма райгуырди, фæлæ æнхъæлмæ кæмæ касти, йæ уыцы æртæ фыртæн (сæ кæстæр у Скиф) æрдын æмæ, йæ ‘ргъæвæджы кæрон сызгъæрин куыси ауыгъд кæмæн уыд, ахæм рон. Геродот куыд зæгъы, афтæмæй ма скифтæ йæ рæстæджы дæр дардтой сæ рæттæм фидаргонд куыситæ. Афтæ кæй

уыди, уымæн æвдисæн сты археологты æрмæджытæ. Уыцы нуазæнтæм Хуыцауы комытæф фæхæццæ, зæгъгæ, нымæд кæй цыди, уый бæрæг у нæ эрæйы I æнусы цæрæг ромаг автор Курция Руфайы ныхæстæй дæр. Уæларвæй цы сызгъæрин хæзнатæ æрхаудысты («Хуыцау нын балæвар кодта хæзнатæ... æфсондз, гутон, арц, фат æмæ куыси»), уыдоны тыххæй скифаг таурæгъ радзургæйæ зæгъы, зæгъгæ, дам-иу уыцы куыситæ нывондæн æрхастой хуыцауттæн.

Скифты куыситæн стыр аргъ кæй кодтой, уый тыххæй бахынцинаг сты, «Илиадæ»-йы рагон комментатор цы загъта, уыцы хъуыдытæ дæр, ома, дам, грекъæн сæ зонынджындæр авд лæгæй иу – Анахарсис – кæй æхсæнæй рацыд, уыцы цæугæцардгæнæг скифтæ-абитæ нымæд уыдысты æппæты рæстагдæр адæмыл, уымæн æмæ уыдонæн сæ цирхъ æмæ куысийæ фæстæмæ сæ бынтæ иууылдæр уыдысты иумæйаг. Цыты нуазæнæн ахæм стыр кад кæй кодтой, уымæн ма бамбарынгæнæн ис уымæй дæр, æмæ, индоирайнаг адæмтæм (уыдонмæ хаудысты скифтæ дæр) табуйагæй цы уыдис, уыдоны ‘хсæн уæлдай ахсджиагдæртыл нымæд кæй уыдысты алы нозтыты мыггæгтæ.

Ацы хъуыды бафидар кæнынæн хорз æвдисæн у, скифты ард-бахæрды фæткы тыххæй Геродот цы радзырдта, уый. «Стыр æлыгæй конд нуазæн-иу байдзаг кодтой сæнæй, ардбахæрджыты туджы æртæхтæ-иу æм ныттагътой, уый фæстæ-иу нуазæны нытътъыстой сæ цирхъыты, фатты, дзæготты æмæ æрцыты фындзтæ. Дзæвгар-иу фæкуывтой, стæй-иу бануæзтой сæн, ард-иу чи бахордта, уыдон дæр æмæ се‘мвæндаггæтты лæгдæртæ дæр...» Уый тыххæй дзуры Лукиан Самосатский дæр (нæ дуджы II æнус), йæ хъуыдытæ скифаг Тохсарисы дзыхы бафтаугæйæ: «...не ‘нгуылдзтæ фæхъæн кæнгæйæ, сæны нуазæнмæ нæ туджы æртæхтæ куы ныттадзæм, нæ цирхъыты фындзтæ куы ныттулæм, æмæ дзы, нуазæныл æмхæст æркæнгæйæ, не ‘гас дæр куы саходæм, уæд уымæй фæстæмæ махæн фæхицæнгæнæн нал ис».

Скифаг æлдæрттæн, се ‘нусон фæндагыл цæугæйæ, сæ мæрддзæгтимæ æнæмæнг æвæрдтой сызгъæрин нуазæнтæ дæр.

Ирæтты рагфыдæлтæ цыты нуазæнтæн стыр аргъ кæй кодтой, ууыл дзурæг сты Нарты эпосы æвдисæйнагтæ дæр. Ирон кадджыты куыд кæсæм, уымæ гæсгæ, «Нартæн се стырдæр хæзнатæй иу уыди Уацамонгæ. Нарты Уацамонгæ уыди куыси. Уыди йын авд хæцæны... Нарт сæ Уацамонгæйы сæхицæй дæлдæр лæгæн нæ хастой, не ‘вдыстой... Нарт

сæ Уацамонгæйæ хордтой ард. Искæй ныхæстыл дызæрдыг кæнынц, уæд ын-иу нуазын кодтой, Нарты Уацамонгæйæ... Æвæдза, адæймаг раст радзырдта, йæ хъуыддаг раст у, уæд-иу Нарты Уацамонгæ йæ былтæй кæлын байдыдта, абузын-иу систа; намæ нуазæг мæнг хъуыддаджы тыххæй архайы, уæд-иу нозт йæ бынатæй не змæлыди». Уацамонгæ-иу Нарты кадджыты саккаг кодтой номдзыддæр адæймагтæн. Æхсæртæггаты мыггагæй ахæм уыди Сослан, таурæгъты фылдæр варианттæм гæсгæ та ахæмыл нымæд цыди Батрадз.

Ж. Дюмезильмæ æрдхæрæны диссагау касти, скифтæм бæгъатыры куыси дæттыны æгъдау æмæ алæмæттаг Нартамонгæ-Уацамонгæйы тыххæй нæртон сюжет æмхуызон кæй сты, уый: цæугæцардгæнæг скифты бæгъатыры куыси æцæгæйдæр Нартамонгæйы хуызæн у. Уæвгæ уый афтæ алæмæттаг нæу, фæлæ бæгъатыры хицæн кæны иннæтæй. Геродот скифаг бæгъатырты куысийы тыххæй цы радзырдта, уый Дюмезиль абарста, Батрадз, лæппуйæ йе сгуыхтдзинæдты тыххæй дзургæйæ, Нартамонгæйы Хæмыцы дзыхмæ кæм ссæуын кодта, æмæ Хæмыц йæ худинагæй кæм фервæзт, уыцы таурæгъимæ. Уый размæ ма Уацамонгæ йæхи æрмæстдæр Сосланы дзыхмæ систа.

Ирон Нарты кадджыты ма Уацамонгæ-Нартамонгæйæ уæлдай ныхас цæуы æрдхæрæны Цæджджинаджы-Æрдамонгæйы тыххæй. Уый дæр Нартамонгæйау уыди алæмæттаг миниуджытæй хайджын. Нартмæ уыди бæгæныхсидæн тынг егъау цæджджинаг. Уыцы иу рæстæг-иу æй цалдæрæй бацагуырдтой æмæ-иу ныззæрдæхудтытæ сты. Уæд иу зондмæ æрцыдысты: йæ быны йын ма бандзар, афтæмæй дзы йæ ныхæстæй дон чи рафыцын кæна, уый йæ ахæссæд сæхимæ. Уыцы хъару разынди Батрадзмæ, æмæ цæджджинаг уый баци. Нартæм ма уыди цæджджинагау кадджын куыси дæр. Байдзаг æй кодтой залиаг кæлмытæ æмæ уæртджын хæфсытæй æмæ загътой: афтæмæй йæ чи бануаза, уый фæуæд. Ацы ран дæр та фесгуыхти æрмæстдæр Батрадз – бануæзта куыси, Нарт æй куыд федтаиккой, афтæмæй йæ æрфæлдæхта, йæ сæрыл æй æркодта æмæ йæ ахаста.

«Нарты цæджджинаджы» тыххæй цы варианттæ æрхастам, уыдон дзурæг сты ууыл, æмæ кадаггæнджытæ кæронмæ не ‘мбæрстой, Уацамонгæ æмæ алæмæттаг Цæджджинаг-Æрдамонгæйæн Нарты æрвылбоны царды цы нысаниуæг уыди æмæ сæ идеологон æмбарына-дыл куыд ахадьдтой, уыдæттæ. Уымæ гæсгæ, уыцы цæджджинаг сси,

алæмæттаг миниуджытæй кæмæ ницыуал уыди, ахæм хуымæтæджы мигæнæн, æрмæст асæй уыди егъау, æмæ-иу уый тыххæй Нартæ ныхъхаугъатæ сты. Гъе уæддæр Нарты æцæг бæгъатырты рабæрæг кæныны миниуæг кæмæ уыди, уыцы алæмæттаг миниуджытæй æххæст Уацамонгæйыл уыйас нæ сахадыдтой æмæ йæ нæ ныммынæг кодтой, æрæджиау кæддæр цы аргъауы цардыуаджы æууæлтæй фæхайджын, уыдон. Æвæццагæн, ирон Нарты кадджыты Цæджджинаг-Æрдамонгæйæн банымайæн ис, цыты куывдты бадыны бар-иу кæмæ æрхауд, уыцы кæддæры скифæгтæ-иу сæн кæмæй сахуыстой, уыцы куысийы дæрддзæф аууоныл. Бафиппаинаг у уый, æмæ абхазаг варианты уыцы стыр дурын быркуы кæй хуынди Вадзамакят, æмæ йын нæй ирон Уацамонгæйæ фæхицæн кæнæн, бацыди дзы-иу «æхсæзсæдæ хуымæтæг нæртон куысийы, æмæ йæ дардтой донгарзæн». Асийаг æвзагыл та хуыйны «агуна», æмæ ацы номы бындуры дæр ис ирон **аг** кæнæ **агуиан**.

Нарты Æхсæртæггата æмæ Борæтæн тох куыд бацайдагъ кæнæ, Нарты куывды зæронд Уырызмæджы марынвæнд куыд скодтой, уыцы таурæгъы варианттæй иуы Батрадз афтæ зæгъы: «Нартæ æмæ Борæтæ иумæ бацæринаг нал сты. Фæлæ баззадис махæн, Нартæн æмæ Борæтæн, иумæ Цæджджинаг-Æрдамонгæ. Уый нæ дыууæтæн уыди иумæйаг. Æмæ йæ адих хъæуы... Ныр æртæ дзырдæн цæджджинаг кæмæн рафыца, уый йæ ахæссæд». Ацы ерысы фæуæлахиз Батрадз. Фæлæ Батрадз цæджджинаг ахæссыны размæ Нартмæ баздæхти æмæ сын загъта: «Ахæсдзæни йæ, фыцгæ-фыцын цæджджинагæй æртæ хъуыртты чи скæна, уый». Цæмæй сæ афтæ мачи зæгъа: Батрадз та йын тыхми бакодта. Уыцы фæлварæны руаджы Батрадз йе знæгтæй бирæты барвыста мæрдтæм. Æмæ алæмæттаг цæджджинаг бынтондæр йæхи бацы.

Бафиппаинаг у, уыцы ерысы Алæгаты мыггагæй кæй ничи архайдта, уый дæр. Ерысы архайдтой «хæстон адæм» (Æхсæртæггата) æмæ Борæты мыггаджы минæвæрттæ. Уæлиуæг кодтой æдзухдæр «хæстонтæ».

Бæгъатырты цыты нуазæны тыххæй æвдисæйнагтæ фрагментты хуызы базадысты абхазаг, асыйаг æмæ мæхъхъæлон Нарты кадджыты дæр. Фæлæ уыцы адæмты Нарты эпосты бæгъатырты нуазæны кæнæ æмбисонды цæджджинаджы мотивыл æргом бæрæг дары, ирон

æрдзæй кæй райгуырди, уый. Нарты кадджыты бындурон аппæн ис скифаг-алайнаг (ирон) уидæгтæ, æмæ, сыхаг адамтæм ирæттæй кæй бафтыдысты, уый хынцгæйæ, æндæр хатдзæгмæ æрцæуæн нæй. Гæ уымæ гæсгæ, бæгъатыртæн цыты нуазæнтæ дæттыны скифаг æгъдау, рæстæг æй фендæрхуызæттæ кодта, афтæмæй абоны онг дæр не ‘рвылбоны царды баззади фæткæн. Уый зæгъæн нæй иннæ кавказаг адамты тыххæй.

Ирон æгъдæуттæ цы сты, уый иучысыл чи бамбæрста, уыдонæй алчи дæр зоны, ирæттæм абон дæр ма фидар кæй у уыцы фынджы æгъдау. Цæвиттон, фынджы уæлхъус бадджытæй иуæн кæнæ иуцалдæрæн, цы рæгъытæ ракодтой, уыдонæй уæлдай раттынц цыты нуазæнтæ. Уымæй зæгъинаг вæййынц, уæлдай буц сæ кæй дарынц, адамы номæй сын се ‘гъдау, сæ лæгдзинады тыххæй арфæ кæй кæнынц.

Куывды рæстæг цы цыты нуазæнтæ лæвæрдтой, уыдонæн стыр аргъ кодтой ирон адам æмæ сæ алкæмæн нæ аккаг кодтой. Уыцы уавæр хорз сахадыдта, ирон адамы этникон культурæ кæдæмдæриддæр анхъæвзта, уымыты. Уый тыххæй нын ирд æвдисæн сты мæнæ ахæм ирон æмбисæндтæ: «Нуазæн раттын фыдæлтæй кадæн баззад», «Ирон нуазæн кадджын у», «Нуазæны кадæн – дæ кад», «Нуазæн никуы уыд æфсисæн, фæлæ æрхъуыды æмæ кадæн». Айларты Измаилы чиныг «Мамысоны æфцæгыл»-ы та уый тыххæй афтæ загъд ис: «Фыдæлтæн æппæты стырдæр кадæн нуазæн баззад æмæ алкæмæ нæ хаудта. Бирæ лæг æнус фæцардаид, фесгуыхты номыл та цыты нуазæн иунæг хатт дæр нæ бануæзтаид».

Цыты нуазæн канд куывдты нæ лæвæрдтой ирон адам, фæлæ ма сын уыди, царды æндæр фæзилæнты сæ-иу чи бахъуыди, ахæм фæрæз дæр. «Азнаури кадæнгæ», зæгъгæ, уыцы кадæджы, хъараногъайæгты къухтæм цæмæй ма бахауой, уый тыххæй Азнауыр æмæ Хамырзæ лидзынмæ куы фæсты, Хамырзæ йе ‘мбалы иунæгæй куы ныууагъта, æмæ уымæн мæлæты дзæмбытæм æнæ бахаугæ куы нал уыди, уæд Хамырзæйы афтæ ралгъыста: «Мæ тæригъæдæй дæ Хуыцау æгады цардæй фæцæрын кæнæд Биасланты астау, нуазæн дæр дын куыд ничи ратта».

Нæ иннæ цæвиттон та ист у Хуссар Иры цардæй æмæ баст у ивгъуыд æнусы фыццаг æмбисы хæдхæцæг паддзахиуæгимæ тохгæнæг Хъуды абырджытимæ. Паддзахи æфсæдтæй сæ сæртæ æмбæхсгæйæ, иуахæмы

абырджытæ Урстуалты Едысы хъæуы смидæг сты. Колыты Хила сæ хорз федта æмæ сæ йæ уазæг бакодта. Хабар хицауады минæвæртты хъустыл æрцыд, æмæ Хиламæ бахатыдысты, кæй æмбæхсыс, уыдоны, дам нын ратг æмæ дын – лæвæрттæ æмæ æхца. Хила сын ахæм дзуапп радта: «Æз Æгъуызаты æмæ Куырттаты ‘хсæн иу фынгыл бадын, æмæ мæ уый куы айхъуыса, зæгъгæ, Хила йæ уазджыты ауæй кодта, уæд ма мын фынгыл нуазæн та чи ратдзæн мæ арммæ».

Цы цæвиттонтæ æрхастам, уыдон бæлвырд æвдисæн сты уымæн, æмæ дын куывды рæстæг нуазæн нæ рардæуыд, уæд цы адæмимæ, æхсæнады цæрыс, уыдоны раз дæ хæсджын. О, фæлæ дæ иугæр уыцы кады аккагыл банымадтой дæ мыггаг, дæ комбæстæ, науæд та æгас æхсæнад, уæд уый нысан кодта, æмæ ды дæ сгуыхт, цытджын лæг, æппæтæн дæр нымаинаг.

Уæлдæр цы хъуыдытæ загътам, уыдон хынцгæйæ, нæ бон у фидар хатдзæг скæнын: ирон нуазæн дæттыны æгъдауæн йæ райдианыл нымайын хъæуы, скифаг бæгъатырты куыси (цыты нуазæн) дæттыны фæтк кæй не ‘мбæлы иннæ кавказаг адæмтæм. Уæлдæр куыд загътам, афтæмæй æмбæлы æрмæстдæр уыцы адæмты Нарты кадджыты. Уыцы æгъдауы гуырндзиаг ном «сирча» арæзт у дыууæ æмхуызон дзырдæй: ирон си – «сыкъа» æмæ гуырндзиаг «рка» – уымæн дæр ис уыцы нысаниуæг.

Цыты нуазæн дæттыны æгъдау æмæ ирон адæмы этникон культурæйы æхсæн иудазыг дæр бастдзинад кæй уыд, ирæттæ ууыл гуырысхо кæй никуы кодтой, уый бæрæг у мæнæ ацы æмбисондæй дæр: «Æдбарæг бæх фесæфдзæн, фæлæ нуазæн никуы фесæфдзæн».

А. Пушкини 225 ази бонисе

ФÆНДОН

Кæуын æдзæм, æгуыппæгæй; мæ цæссыг
Мæ ирхæфсæн у, бауадзы мæ ныфс.
Бийы мæ риуы утæхсæн йæ хыз,
Фæлæ быхсын – æхцон рис мын æрхæссы.

О царды фын! Нæ мæм кæсыс æвгъау.
Ды – афтид æндæрг, авддæлдзæх æрбау;
Мæ уарзты рис мæ хæзнаты хæзна у.

ХЪОДЗАТЫ Æхсары тæлмац

КУЫДЗОЙТЫ Анжелæ,
филологон наукæты кандидат, доцент

ТЫБЫЛТЫ АЛЫКСАНДРЫ МÆТ ИРОН ÆВЗАДЖЫ ХЪЫСМÆТЫЛ

Уац

1964 азы Хуссар Ирыстоны рауагъдады мыхуыраей рацъд Тыбылты Алыксандры уацты æмбырдгонд «Равзаргæ уацмыстæ». Чиныг аразæг æмæ йæ разныхасы автор, зындгонд ирон фыссæг Гаглойты Федыр (Гафез), фыста, зæгъгæ, «Тыбылты Алыксандр хорз æмбæрста рæстæджы комулафт, ног цард, ног дуджы домьндзинæдтæ æмæ хæстæ».

Йæ рæстæджы зынгæдæр ахуыргæндтæй ну Тыбылты Алыксандр культы азарæй куы байсæфт, уæдæй нырмæ рацъд 86 азы, фæлæ, ирон æвзаджы алы фæрстытыл цы уацтæ ныффыста, уыдон кæсгæйæ адæймаг афтæ фæхъуыды кæны, зæгъгæ, ныхас цæуы абоны цардыл, абоны уавæрыл. Æнусы размæ ирон æхсанадæн, ирон æвзагæн, ирон культурæйæн ахсджаг цы хъуыддæгтæ уыдысты, уыдон риссаг сты абон дæр.

Манифесты хуызæн у йæ уац «Ирон æвзаг». Йæ алы абзац дæр – сæрмагонд тезис, йæ алы хъуыды дæр – цы кæнын хъæуы æмæ цæмæн, уый амонаг.

«Фыццагон заманы дæр стыр аргъ кодтам уырыссаг æвзагæн. Дзæбæх ныхас зæгъын нæ-ну куы фæндыдис, уæд-ну загътам: «Дæ лæппу уырыссагау базонад». Афтæ уыди æнусы размæ. Ахæм уавæр ныффидар абон дæр, æрмæст уырыссаг æвзаг базонын диссаг нал у, нæхи хъарæм фæсарæйнаг æвзагтæ базоныныл дæр, ирон æвзаг та нын фæсдуар аздад». Ахæм уавæр адæмы хорзмæ кæй не 'ркæндзæн, уый амьдта æмæ фыста: «Цæмæй нæ къахыл слæууæм, уымæн та йæ сæйраг амæлттæй сæ ну у не 'взаг. Не 'взаджы фæрцы райхъал уыздæн нæ зонд... Æндæр æвзагыл адæймаг зонды мæсыг нæ самайдзæн».

Ирон æвзаг бахъахъхъæнын, ирон æвзаг рапарахат кæнын, иронау дзурын, фыссын, кæсын, хъуыды кæнын – ну дзырдæй, æрмæст гæхх æттыл фыстæй нæ, фæлæ æцагæй ирон уæвын – уый абон дæр у нæ адæмы стырдар, риссагдæр æмæ асджагдæр хъуыддаг.

Цы хуызы бафтдзæнис нæ къухы уыцы хъуыддаг? Ацы фарстæн

дзуапп дэтты ахуыргонд йæ иннæ куыстыты. «Цы ‘взагыл ахуыр кæнын хъæуы ног скъолайы?» – афтæ хуыйны йæ уац, æмæ дзы зæгъы: æппынкъаддæр райдайæн скъола хъуамæ куса иронау. Кæй зæгъын æй хъæуы, ахуырад ирон æвзагмæ раивына æхъуыди бирæ цыдæртæ: «Æнцон нæу ирон чингуытæ рауадзын, æнцон нæу ахуыргæнджытæ бацæттæ кæнын, фæлæ æндæр фæрæз нæй. Нæ уд хъуамæ раттæм æмæ æппын магуыр ацы дыууæ-æртæ азы дæргъы нæ хъæуккон скъолаты ирон æвзагыл ныллæууæм». Ам дæр та уына æбон уавæр. Сæдæ азы рацыд, æмæ йæ бамбæрстам, не ‘взаг, нæ культура, нæ адамы куыд наци бахъахъхъæнына æрмæст иунæг фæрæз кæй ис – ахуырад ирон æвзагыл рацаразын. Адæймаг йæ сабибонты куына райдайа ирон æвзагæй æрвылбон пайда кæнын, уæд ын фæстæдæр мадæлон æвзаджы ад нал скæндзæн, ирон культурамæ зынтæй раздæхдзæн. Æмæ уыцы хъуыддагмæ – ома ирон æвзагыл ахуырад саразынмæ – æппæт æхсæнад дæр, Алыксандры загъдау, хъуамæ йæ уд ратта. «Райдианы нын зын кæй уыздæнис, уымæй тæрсын нæ хъæуы: асины къæхтыл радгай фæхизынц, – фыссы ахуыргонд. – Æрмæст фæстæмæ нал хъæуы хæцын хъуыддагыл, æфон у йæ саразынæн».

Тыбылты Алыксандры уацты мидис у комкоммæ æвзагон политикайы, æвзагон арæстады план: 1) ахуырад, æппынкъаддæр – райдайæн ахуырад – ирон æвзагыл рацаразын; 2) ахуыргæна æнцон чингуытæ æмæ ахуыргæнджытæ цæттæ кæнын.

Ацы хъуыддагтæ æнтыстджын цæмæй уой, уый тыххæй та, ахуыргонды хъуыдымæ гæсгæ, хъуамæ æмзонд æмæ æмвæнд уой Хуссар Ирыстон æмæ Цæгат Ирыстоны ахуыргæндтæ æмæ æхсæнадон кусджытæ, разамонджытæ. Ууыл дзуры йæ уацы «Цæгат æмæ Хуссар Ирыстоны кусджыты æмбырды куыстæгтæ»: «æмæвнæлд, æмдзу хъуамæ кæнæм культурон куысты. ... Нæ зонд, нæ хъару рæздæнис кæрæдзийы ныфсæй, кæрæдзийы æххуысæй, æмæ нын æнцон уыздæнис бырсын алы цæлхдур, алы хъуыддаг». Иумæйаг нын хъуамæ уой нæ ахуыргæна æнцон чингуытæ, нæ терминологи, нæ растфыссынад æмæ нæ литературон æвзаг, стæй нæ аивадон литература.

Æвæццагæн, ирон æвзагзонынады нæй ахæм къабаз, æмæ Тыбылты Алыксандр йæ ныхас кæм нæ загъта. Уымæ теоретикон фæрстытæ кæддæриддæр баста практикаимæ. Зæгъæм, дæсгæйттæй нымады кой кæнгæйæ, бафиппайдта, фыццагты нæм, зæгъы, цыдæрхуызон

æнахуыр кæсдзæнис, фæлæ йыл тагъд сфæлтæрдзыстæм, æмæ, ацы нымад царды куы ацæуа, уæд тынг фæрогдæр уыздæн скъолаты куыст.

Ахуыргонд йе ‘ргом тынг здæхта графикæ, орфографи æмæ орфо-эпимæ. Хъызгæрдæйæ фыста, ирон фыссынад иу графикæйæ иннæмæ æгæр арæх кæй здæхы, уый æвзаджы рæзтыл æмæ ахуырадыл, стæй литературæйы рæзтыл дæр æвзæрырдæм кæй зыны, уый тыххæй. Тынг хорз зыдта, иумæйаг орфографи адæмы иу кæныны фæрæз кæй у, æвзаг цы уавæры ис, уый æвдисæг кæй у, æмæ йæ тыхыл нæ ауæр-ста фыссынады аиппытæ аиуварс кæныныл, растфыссынады фæтк сбæрæг кæныныл.

Иу æмæ дыууæ хатты нæ раздæхт иумæйаг литературон æвзаджы фарстмæ. Фыста ацы проблемæйыл иронау дæр æмæ уырыссагау дæр, йæхи хъардта, æмбарын кодта, литературон æвзаг адæмы бæрзонд культурæйыл дзурæг кæй у, йæ ратæдзæн скъолайы кæй ис, уый фæрцы адæм кæрæдзимæ æнгомдæр кæй кæнынц. Ацы проблемæ лыггонд нæма у абон дæр. Кæд æнусы дæргъы тынг райрæзт аивадон, зонадон литературæ, ныффидар сты растфыссынады нормæтæ, фæзынди нæм бирæ алыхуызон дзырдуттæ, уæддæр фæстаг азты æвдисæн стæм тынг тæссаг тенденцийæн – хъæугæ æргом нал здæхт цæуы раст-фыссынады æгъдæуттæм, орфографион æмæ æндæр дзырдуттæм. Афтæмæй уыцы иу дзырдтæ хицæн хуызты фыссынц чингуыты æмæ мыхуыры оргæнты, Ирыстонæн йæ хуссар æмæ йæ цæгатварс. Уыцы тæссаг хъуыддагæн къæссайы комыл хæцæг фесты социалон хызæгтæ дæр, æмæ адæмæй алчи, чи куыд дзуры, афтæ фыссын райдыдта. Ацы низæй сæйынц суанг ахуыргæндтæ, мыхуыры æмæ культурæйы иннæ къабæзты кусджытæ дæр. Афтæмæй æвзагæй арвистон рауайы, адæмæн та сæ иумæйаг культурæ дæлдæр кæны. Æппæт ацы хъуыддагтыл æнусы размæ тыхсти Тыбылты Алыксандр. Æппæт ацы фæрстытæ лыгтæнинаг сты махæн абон, уымæн æмæ сом байрæджы уыздæнис.

А. Пушкини 225 ази бонжсе

СЫГЪД ФЫСТÆГ

Хæрзбон, чызгайы фыст, хæрзбон! Фæнды
уый афтæ...

Мæн та нæ фæнды, нæ, цæх арт дæ сыфтыл бафта,
Фæуа мæ иунæг цин цзыбыртты сыгъд мæнæн!..
Судз, уарзты фыстæг ныр, æндæр дзы нæй гæнæн.
Цæттæ дæн æз: мæ уд ныддур, ныггоби, сразы.

Æнæфсис арты 'взаг дæ урс сыфтæ ивазы..
Уысмæ фæпæртт кодтой, сæ фæздæг рог бырсы,
Мæ улы тыхст, мæ куывд йæ фæлгуырты хæссы.
Йæ кзухдарæны ныв ныхæлд, æхсиды мыцза,
Лæбыры дондзастæй... Цы кодтон, о, мæ хуыцау!
Фæци! Йæ сау сыфтæ кзæдз-мæдзытæй лæууың,
Сæ урс æртхутæгыл фысты фæдтæ зының..
Мæ зæрдæ суынгæг и. Мæ удлæууæн æртхутæг,
Мæ царды иунæджы мæ чысыл рай, мæ сæсæг,
Æнустæм баззай ныр æмбæхст –

æвæрд мæ риуыл...

НАФИЙЫ тæлмац

60 азы размæ 1964 азы 12 июлы Ирыстоны æрцыд стыр фыдбæллæх. Раивылд Урсдон. Æрдзон фыдбылызы аххосæй фæмард сты Хъарманы астæуккаг स्कòлайы 40 ахуырдауы сæ ахуыргæнæг Гулаты Ахуырбег æмæ дыууæ æфсæддонимæ. Ныгæнгæ дæр сæ иу ран бакодтой. Уæдæй абонмæ сæ уæлмард цух нæу дидинагæй, адæмы зæрдæты баззадысты рухс мысинагæй.

ЗÆРДÆЙЫ ХЪÆДГОМ РÆСТÆГ ДÆР НÆ ДЗÆБÆХ КÆНЫ

Атахтысты хърихъуппыты калау æртиссæдз азы, уыцы хъаймæты бон куы 'рцыди, уæдæй нырмæ. Сау халон сау хабар æрбахаста Сылтаныхъы быдырæй Хъарманы хъæумæ. Æрдзон фыдбылызы амæттаг баисты Хъарманы स्कòлайы рæзгæ сабитæ! Ацы æвирхъау хабарæй ныхъхъæрзыдта Ирыстон, цæвд дурау фæци æнæхъæн хъæу. Судзгæ марой кодтой ныййарджыгæ, хionтæ. Сырдтæ дæр адæмы зæрдæрисгæ хъарджыгæй хъæды арфдæр æмбæхстысты. Ирыстоны суинаг кæстæртæ, бæллиццаг фидæн кæмæ æнхæлмæ касти, сомбон йæ Райгуырæн бæстæйæн стыр хæрзты чи бацыдаид, уыцы зæдæнгæс сабитæ æгъатыр хъысмæты амæттаг баисты. Куыд тынг уарзтой цард! Куыд бирæ сæм уыди бæллицтæ! Хъысмæт æгъатыр у – нæ зоны тæригъæд, не 'взары хорз æмæ æвзæр, нæ кæсы кармæ дæр.

Цавæр ныфс сæвæрæн уыдис, сæ кæртыты дыгай чырынтæ чи æрæвæрдта, уыцы бинонтæн: Атайтæн, Цæбитæн, Цæрукъатæн, Баситæн, Бекъойтæн, Хуыбылтæн, сæ иунаг хъæбулæй чи бавдæлон ис, уыцы Кобестæн! Зæрдæ тæгæлтæ хауди Цæрукъаты Райкæйы хъарджытæм. ...Йæ иунаг чызг (фондз æфсымæры хо) Беллæйы къуыри не ссардтой. Уæды обкомы секретарь (дзæнæты бадинаг) Хъæбæлоты Билар Райкæмæ бацыд, йæ хæкъуырцц нæ уромгæйæ, æмæ загъта: «Æз бауромдзынæн æппæт заводтæ сæ куыстæй, рахондзынæн æппæт æфсæддонты, æмæ мах Беллæйы ссардзыстæм». Зиантæ сæ бынатыл куы сæмбæлын кодтой, уæд рацыди бирæ адæм, æмвæтæнагæй æрлæууыдысты æмæ цæугæдонæн йæ фæд-фæд фæцыдысты сгаргæ Сылтаныхъæй суанг Бæрæгъуынмæ. Йæ фыд Ханджери хъарджыгæ куыд кодта (фыр буцæй йæ Дивын хуыдта), афтæ йæм змисы бынæй йæ къабайы кæрон фæзынди. Фыдæн йæ зæрдæ бавзæр, адæм амбырд

сты æмæ йæ рынчындонмæ аластой. Беллæйæн йæ рæсугъд цæсгом равдисынмæ нал сбæззыд. Ныййарджыты зæрдæты цы уæззау дуртæ ныххаудысты, уыдон сæ змæлын, риуæмбæрц сулæфын нал бауагътой, æмæ сæ зæронды бонмæ ничи фæцарди. Уыдон нæ, фæлæ ма сæ мадызæнæгтæй дæр бирæтæ нæ бабыхстой ацы æвирхъау мастæн æмæ сæ афонæй раздæр сау мæры дуар байгом кодтой. Афтæ фæзæгъынц, рæстæг, дам, хъæдгæмттæ дзæбæх кæны. Уый, æвæццагæн, буары хъæдгæмттæй загъдæуыд, зæрдæйы арф хъæдгом та тугæрхæмæй баззайы цæргæбонты дæр.

Уыцы рæстæджы советон цардарæст йæ тæккæ тæмæны уыд. Кæд абон адамæн сæ сæйрагдæр нысан у цардæн йæ хъаймагъ ссивын, уæд уыцы рæстæджы та патриотон хъомылад бæрзонд къæпхæныл æвæрд уыд. Уæдæ स्कьолатæй рох нæ уыдысты æнæмæлгæ Къостайы ныхæстæ дæр: «Куыст – царды фæрæз, нæ зæхх та – нæ дарæг». Нæ райгуырæн хъæуы колхоз раззагдæрты æмрæнхъ уа, уый тыххæй се ‘ххуысы хай æвгъау нæ кодтой स्कьоладзау сабитæ дæр. Алы уалдзæг, алы фæззæг स्कьолайæ уæгъд рæстæг зивæг нæ кодтой быдыры кусынмæ. Уый уыди сыгъдæг зæрдæйæ æххуыс. Сæ куыстæн нæдæр фæллойбонтæ истой, нæдæр – æхцайæ мызд.

Куыд диссаг у, æвæдза, адзалы фæндагыл, дам, мыд конд ис, загътой. Æмæ, æвæццагæн, уымæн æзфæраздæронæй згъордтой स्कьоладзаутæ Сылтаныхъы быдырмæ чи – балалайкаимæ, чи та – йæ фæндыримæ. Цæмæй æнхъæл уыдысты, хъысмæт сæм йæ дзæмбытæ цыргъæй кæй дары. Лæппутæй ма чидæртæ бæргæ аирвæзтаиккой, фæлæ сæ сæрмæ не ‘рхастой чызджыты ныуадзын уыцы зындоны æмæ сæхи удтæ фервæзын кæнын. Баппæрстой-иу сæхи абухгæ донмæ æмæ-иу чызджытыл куыд фæхæцыдысты, афтæ та-иу сæ, дон хъæдфадæнæй цы стыр хъæдтæ ласта, уыдон ныкъкъуырджой, æмæ-иу доны бын фæсты. Хуыздæрты-хуыздæртæ, зæдæнгæс сабитæ, ‘нафоны зынгхуыст кæс-тæртæ сæ уарзон ахуыргæнæг Гулаты Ахуырбегимæ æнусон бынат ссарджой хъæуы тæккæ астау, сæ уарзон स्कьолайы рацауæны, хъарман бæласы дæлбыл фæзы. Хъарман бæлас уæлауæз къуыбырыл зади, æмæ-иу хъæуæй бæлццон искадæм куы цыди, уæд-иу æй ардыгæй фæндарæст кодтой, æртæ чъирийæ Стыр Хуыцауыл бафæдзæхсгæйæ. Бæлас дæр хъæуы цæрджытимæ иузæрдион разынди. Нæ ныбыхста ацы æвирхъау зындзинадæн æмæ цыбыр рæстæгмæ æд уидагтæ рафæлдæхти.

Хъæуы амалхъом лæппутæ хорз базылдысты уæлмæрдмæ. Саив кодтой ингæнтæм бацæуæнтæ, ныссагътой рæсугъд бæлæстæ. Æдзухдæр – æфснайд. Хъæумæ искаæцæй уазæг куы ‘рбацæуы, уæд ингæнтыл æнæ къух авæргæ сæ рæзты никуы ацæуы.

Æрдзон хъаймæты ныхмæ адæймаг æдых у. Фæлæ ацы æдзард сабитæн сæ нæмттæ дзуары номау мысын та не стыр хæс у. Нæ хъæубæстæй, нæ туг, нæ къабæзтæй рох никуы уыдзыстут не ‘дзард хотæ æмæ æфсымæртæ. Царды хæрзтæй нæ бафсæстыстут, уæ чингуйтæ æрдæгкæстæй базадысты, уæ тетрæдтæ – æрдæгфыстæй, уæ бандæттæ та – афтидæй. Фæлæ кæд Мæрдты бæсты исты ис хорзæй, уæд уыдонæй уе ‘ппæт дæр хайджын ут! Æнæтæригъæд, цардуарзаг сабитæ уыдыстут, фæлæ уæ хъысмæт не ‘хсæнæй стыдта, æмæ ма нæ бон у æрмæстдæр зæрдиагæй зæгъын: «Рухс дзæнæты уæ бынат уæд!».

Зæрдæрыст æмхъæуккæгты номæй ЦÆРУКЪАТЫ Азæ

УЫЦЫ ХЪАЙМÆТЫ БОНТÆ

1964 аз... Хурхæтæны мæйы райдайæн...

Уæд уыдтæн кадджын Советон Æфсады рæнхъыты Грознайы. Æххæст кодтон тагъдæмгъуыдмæйы службæйы мæ граждайнаг хæс.

Мæ службæйы цыды уадиссагæй ницы уыдис – службæ æмæ службæ... Цыдис хорз уагыл, кæд мын дзы бирæ зилæнтæ æмæ алыхуызон архайдтытæ уыдис, уæддæр. Уæлдайдæр – уыцы мæйы фæлгæты. Ам хъуыддаг уый мидæг уыдис, æмæ нæм мæйы кæрон хъуамæ уыдаид нæ дивизийы фæскомцæдисон организациты конференци. Æмæ цæугæ та кодтаид мах полчъы клубы. Æнæуи дæр куыст бирæ уыд, фæлæ конференцийы тыххæй та – ноджы фылдæр. Æз та уæд уыдтæн нæ батальоны фæскомцæдисон организацийы бюройы нымæрдар уæгъдгонд уагæвæрдзы бындурыл. Цыбыр дзырдæй, нæ службæ хастам, конференцимæ дæр цæттæ кодтам. Архайдтам...

Æмæ, дын... Мæйæн йæ 9-æм бон мæхи банкъардтон цыдæр æнахуыр уавæры: истæуыл кусгæйæ-иу æндæр цыдæр хъуыдытыл фæдæн; цыдæр æнæнцой катæй мæ уды кæмдæр рацубацугæнæг сси... 10-æмы дæр – афтæ. Фынай кодтон фехъал-фехъал кæнгæйæ. Цасдæр рæстæг-иу мын бафынайы мадзал дæр нал уыд.

Рисгæ мæ ницы кодта, фæлæ 11-æмы бацыдтæн нæхи полчъы дохтыртæм. Ницы раиртæстой. Уый, дам, дæ мад рынчын у, дæ зæрдæ

йæм æхсайы, зæгъгæ, ахæм хатдзæг-диагнозимæ мын дыууæ нуазгæ хосы радтой, æмæ мын дзæбæх-æнæниз загътой, уавæр та йæ архайд кодта, куыд уыдис, афтæ...

Афтæмæй уыцы 11-æм бон дæр йæ кæронмæ фæхæстæг ис. Отбой!.. Иууылдæр æрхуыссыдысты баулафынмæ, бафынæй кæнынмæ. Æрмæст ма радгæс афицер, радгæс рæнхъонтæ æмæ æз змæлыдыстæм. Уыдонæн сæ хæс уыд, мæн та хуыссæг нæ ахста. Зæгъын, истытæ акусон, æркæсон, афыссон, кæд мæ уавæр фæхуыздæр уайд, кусыныл куы фæцалх уон, уæд. Æмæ уыцы хъуыдытимæ бацыдтæн, батальоны штабы мын цы хицæн кусæн уат-кабинет уыд, уырдаæм. Цыдæртæ арафæлдах-бафæлдах кодтон. Афыссинагтæ дæр уыдис, фæлæ къух нæ тасыди... Мидтыхст мæ уæгъд нæ уагъта... Уæдмæ рæстæг æмбисæхсæвæй фæчиудта. Ралæууыд мæйы 12-æм бон...

Рацыдтæн уырдыгæй мæ хуыссæнуатмæ. Афынæй кæныны зæрдæйæ æрхуыссыдтæн. Иуцасдæр арафт-бафт кодтон æмæ афынæй дæн.

Фын дæр, иу дæр нæ, фæлæ æваст фехъал дæн. Цыппар сахатмæ хæстæг уыдис. Нал бафынæй уыдзынæн, уый бæрæг уыд. Кæрты спортивон фæзуаты æрзылдтæн, спортивон гæрзтыл мæхи аивæзтытæ кодтон, æмæ та бацыдтæн мæ кусæн хатæнмæ. Стъолы уæлхъус абадтæн. Акусыны охыл ницæмæ бавнæлдтон. Бацыдтæн рудзынгмæ. Уый æвæрд уыдис нæхирдæм, Ирыстоны ‘рдæм... Арæх-иу кастæн уырдыгæй. Нæхимæ...

Уалынмæ æхсæз сахаты сси. Подъем!.. Батальон базмæлыд æрвылбоны змæлды фæткыл. Аныхæстæ кодтон радгæс афицер, сержанттæ æмæ радгæсы рæнхъонтимæ...

Чысыл фæстæдæр фæзындысты батальоны командир дæлбулкъон Белов, штабы хицау майор Чугуй, замполит майор Денисов, ротæты, взводты командиртæ. Официалон, уставон салæмтгæ, рапортты фæстæ ма цы цыбыр уæгъд рæстæг баззад, уым чи цыдæр хабæртгæ кодта, чи – анекдоттæ дзырдта, чи – цы... Æмæ мын раст уыцы рæстæг фехъусын кодтой, полчы замполит дæлбулкъон Шуга мæ кæй агуры, йæхимæ мæм полчы штабмæ кæй сиды.

Хорз, зæрдæмæдзæугæ рауадис нæ ныхас Шугаимæ. Иучысыл æм афæстиат дæн, æмæ, куыддæр йæ кабинеты дуарæй рахызтæн, афтæ мæм æрбауад полчы бастдзинады зонгæ сержант.

– Мæнæ дæм телеграммæ... Æвзæр телеграммæ... Дæхиуыл фæхæц... Хъæддых фæлæуу...

Мæ мадæн фæтарстæн, кæд æртæ боны раздæр райстон фыстæг, бæлвырд фæхуыздæр ис, зæгъгæ, уæддæр... Радта мæм телеграммæ. Бакастæн æй... Скъоладзауты æвирхъау сæфт... Уым – ме ‘фсымæры æмæ мæ фыдыфсымæры чызджытæ дæр. Дыууайæ... Ме уæнгтæ æркалдысты, лæугайæ баззадтæн. Мæ цæстытæй ницыуал уыдтон. Сержант дæр лæууыдис мæ фарсмæ...

Æрбамбырд сты нæ алыварс. Чидæр мын дон дæр æрбадавта... Сæхи, стæй полчы разамынды, иннæ æппæт службæгæнджыты номæй мын тæфæрфæсы ныхæстæ загътой полчы командир булкъон Гиталов æмæ замполит дæлбулкъон Шуга.

Æз сын арфæ ракодтон. Загътон сын, телеграммæмæ гæсгæ дæр бæрæг у, цас уæззау трагеди æрцыдис, уый. Цæй аххосæй, куыд æмæ цал адæймагæн аскъуыд сæ цард, уыдæттæ та фæстæдæр рабæрæг уыдзысты. Кæд иу адæймаджы царды аскъуыд дæр трагеди у, уæд ам та... Æвæццæгæн, бирæ скъоладзаутæн аскъуыд сæ цард...

Æвæстиатæй арæзт цыдысты мæ ацауынаен хъæугæ гæххæттытæ.

Айхъуыст полкыыл хабар. Чи мæм цæугæ кодта, чи та – амбæлгæйæ, – иууылдæр мын тæфæрфæс кодтой, чи куыд араехстис, афтæ. Ирæттæ, гæнæн кæмæн уыдис, уыдон дæр æрбамбырд сты. Фæхъыг кодтам...

Уыцы бон, 12-æмы, нæ батальоны командиры хæдтулгæйы, йæ шофыр – нæхи Черменыхъæуæй Джимиты Гермæн, афтæмæй фæссихор хъæумæ схæццæ стæм.

Цытæ уыди, цытæ федтон, уыдоны тыххæй бирæ дзырд, фыст æмæ æвдыст æрцыдис алыхуызон информацион фæрæзты. Æмæ ма цы зæгъон?.. Мæнæн мæ бон нæ бауыздæн ахæм дзырдтæ ссарын, цæмæй зæрдæйы рис æххæстæй райхалон, радзурон æмæ ныффыссон.

Трагеди трагеди у. Фæлæ алы трагеди дæр йæхи, æрмæст йæхи хуызæн риссаг вæййы, йæхи хуызæн æвирхъау æмæ уæззау...

Къуыри фæдæн хъæуы. Ссыдис та мæм Гермæн нæ хæдтулгæйы. Тынг зæрдæрыстæй ацыдтæн фæстæмæ мæ службæйы бынатмæ.

Полчы æмæ нæ батальоны разамынды хъæппæрисæй нæ клубы арæзт æрцыдис æдзæрд удты мысæн изæр. Радзырдтон трагедийы тыххæй. Радтой мæм фæрстытæ дæр... Уыдис та дзы тæфæрфæстæ. Чи ‘рбацыдис, уыдонæн иумæйаг арфæ ракодтон...

Дарддæры бонты дæр-иу рауадис ныхас трагедийы фæдыл...

Ох, уæдæ... Рæстæг цæуы... Фæлтæр фæлтæры ивы... Уыцы æвирхъау

трагедийы æрцыдыл рацыдис æхсай азы... Фæлæ цæрæг удты зæрдæтæй нæ цух кæны æвзонг скъоладзау талаты æвирхъау хъысмæт. Зæрдæ нырризы, ныккæрзы, сæ цыртыты даргъ рæнхъы сын се ‘рыгон, цæрын-хъуаг суæттæ уынгæйæ... Мысынæй дарддæр ма нæ бон цы у?.. Нæ хæс – фидæны царды сæраппондæн хатдзæгтæ кæнын, æдзæрд удты та хъуыды кæнын, рухсаг сын кæнын.

ХЪЫСМÆТЫ ЦÆФТÆ

Э л е г и
(цыбыргондæй)

*Хъарманы хъæуы зынгуыст
скъоладзау фæсивæды
рухс нæмттæ мысгæйæ*

1

О, уыцы бæлас... Хъарманы хъæуæн
Йæ бæрæгастæу кæддæр чи ‘рзæди.
О, уыцы бæлас... Хæрзаив чи уыд,
Йæ диссаджы кой кæмæн баззæди...

Ох, уыцы сау бон... Сæрды къæсæрыл...
Сылтаныхъы нын – хъаймæты дæттæ...
Ох, уыцы сау дон... Куы бабын кодта
Ысуинаг удты... Сыгъдæг – сæ нæмттæ.

Ох, уыцы бæлас... Йæ дæлбазыры –
Æдзæрд фæсивæд... Мысинаг чи сси...
Ох, уыцы бæлас, хъарман чи хуынди,
Хъарманы хъæуæн мысинаг чи сси...

2

Хъарман бæлас у, бæласы мыггаг.
Кæддæр... Куыд равзæрд?.. Чи йæ ныссагъта?..
Кæд ын йæ мыггаг дымгæтæ ‘рхастой?..
Цы уыд, куыд уыдис – тала ысуагъта.

...

Цæрдуд – йæ къалиу æмæ йæ сыфтæр:
Цæугæ дымгæты узæлгæ даудæй,
Се змæлдæй – кафгæ, сыр-сырæй – заргæ...
Цæрынмæ сидти йæ аив уындæй.

Хъæуы цæрджыты æууæнчы бацыд –
Йæ каст, йæ асæй цыдæр цин хаста.
Чи-иу æй федта, уый дисы ‘фтыдта,
Чи-иу æм бацыд, уый химæ ‘лвæста.

Цыма йæ буарæй цыди цыдæр тых...
Æмæ йæ быны ыскуывтой адæм –
Фыццаг цæрджытæ... Сæ хъæу дæр гъеуæд
Хъарман ысхуыдтой – бæласы кадæн.

...

3

Быномæ фæлгæсыд, бæрзондæй касти
Хъарманы бæлас, – хъæуæн ныфсдæттæг.
О, цас рухс хаста хъæуы цæрджыты
Фидæны царды сæ иумæ бæттæг...

...

4

...

Уыдис фæткавæрд, – фыдæлтæй баззад:
Сæ дард фæндæгтыл балцы цæуджытæ,
Хæсты заманты тохмæ цæугæйæ,
Цыдысты ардæм хъæуы цæрджытæ, –
Сæхи фæдзæхстой кадджын бæласыл.

5

Ныфсытæ ‘вæрдæй, тынг разæнгардæй
 Фæстаг карз хæстмæ, – фашистты ныхмæ, –
 Дзæвгар фæсивæд нæ хъæуæй ацыд...
 Уыцы æвирхъау тохы быдыртæй
 Сæ фылдæр æмбис фæстæмæ нал ссыд.

6

Рæстæджы дугътæ... Ныр та нын мæнæ
 Нæ сабыр царды, æнæхæст рæстæг,
 Хъарманы хъæуæн, æнæхъæн Ирæн,
 Ох, уыцы сау дон – мæлæт æрхæссæг –

Цас хъыг æрхаста... Ох, уыцы сау бон...
 Æрыгон удтæн сæ цард куы аскъуыд,
 Æрдзон бæллæхы куы бабын ысты...
 Иры дзыллæты кæуын куы бахъуыд...

7

...

Ох, сау табæтты – æрыгон удтæ...
 Æгæрон бирæ... Чи съл нæ куыдта?..
 Сæ фæстаг фæндаг – уæлныхты хастæй,
 Хъарман-бæлас сæ йæхимæ ‘рхуыдта...

Йæхимæ ‘рхуыдта зынгхуыст хъæбулты,
 Йæ дæлбазыр сæ хъæрзгæ ныгæдта...
 Цы уавæры уыд, – йæ уаг æвдыста...
 Уæдæй фæстæмæ йæ кафт, йæ зарын
 Ничиуал федта æмæ фехъуыста.

...

Сæ баныгæдæй йæ фæстаг бонмæ
 Цастæ бавзæрста... Йæ буар куыд ихсыд...
 Йæ хуыз куыд ивта... Хъару куыд тади...
 Цастæ фæрæзта, цастæ ныббыхсыд...

Цыбыр рæстæгмæ йæ уидаг... бандзыг.
Ох, нал фæрæзта дæттын уымæлад
Йæ зæнг, йæ къалиу æмæ сыфтæртæн, –
Æгæр сыггалдæй химидаг баруад.

Æрзылд йæ рæстæг... Йæ хус буарæй ма
Фæстаг хатт касти, ризгæ фæлгæсыд
Иумæйаг ингæн, цыртыты рæгбыл...
Æмæ сæ фарсмæ æрхауд, æрхуыссыд –
Дæргъвæтин цардæн кæрон æрцыди.

9

...

Æрхауд фыр мастæй æгомыг бæлас...
Уæд ма ныййарæг мад та цы кæна?..
Уæд ма ысхæссæг фыд та цы фæуа?..
Кæннод æфсымæр, кæннод уæд хо та?..
Зæрдæйы хъæдгом куыдæй байгас уа?..

...

10

Рæдийæм арæх нæ царды цыды...
Рæдыд къæхдзæфтæ ваййы æрдзмæ дæр...
Йæ тых – æгæрон... Бартæ – йæхи бар:
Кæм æй куыд фæнда, кæм куыд феуæгъд уа,
Йæ бæрны – алцы... Сæйраг хысмæтдар.

Махмæ ныр, – оххай, – куыд карз разынди,
Цардмондаг хуртæм йæ къух куыд систа?..
Кæннод Ахуырбег – сæ ахуыргæнаг, –
Цæрын йæ сæрмæ чи нал æрхаста,
Сæ фæдыл донмæ йæхи ныппæрста;

Хъæбатыр Солтан – ирвæзынгæнаг...
Æрыгон Скрябин – уæды æфсæддон...
Куы ‘рцыд сæ адзал... Иу боны сконды
Махæн – хъыджы бон... Алкæд – мысæн бон...

...

11

Иры хъæбултæ... Уыцы карыйæ
Колхозæн ‘ххуысы сæраен куыст кодтой...
«Æз раздæр уон»-æй размæ тырныдтой...
Уыцы хæрзкондæй, уыцы рæсугъдæй
Нæ зæрдæты нын... бынæттæ скодтой.

Зынгуыст фæсивæд – æрыгон удтæ...
Ох, цас цæстысыг фæхастой семæ...
Ныр дæр сæ фæстæ кæлынц, нæ сысынц.
Охх цас хъарджытæ хъуысыд сæ рыстæй
Табæтты уæлхъус... Ныр дæр куы хъуысынц...

...

14

Оххай, фæсивæд, – æдзард талатæ...
Сыгъдæг – уæ удтæ... Уæ хъысмæт – хъарæг...
Цæрæг зæрдæты нæмттæй цæрдзыстут,
Зæрдæты рыстæй хъуысдзæн уæ зарæг...

Хæрзмæ аудут, цæрæг уд чи у,
Чи уыл фæрысти, чи уæ фæмысы,
Уыцы ныййарæг æмæ хиуæттæ,
Æмхъæуккагтæ, Иры дзыллæтыл...
Дзæнæты бадут, ох, æдзард удтæ.

ЕЗЕТЫ Марклен,

VI. 1974, VI. 2004.

Хъарман – Дзæуджыхъæу

ХОХАГ ФАРН

Уац

Абоны онг йæхи ирæттæ чи хоны, уыцы адæмыхатт историйы æгæрон быдырты уыйбæрц æвæджиауы зынаргъ хæзнатæ байтыдта, уыйбæрц фæрнджын æвæрæнтæ бахаста Зæххы къорийы сæдæгай адæмты культурамæ, æмæ сæ æнусты дæргъы ахуыргæндтæ раирта-сын дæр нæма бафæрæзтой.

Нæ рагон фыдæлтæн сæ кой алы нæмтты хуызы баззад сæ алы-варс цæрæг адæмты рагон фыстыты. Хонынц сæ скифтæ, сæрмæттæ, алантæ, роксалантæ, аорстæ, сагтæ, асстæ æмæ бирæ æндæр нæмттæй. Сæ бæстæ, сæ цæрæнбынæттæ сын картæтыл амьдтой алы дугты Скæсенæй Хурныгулæнмæ амæй-ай егъаудæр зæххытыл. Æмæ-ну кæмдæриддæр цардысты – Кавказæй, Хырымæй, Китайæ, Индийæ, Астæуккаг Азийæ, Европæйы егъаудæр бæстæтæй, – алы ран дæр, раст цыма сæ фæстагæттæн сусæггаг фæдзæхст æрвыстой, уыйау ныууагътой уыцы ну алæмæты культурайы æвдисæнтæ уыцы ну символтæй пайда кæнгæйæ.

Уыцы символтæ дзураг сты се ‘мбисонды арф, куырыхон идеологийыл. Фенæн сæ ис «хъобайнаг» дуджы цæрджыты кбухæй конд æмбисонды рæсугъд бронзæйæ дзаумæттыл, скифты, сæрмæтты æмæ аланты сыгъæринтыл (фæстагмæ уыдон æрхæццæ сты суанг абоны ирон адæммæ дæр).

Дыгургомы арфы, Гæлиаты, Къæмынты рагон уæлмæрдты кæй ссардтой, уыцы бронзæйæ конд дзаумæтты халдихтæ ссардæуыд Архызы, Хырымы æмæ ма æндæр рæтты дæр. Хырымы уыцы рагон культурайы æвдисæнтæ ахуыргæндтæ хонынц таврты культуæ. Рагзаманты Хырымы сакъадах æнæхъæнæй дæр хаста ном Таврида. «Тавр» бердзенаг æвзагыл амоны «хохаг». Диссаг уый у, æмæ хæхбæсты æрцæрæг тавртæ уыдысты, уыцы зæххыл фыццаг чи æрбынат кодта, уыцы АРИАГ адæм. Кавказы та раст уыцы заман чи цард, уыдоны хонынц «хъобайнæгтæ». Фæлæ мах хъуамæ фидарæй зæгъæм, тавртæ æмæ хъобайнæгтæ кæй хоныц, уыдон дæр

кæй уыдысты, куыд скифтæ æмæ алантæ, афтæ ИРОН АДÆМЫ ФЫДÆЛТÆ.

Ууыл фыссы зындгонд археолог Александр Лесков: «Основываясь на сходстве отдельных изделий из таврских могильников с находками в памятниках кобанской культуры на Северном Кавказе, можно реконструировать процесс миграции в эпоху бронзы некоторых племен из Центрального и Северного Кавказа через Керченский пролив в Крым. Инфильтрация кавказских племен шла постепенно. В конечном счете, выходцы из горных районов Северного Кавказа осели в Крымских горах, где за ними закрепился этноним «тавры».

Фæлæ хъуыддаг афтæ рауайы, æмæ, уыцы хæзнатæ кæм ссарынц – Алтайы, Казахстаны, Тувайы æмæ æндæр рæтты, – уым сæ схонынц сæхи фыдæлты дзаума. Уымæн æмæ бирæты нæ уырны, Астæуккаг Кавказы цы чысыл адæмыхатт – ирæттæ – цæрынц, уыдон кæй сты уыцы рагон домбай адæмты байзæддæгтæ, кæд æмæ уый раджы сбæлвырд кодтой XIX æнусы номдзыд ахуыргæндтæ Юлиус Клапрот, Всеволод Миллер, граф Потоцкий, Жорж Дюмезиль, уæддæр.

Миллер фыста: «Можно теперь считать доказанной, общепринятой истиной, что маленькая народность осетин представляет собой последних потомков большого иранского племени, которое в средние века известно было как аланы, в древние – как сарматы и понтийские скифы».

Реком

Фыдэлтэй сарыстыр уэвын, кэй зэггын ай хъауы, хорз у, фэлæ ирон адæм абон хъуамæ фидарæй æмбарой: размæ, фидæнмæ, куыд гуыппырсар нæртон адæмы æхсарджын æмæ уæздан фæдонтæн, сæ бон ахизын уыздæн æрмæст, сæхи ирон цæстæнгас æмæ дунембарынад куы бахъахъхъæной, уæд. Æрмæст ирон ÆГЪДАУЫ уагæвæрдтæ зæрдиагæй æххæст кæнгæйæ сиу уыздысты сæ нæрæмон фыдэлты æмæ Дунейы Фарнимæ.

Кæд нæ фæнды нæ культура, нæ национ цæсгом, нæ фыдэлты фарн бахъахъхъæнын, уæд хъуамæ фидар лæууæм нæхи адæмы бындурыл, хъахъæнæм нæ культурæйы æвæрæнтæ. Уыдон та, фыццаджыдæр, сты уæздандзинад, æфсарм æмæ намыс. Лæг йæхи йæ адæмы уаг æмæ культурæйæ куы фæиппæрд кæна, уæд сæ æнæмæнг фесафдзæн. Йæхи кæуыл райдайа бæттын, уыцы æцагæлон адæмы культура йын мады æхсыр нал суыздæн æмæ йын нæ батайдзæн.

Ирон лæг цæмæй Хуыцауы фæндагæй йæхи ма фæхауын кæна æмæ рæстæй цæрын фæраза, уый тыххæй йын лæвæрд уыдысты диссæджы куырыхон, æмбал кæмæн нæй зæххы къорийыл, ахæм ÆГЪДАУ, æмбисонды ДУНЕМБАРЫНАД, дунейы сконды ЗОНЫНДЗИНАД.

Ирон адæмы царды Хуыцау æмæ æппæт уæларвон зæдтæ, дауджытæ цы бынат ахстой, уыдон куыд уыдтой æмæ æмбæрстой сæхи арвы бын, Дун-Дунейы, æрдзы хъæбысы, уый уыд æвæджиауы сусæгдзинад, зонды фæрæз. Æмæ уый зæххон царды æгæрон уагæвæрдтимæ иумæ хуынди ÆГЪДАУ. Уый нын ныууагътой фыдэлтæ нæ тæккæ сæйрагдæр, зынаргъдæр хæзнайæн æмæ ахсджиагдæр фæдзæхстæн. Абон арæх фæкæнæм йæ кой, фæлæ, цымæ, куыд раст æмбарæм, ИРОН ÆГЪДАУ цы у, уый?

Бирæтæ зæгъдысты, уый у хи дарыны уагæвæрд: цы ‘мбæлы, цы не ‘мбæлы кæнын, фынджы æгъдау, бæрæгбоны æгъдау æмæ афтæ дарддæр. Фæлæ хъуыддаг уый мидаг ис, æмæ ирæттæй бирæтæ, нæхи сызгъæринтæн аккаг аргъ кæнын чи нæ базыдта, уыдон атындыдтой фæсарæйнаг мæнг культæрæйы фæдыл æмæ æдзыт фæндагыл фесæфтой сæ фыдэлты алæмæты хæзнатæ. Фыццаджыдæр, уымæн, æмæ нæ рахатыдтой, ИРОН ÆГЪДАУ хуымæтæг традици нæ, фæлæ æмбисонды дунембарынад кэй у, кэй йын ис æвæджиауы арф æмæ куырыхон мидис, кэй æнцайы тынг рагон зонындзинæдтыл, йæ уидæгтæ кэй цæуынц бирæ мингай æнусты арфæй.

Аема абон цемаэй нәхи куыд наци бахъахъанәм, уый тыххәй нә хъәуы нә фыдәлты әрдхәрәны әвәрәнтәм не 'ргом аздахын, сә мидис сын раиртасын әмә сын аккаг аргъ скәнын.

Нарты кадджыты дәр-иу афтә ракодтой ног фәлтәры хъәбатыртә талынг скъәтәй сә фыдәлты бәхты, рахастой-иу сын сә хәцәнгәртә, әрсыгъдәг-иу сә кодтой әмә-иу уәд семә уәлахизмә цыдысты. Афтә кадджыты дәлгоммә ныхасы фәрцы әвдыст цәуы, фыдәлты исбон ног дуджы фәлтәртә хъуамә сә къухмәм кәй райсой әмә йә ногәй цәхәртә скалын кәной. Уәд уый бацәудзән йә фыццаг, аләмәты хъаруйы, әмә йә ныхмә тыхгәнәг тых нал ссардзән.

Ирон адәм незаманәй нырмә бахъахъхәдтой се 'взаг – дунейы зәронддәр әмә мадзалджындәр әвзәгтәй иу, сә удыхәд равдыстой сә әнәмәлгә Нарты кадджыты, сарәзтой, рагзаманты европәйаг адәмтән фәзминаг чи фесты, ахәм хи дарыны уаг, әгъдау әмә әфсарм. Кувынц, дуне чи сфәлдыста, уыцы Иунәг Стыр Хуыцаумә әмә, адәмән сә зәххон царды ахъаз чи у, уыцы Хуыцауы минәвәрттә – зәдтә әмә дауджытәм. Хуымәтәджы нә баззадысты ахәм әмбисәндтә: «Дуне афтид нәу», «Уәларвәй нәм ис цәстдәрджытә», «Ном кәмән ис, уыдон иууылдәр сты», «Зәххы бын мәлдзыджытә цы кусынц, уый дәр зоны Хуыцау», «Хуыцауәй әфсармы кән». Къухәй конд аргъуаны бәсты ирон ләгән кувәндонән ләвәрд у аләмәттаг әмә әгәрон дун-дуне, – ләджы уәларвон сыгъдәг бәрзәндтәм чи хоны, уый. Уымә гәсгә, ирон адәм сә кувыны әгъдәуттә әххәст кәнынц гом арвы бын, әрдзы хъәбысы, хохы цъуппытыл кәнә табуйаг къохты. Уыцы кувәндәттә әнәхъән минәй фылдәр кәй сты, уымә гәсгә Ирыстоны хәхбәстә әдәппәтәй дәр схонән ис ТАБУЙАГ БӘСТӘ...

БАЗОН-БАЗОНТÆ

Уый æхсæв нæ кæсы,
Арвгæрон æмбæхсы.
Фæлæ та нæм бонай
Рацæйкæсы ногæй.

(d\X)

Боныгон нæ уыны,
Талынджы – цырджаст.
Ацы маргъ цы хуыйны?
Чи зæгъдзæни раст?

(z\q\)

Халсар нæм фæцæттæ,
Саухъулон – йæ конд.
Бабаста цъæх рæттæ, –
Атондзæн кæннод.
Уымæн æмæ сæрды
Портийæу ныддымст.
Цас дон ис йæ тæнты
Уый йæ цъарыл фыст.)

(e\q\o\p\X)

Хуры чызгæн у йæ кæсæн,
Боныгон æм нæй ыскæсæн.
Рухс кæны æхсæв, нæ тавы,
Давæджы хыгдары давын.
Уый цы у, уæдæ ма базон,
Æмæ ды ма цины фаззон.

(n\p\p\)

* * *

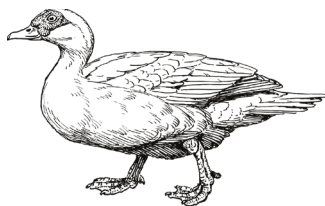
Алкæмæн тайы,
Цайы хорз фæтайы.
Уарзæм æй æгæр.
Уый цы у?..

(daxax)

* * *

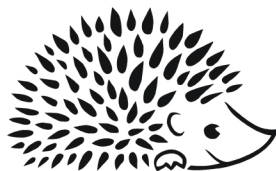
Æдзух кæны бапп-бапп,
Йæ даргъ бырынкъ – гаппар.
Доны йæ куы ахсы,
Уæд кæсæгтæ ахсы.

(edax)

* * *

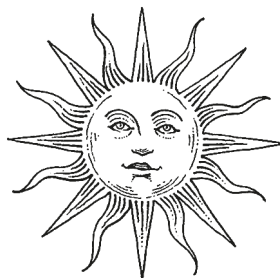
Уый йæ судзинтыл æууæнды
Æмæ у æдзух æдас.
Бирæгъ æй хæрын нæ уæнды,
Фæлæ йæм цæуы æввахс.
Æмæ уæд чысыл цæрæгой,
Цас уарзы, цæ, уый цæрын,
Фесты судзинджын къуыбылой,
Чи йæ бауæнддæн хæрын?
Базон-ма уæдæ, цæй, базон,
Уый цы сырд уыдзæни рагон?

(haxax)

* * *

Арвы цъæх – йæ цæрæн,
Дун-дуне – йæ хæтæн.
Денджыз у йæ найæн,
Цардæн та – æнцайæн.
Уарзон у æппæтæн
Ирд хæрдгæ – йæ тæмæн.

(dax)

РЕСОЙЫ ЗАГЪДАУ...

Хуссар Ирыстоны Цхинвалы районы Арцеуы хъæусоветы Ног хъæуы цæрæг, хæсты æмæ фæллойы ветеран Хъазиты Уанкъайы фырт Ресо (Резо) уыд дзырddæугæ æмæ адæмон сфæлдыстад хорз зонæг лæг. Æрдз æмæ цæрæгойты фæлгонцты адæймаджы алы минуджытыл ныхас кæм цæуы, уыцы хъæлдзæг хабæрттæ йын йæ ныхæстæй ивгъуыд æнусы 70-æм азты ныффыста йæ фырт, зындгонд ирон фыссæг æмæ ахуыргонд Хъазиты Мелитон.

ДУРВÆТКЪУЫ ÆМÆ ÆНГУЗ

Дурвæткъуы æнгузыл худти:

– Цалынмæ ды бынмæ уидæгтæ фæуадзыс, уæдмæ æз азæй-азмæ дыргъ дæттынæй бафæллайын.

Æнгуз ын афтæ:

– Дæу æд уидæгтæ, æд цæнгтæ, æд дыргътæ мæ уидæгтæй ну дæр бауромдзæни, фæлæ мæ цæнгтæй нуы дæ хуызæттæ цалдæрæй нæ бауромдзысты.

ХУЫРГАРК ÆМÆ ЦЪÆХ БИРÆГЪ

Иу бирæгъ хъæдгæрæтты йе стонг гуыбыны хъуыр-хъуырмаæ хъусгæ фæцæйсыртт-сыртт кодта. Кæсы, æмæ къутæры бын иу хуыргарк афынæй.

Хуыцау дын хорз зæгъæд – хæпп, æмæ йæ ацахста.

– Хуыргарк, хæргæ дæ кæнын.

– Де ‘гæр калай, цъæх бирæгъ, куыд мæ хæрыс, рувас куынаæ дæ, мыййаг.

– Рувас нæ дæн, мæ фæрстæ дæ къуыппытæ нæ адардзысты, фæлæ дæ уæддæр хæрын, стонджы мын у.

– Уæд та мæ дæ фыдыфыды хæрд бакæн, цъæх бирæгъ, æмæ мæ бафсæдай.

– Æмæ-ну уæ мæ фыдыфыд куыд хордта?

– Искæй-ну нæ куы ‘рцахста, уæд-ну нæ слæууын кодта йæ разы, цæмæй, æхситæнгæ, бирæ уæлдæф сулæфыдаиккам, ныддымстаиккам, нæ базыртæ дардыл ныззылдтаиккам. Афтамæй-иу ныстыр стæм, æмæ-иу нæ дæ фыдыфыд йæ мондæгтæ ныммардта.

Йæ зонджын фыдыфыды митæ фæцыдысты цъæх бирæгы зæрдæмæ:

– Алæ-ма, уæдæ æхситгæнгæ фылдæр сулæф уæлдæф, ныттил дæ базыртæ æмæ ныстыр уай.

Хуыргарк алаууыд йæ разы. Йæ базыртæ ныххоста йæ фæрстыл, ныхситт кодта...

Чысыл æддæдæр хуыргæрчыты дзуг хызтысты. Сæ тугыстæджы фæдис куы фехъуыстой, уæд хъæргæнгæ уыциу стъæлфт фæкодтой. Бирæгъ сæм кæсгæйæ аздад, æмæ хуыргарк бæласмæ стаhti.

– Цы фæдæ, цы? – бирæгъ æм касти хæлиудзыхæй.

– Мæнæ дæн, – бынмæ йæм æрдзырдта хуыргарк.

– Æмæ цы аразыс?

– Мæ зонджын фыдыфид-иу де ‘дылы фыдыфыдыл куыд худт, афтæ дыл æз дæр худын.

КАДДЖЫН ФЫДÆЛТЫ СИДТ

Бæх нæууыл хызти. Бирæгъ æм бахъуызыд æмæ йыл фæхъæр кодта:

– Мæнæ бæх, хæргæ дæ кæнын!

– Де ‘гæр калай, цъæх бирæгъ, кæд мæ рауæлдай кодтай, уæд мæ дæ кадджын фыдæлтау кадджын хæрд цæмæннæ кæныс?

– Æмæ-иу уыдон куыд хордтой?

– Куыд, куы зæгъай, уæд-иу нæ исчи куы бахаудта сæ къухмæ, уæд-иу нæууы иу кæронæй иннæмæ хорз фæсимдтой немæ, стæй-иу дзæбæх куы стæвд стæм, уæд-иу нæ рабынæй кодтой æмæ-иу нæ тæвдæй бахордтой.

Тæвд фыдызгъæлы кой бирæгы зæрдæмæ фæцыди.

– Алæ-ма, уæдæ, æз дæр мæ кадджын фыдæлты æгъдау æрымысон, – бирæгъ бæхы йæ разæй айста нæууыл.

Асимдтой иуæрдæм. Расимдтой иннæрдæм. Бæх æй симгæ-симын йæхимæ æрбауагъта хæстæг, æмæ йын йæ тых-йæ бонæй йæ фæстаг сæфтæджытæй æмцæф ныккодта йе ‘фсæр.

Æфсæр асасти. Бирæгъ атылди нæууыл. Бæх афардæг кафгæ йæ хæдзармæ.

«Фыдæй-фыртмæ нын фыдгуыбынæй куы фидис кæнынц, нæ цард лæбурынæй куы у, уæд мæ цы нæ уагъта, цæй кадджын фыдæлты симдæй симдтон?» – йе ‘фсæры рYSTæй йæхи зæххытыл хоста бирæгъ.

БИРÆГЪ ÆМÆ УÆРЫКК

Бирæгъ уæрыччы ‘рцахста, æмæ уæрыкк нырдиаг кодта:

– Ма ма бахæр, мæн Хуыцау цард рæсугъд кæнынаен рафæлдыста!

– Дæумæ гæсгæ, мæн та стонгæй амæлынаен сфæлдыста? – худæгæй йыл бакъæцæл бирæгъ.

РУВАСЫ УÆРСТ

Арс, бирæгъ æмæ рувас слымæнтæ сты. Иухатт галы мард ссардтой. Арс дзуры бирæгъмæ:

– Айуар æй, Бегъырыхъо. Базонам дын дæ рæстдзинад.

– Цы уарын æй хъæуы, – фæкодта бирæгъ. – Гал – дæу, сæр æмæ къæхтæ – мæн, тъæнгтæ – рувасы.

Нæ фæцыди бирæгъы уæрст арсы зæрдæмæ. Смыхъхъ æй кодта, æмæ бирæгъ уæнгсæстытæй æрхы смидæг.

Арс ныр та рувасмæ дзуры:

– Айуар æй, кæлæнгæнаг. Базонам дын дæ рæстдзинад.

– Де ‘гæр калай, нæ хистæр, – бадиссæгтæ кодта рувас, – иу галæй цы уаринаг ис? Деддæ йыл багуыбыр у, æмæ йæхæдæг дæр уым нæ уыдзæн æмæ йæ уæрст дæр.

Рувасы уæрст фæцыд арсы зæрдæмæ. Æрбадти галы мардыл. Хæргæйæ йæ куы иуæрдæм аласы, куы – иннæрдæм, æмæ дзы рувасмæ дæр йæ гуыбыны дзаг згъæлд.

ХЪУЛОН ЦÆСТÆНГАС

Комахсæйнаг хуы хордта, хордта, снард æмæ фæйнардæм футтытæ байдыдта:

– Кæсут, хуыйы мыггаг? Хицаумæ æз ахæм бынаты дæн, гъе! Хъулон зæрдæ мæм дары.

Уалынмæ мит ныууарыди. Ралæууыди Цыппурсы къуыри. Комахсæйнаджы урс-урсид митыл рафæлдæхтой æмæ йæ раргæвстой.

Хуытæ йæм тарстæй кастысты æмæ сæ кæрæдзийæн дзырдтой:

– Ох-х, ох-х, ох-х... Хицау дæм хъулон цæстæй куы кæса, уæд уый цы амоны, цы?..

БУЛАМÆРГЪ АЕМÆ ЦЪИУСУР

Мæргътæ фарстой буламæргъы:

– Цъиусур бирæ стырдæр куынæ у дæуæй, ноджы дыууадæс æвзаджы куы зонис, уæд дæ куы ‘рсуры, уæд фæдис ныхъхъæр кæнын дæр цæмæннауал фæзонис?

– Зонын æй, цъиусур дæр мæнæй бирæ стырдæр нæу. Дыууадæс æвзаджы дæр зонын, фæлæ цъиусуры куы ауынын, уæд ме уæнгтæ адон вæййынц, æмæ ме ‘взаг мæ комы ныххауы.

АППÆЛОЙ УАСÆГ

Иу аппæлой уасæг кæрты бæдулты ‘хсæн йæ сæр михтыл хæфгæ рацу-бацу кодта:

– Цымæ ма зæххы цъарыл мæ сызгъæрин къоппа, мæ сырхзæлдаг боцъо, мæ кæркæ-мæркæ дымæгæй рæсугъддæр исты ис?

– Мæнæ мæ къæдз бырынкъ æмæ мæ цыргъ ныхтæ! – арвæй йыл йæхи раскæрдта цæргæс.

РУВАСЫ ДЗУАПП

Рувасы æрцахстой æмæ йæ фæрсынц:

– Сайын куыд базыдтай?

Уый сын афтæ:

– Суадзут мæ, æмæ уын æй фенын кæнон!

ÆГЪАТЫР ЦÆРÆГОЙ

Гæдыйы фарстой:

– Зæххы цъарыл иууыл æгъатырдæр цæрæгой цы у?

– Кæй зæгъын æй хъæуы, куыдз! – фæцырд гæды.

– Æмæ ма уæд гæды та цы у? – йæ хуыккомæй ныццъыс-цъыс кодта мыст.

БИРÆГЪЫ ЗÆРОНД

Бирæгъ базæронд. Йæ дæндæгтæ азгъæлдысты. Йæ бон цæуын нал уыд, æмæ стонгæй марди.

Уæд рувасæн афтæ зæгъы:

– Хьуамæ къуылыхы ‘фсон скæнон. Фыййæуттæм баæудзынæн. Зæгъдзынæн сын: «Мæ къæхтыл нал лæууын, мæ фæрсчытæ пырх сты æмæ, уæ Хуыцаумæ скæсут, иу рынчын уæрыччы хъус мын раттут». Æнхъæл дæн, магуыры тæригъæд мын бакæндзысты.

Рувас дæр æй бацырд кодта, уый хорз æрхъуыды у, зæгъгæ.

Бирæгъ æцæг бацыди фыййæуттæм. Дзуры сын: «Мæ зæрыбон уæ къухмæ æрхаудта. Мæ къах саст у. Мæ фæрсчытæ пырх сты. Уæ Хуыцаумæ скæсут, магуыры тæригъæд мын бакæнут. Иу рынчын уæрыччы хъус мын уæддæр раттут, стонгæй мæлын».

Фыййæутты дæр æндæр ницы хъуыд: уæдæ нæ къухмæ æрхаудтæ, зæгъгæ йæ райдыдтой нæмын, стæй йæ марды ‘фсон былæй атылдтой.

Куы ‘рчыцыдта, уæд æм рувас бацыд æмæ йын афтæ: «Рабад. Ныр æцæг цъæлтæ æмæ пырхытæ сты дæ къæхтæ дæр, дæ фæрсчытæ дæр. Ныр дын, чи зоны, æцæг исчи фæтæригъæд кæна. Æрмæст фыййæуттæ – нæ».

ХЪÆДЫНДЗ ÆМÆ НУРЫ

Хъæдындз æппæлыд йæхицæй:

– Мæнæй хæрзконддæр нæй. Мæ уæлæдарæс – цалдæр фæлысты, иууылдæр – мæ уæлæ хуыд. Хуры чызг дæр мæм бахæлæг кæндзæни.

Нуры дæр æппæлыд йæхицæй:

– Уый мæнæй хæрзконддæр нæй! Мæ уæлæдарæс – цалдæр фæлысты, мæ уæлæ – уæнггай барст, уæнггай хуыд. Ницы мын хуры бон у, ницы – уазалы.

Хъæдындз æмæ нуры сæ кондæй афтæ æппæлыдысты, æмæ зæххæй схаудтой.

Уыцы рæстæджы быдыргæсы чызг зылди быдырыл. Куы сæ федта, уæд сæ байрад:

– Адон иугæр сæхи ныррæсугъдтæ кодтой, уæд сæ афон æрцыд, æмæ сæфынæн æвгъау сты, – æмæ сæ йæ хызыны ныппæрста.

МЫСТ ÆМÆ ДОМБАЙ

Мыст домбайы дæлбазыр æрцарди. Фæлæ домбай базмæлы, æмæ кæс – мыст йæ хуыккомы смидæг. Домбай ныззæмбы, æмæ кæс – мыст фæтары...

МАХ ДУГ

Афтæ æппынæдзух домбайæ фæдисы лæууыд йæ уд.

Уæд ын иухатт домбай афтæ:

– Ныр дыл цы уынгæджы бон и, мæ сыхаг уай. Дæхи æмсæртимæ æрцæр, æдас сæ уæддæр уыдзынæ.

Мыст та йын загъта:

– Дæ азарæй басудзон, мæ паддзах, ам мын æрмæст дæуæй у тас, æмæ дæ исты хуызы хиздзынæн мæхи, ардæм мæм дæ тæссæй зулмæ æрбакæсын дæр ничи æрбауæнддзæни. Уым та мыл хъæды цыутæ дæр тых сты. Куыд уынгæджы фæдæн, цалæй сæ хизон мæхи?

МАЙМУЛИ АЕМАЕ АДÆЙМАГ

Зонджын лæджы фарстой:

– Маймули æмæ адæймагæн исты ис нумæйагæй?

Уый сын афтæ:

– Сæ зонд. Маймулийæн бæласы уынгæг мæрайы, куыд æй фена, афтæ сæкæры къæртт ныппарынц. Уый мæрайы нытътыссы йæ дзæмбы, ссары йæ, фæлæ дзæмбы тымбылæй мæрайæ сласын нал фæкомы. Сæкæры къæртт аппарын та маймулийы цæст нал фæуарзы. Æмæ йæ афтæмæй æрцахсынц.

Адæймаг дæр афтæ у. Нозт ын йæ разы æрæвæрынц. Фæзоны йæ, куы бануаза, уæд дзы йе сæфт ссардзæнис... Фæлæ йæ ныууадза, уый йæ цæст нал фæуарзы, æмæ дзы фесæфы.

БÆХЫ САРГЪ

Иу хæрæг йæ хицауимæ загъд самадта:

– Куыд дæм кæсы, мæныл бæхы саргъ не сфидаудзæни?

– Бæхы саргъ та дыл куыннæ сфидаудзæни, фæлæ бæхты дугъ дæр рафидаудзæни дæуæй? – ныууырдыг æм хицау дæр.

А. Пушкини 225 ази бонжсе

* * *

Мæ талисман, фыдæй мæ хиз
Зынты, уынгæджы бонты, хасты,
Фæсмонты, удхæрæнты, масты:
Уырыд бон сарæзтам цæдис.

Куы сисой ниугæйæ фæдис
Мæ фæрсты денджызы гуылфæнтæ,
Куы нæрой сау мигътæ гуылфгæнгæ, –
Мæ талисман, фыдæй мæ хиз.

Кæмдæр, æндæр бæсты фыдниз
Кæнæ æрхæндæг мæн куы хæра,
Куы стыхсон карз хæсты цæхæры, –
Мæ талисман, фыдæй мæ хиз.

О, улы уаз фæрдыг, йæ ис,
Æрвон, æхцон тæмæн – фæлидæг...
Мæнæй гадзрахатæй фæлидзæг...
Мæ талисман, фыдæй мæ хиз.

Фæхæсс мæ зæрдæйæн йæ рис,
Цæмæй та ма сног уа кæддæр бон;
Хæрзбон, мæ ныфс; æрхуысс, мæ фæндон.
Мæ талисман, фыдæй мæ хиз.

ХЪОДЗАТЫ Æхсары тæлмац

ХАЙРÆДЖЫТЫ ХАБÆРТТÆ

* * *

Нæ сыхæгты ус хайрæджытимæ баст уыдис. Æхсæв-иу ацыд сæхицæй æмæ та-иу боныцæхтыл фæзынд. Ацы хабар сæ бинонтæ адæмæн нæ хъæр кодтой, худинаг сæм каст.

Иу майдар æхсæв сæ сыхæгты лæг балцæй æрбаздæхт æмæ, куыд-дæр сæ кулдуар байгом кодта, афтæ йыл иу куыдз йæхи ныццавта, нæ йæ уадзы мидаемæ. Лæг йемæ бирæ фæхъуырдухæн кодта, фæлæ дон – хиды бынты, ницы йын фæразы. Уыимæ куыдз рæйгæ нæ кодта.

Цы бакæнон, загъгæ, лæг ахъуыды кодта, йæ дзыппæй спичкæты къопп фелвæста æмæ дзы ссыгъта. Баппæрста йæ куыдзы цæсгомыл, æмæ уæд куыдз æрбайсæфт. Бæлццон хæдзармæ бацыд, æхсæвæр бахордта æмæ йæхи тæхтиныл æруагъта, никæмæн ницы загъта.

Райсомæй йе 'фсинмæ сыхæгты чызг æрбауад тарстхуызæй æмæ йæ сæхимæ ахуыдта. Куы 'рбацыд, уæд æй лæг фæрсы: «Кæм уыдтæ афтæ раджы?» «Кæм уыдтæн, кæм, загъгæ, куы фæрсай, уæд Фарузтæм бауадтæн. Дысон ын чидæр йæ цæсгом спичкæйæ басыгъта, æмæ йын æй хосæй байсæрстон», – дзуапп радта ус.

Уæдæй фæстаемæ Фарузыл куырысмæдзæуæджы ном баззад.

Радзырдта йæ Хъуылаты Ирæ, 60-аздыд.

Ныффыста йæ Дзууцаты Амыран, Дзæуджыхъæу, декабрь, 1992 аз

* * *

Уыдис зымæгон хъызт бон. Мæ фыдыфыд араст хъæдмæ сугтæ ласынмæ. Кæсы, æмæ стыр дуры сæр бады иу æнæдаст лæг, йæ сæрыл – зæронд бухайраг худ, йæ уæлæ – дæрдджын цухъхъа, йæ астæуыл – хъама. Хæстаг æм куы бацыд, уæд æй базыдта – уый уыд æххуырст лæг, йæ ном – Иуане. Ам цы ми кæныс, загъгæ йæ афарста. «Ау, уый та цавæр фарст у? Нæ зоныс, абон доныскæфæнты бæрæгбон у, уый? Фæлтау цом мемæ доны былмæ, æмæ нæхи хорз фенæм. Ацы бон дзы хæрд, нозт къубалмæ ваййы. Чындытæ иууылдæр уым ваййынц, искауыл дзы дæ цæст æрæвæрдзынæ», – дзуапп радта Иуане.

Мæ фыдыфыд ын нæ разы кодта, хъæдмæ, дам, цæуын, æмæ мын фадат нæй. Фæлæ йæ Иуане фæстагмæ уæддæр сразы кодта, æмæ араст сты. Доны был уыд бирæ адæм: чындытæ, нæлгоймаг фæсивæд. Си-

мынц, сә къярцц-къярцц уәларвмә хъуысы. Сә къяхтыл әрхәцыдысты Иуане әмә мә фыдыфыдән дәр, әмә хъазт йә тәмәны бацыд.

Иуафон иу ләг (хәргәнәг әнәзәгъинәгтәй) фәләууыд мә фыдыфыды къяхыл әмә йын йә хъусы сусәгәй бадзырдта: «Хорз ләг, дыккаг хатт кафын мауал баком, цыфәнды хатыд дәм куы кәной, уәддәр. Хәргә дәр мацы бакән, науәд дын әгасәй аирвәзән нал ис. Ма бакәс де ‘мбалы коммә дәр, уый дәр сымахәй нәу».

Симд куы фәци, уәд иу рәсугъд сылгоймаг мә фыдыфыдмә дзуры, цом, мемә ракаф, зәгъгә, фәлә йын не сразы. Уәд та йәм ноджы рәсугъддәр сылгоймаг ныххатыд: «Цом, мемә акаф, әз дә усәй цәмәй әвзәрдәр дән? Әрбакәс-ма мәм, мә цәсгомәй хуртә әмә мәйтә куыд худынц! Ракаф, фәсмон фәкәндзынә». Фәлә та уымән дәр не сразы, йә зәрдыл дардта, йә хъусы йын сусәгәй ләг цы загъта, уыцы ныхас. Фынгыл дәр къябәр йә дзыхмә нә систа.

Куы бамбәрста, Иуане дәр хәйрәг кәй у йә зонгә әххуырст ләджы хуызы әмә йә ардәм сайгә әркодта, уәд йемә схъуырдухән, әмә сын хылмә асайдта. Иуанейы дамбациә фехса, зәгъгә, афтә Иуане-хәйрәг мә фыдыфыды къяхәй бакъуырда, әмә дамбаца кәдәмдәр асхъиудта. Уыцы рәстәг хур скаст, әмә хәйрәджытә хуры рухсәй фәтарстысты, цәст сә нал ауыдта.

Дыккаг бон мә фыдыфыд хабар радзырдта йе ‘рдхордән, әмә иумә ацыдысты дамбаца агурәг. Дамбаца ифтыгъдәй ссардтой, хәйрәджыты фынг кәм уыд, уым дыууә дуры ‘хсән.

Радзырдта йә Бутаты Тамарә, 65-аздыд.

Ныффыста йә Дзуццаты Амыран, Дзәуджыхъәу, декабрь, 1992 аз

* * *

Уәд нә бинонтә Сындзыхъәуы цардысты. Нә сыхы уыд ус-бирәгъ. Зыдтой йә хъәуы цәрджытә иууылдәр. Цуанәттә-иу ыл хъәды дәр сәмбәддысты.

Иухатт ме ‘фсымәр аәнафоны сыхаг хъәуәй нәхимә әрбацәйцыд. Цыди доны былтыл, нарәг къяхвәндагыл. Куыроймә куы бахәццә, уәд кәсы, әмә къяйыл – кәйдәр дзаумәттә. Куыд сәм фәцәй-әвнәлдта, афтә йәм райхъуыст сылгоймаджы дзурын: «Ма сәм бавнал, фыдбылызы бахаудзынә».

Ме ‘фсымәр сылгоймаджы уайтагъд йә хъәләсәй базыдта. Уый уыдис нә хъәуккаг ус-бирәгъ, әмә йын афтә зәгъгы: «Гъер дәр ма нә

басæтдзынæ, ус-бирæгъ кæй дæ, ууыл. Базыдтон дæ, дæхи мауал æмбæхс, рацу хæстæгдæр». Ус-бирæгъ фæмæсты æмæ йæ ралгъыста: «Гъемæ мæ кæд базыдтай, уæд цæргæ-цæрæнбонты дæ фæрстыл фæхуысс, уæлаемæ мауал рабад». Мæ ‘фсымæр уæдæй фæстæмæ уæззау рынчын фæцис, цына дохтыр, цына дæснымæ йын фæцыдыстæм, ахæм нал баззад, фæлæ хуыссæнæй нал рахызт, ус-бирæгъы æлгъыст ыл æрцыд.

Радзырдта йæ Хацъæты Ритæ, 64-аздыд.

Ныффыста йæ Дзуццаты Амыран, Сындзыхъæу, февраль, 1992 аз

* * *

Уыди 1941 аз. Нæ бинонтæ уæд Сындзыхъæуы цардысты. Нæ хæдзар уыдис хъæугæрон, цæхæрадонæй чысыл фалдæр та – быдыр æмæ æртæ обауы – Нæртон обауттæ сæ хуыдтой. Иу дзы уыд бæрзонддæр, иннæ дыууæ та – ныллæгдæр.

Иубон (кæцы мæй уыдис, уый хорз нал хъуыды кæнын) фæцæйцыдтæн мæ чындзы цæгатмæ. Куыддæр стырдæр обауы размæ бахæццæ дæн, афтæ дын кæсын, æмæ обауы сæр иу лæг хуыссы, йæхи уæлгоммæ дæргъæй-дæргъмæ ауагъта. Афтæ дынджыр уыд, æмæ æз йæ уæрагмæ дæр нæ сыххæссыдаин.

Æз, кæй зæгъын æй хъæуы, тынг фæтарстæн æмæ цæуын налдæр размæ уæндыдтæн, налдæр фæстæмæ. Искæмæ ныхъхъæр кæнон, зæгъгæ, куыддæр ахъуыды кодтон, афтæ мæм лæг обауы сæрæй æрдзырдта: «Тагъд тынг æвзæр замантæ скæндзæн». Уыйадыл цыдæр фæци. Æз цасдæр рæстæг сагъдауæй аздадтæн, стæй дарддæр мæ цыды кой кодтон.

Мæ чындзы цæгатмæ куы бахæццæ дæн, уæд сын хабар радзырдтон. Чындзы мад уый куы фехъуыста, уæд дын афтæ куы фæкæнид: «Мæ хæдзар куыд айхæлд, дысон уыцы дынджыр лæджы нæ сыхаг дæр федта обауы сæр, æмæ уымæн дæр загъта, тагъд, дам, тынг æвзæр замантæ скæндзæн».

Уыцы хабарыл къуыри рацыдаид, афтæ æцæгдæр хъæумæ сыхъуыст æвзæр хабар – райдыдта Фыдыбæстæйы Стыр хæст. Фæстæдæр мын мæ чындзы мад куыд бамбарын кодта, афтæмæй уыцы дынджыр лæг уыдис æнæзæгъинагтæй. Уыдонæй дæр, дам, хæрзгæнджытæ вæййы.

Радзырдта йæ Дзугкойты Заретæ, 65-аздыд.

Ныффыста йæ Дзуццаты Амыран, Дзæуджыхъæу, декабрь, 1992 аз

МЭЙЫ ЦАУТЫЛ АФЭЛГЭСТ

► **31 май** Гаглойты Аланы бардырдмæ гæсгæ журнал «Мах дуг»-ы сæйраг редактор Хетагкаты Оксанæйæн лавæрд æрцыд Хуссар Ирыстоны сгуыхт журналисты кадджын ном.

► **6 июны** Александр Пушкины юбилейы кадæн Дзæуджыхъæуы йæ номыл скверы уыд кадджын æмбырд. Архайдтой дзы нæ республикæйы Сæргълаууæг æмæ Хицауады администрацийы бæрнон кусджытæ, РЦИ-Аланийы культурæйы министри хæдивæг Рæмонты Маринæ, республикæйы Хæлардзинады хæдзары разамынд, РЦИ-Аланийы Фысджыты цæдисы сæрдары хæстæ æххæстгæнæг Хозиты Барис, сфæлдыстадон организациты уæнгтæ, æхсæнады минæвæрттæ, студенттæ æмæ скъоладзаутæ, чиныгдæтты кусджытæ æмæ поэтиуарзджытæ.

► **6–9 июны** Мæскууйы цыд чингуыты фестиваль «Сырх фæз». Арæзт цæуы дæсæм хатт. Архайдтой дзы куыд зындгонд рауагъдæттæ, афтæ, ныридæгæн уыцы хъуыддæджы фыццаг къæхдзæфтæ чи кæны, ахæмтæ дæр, æдæшпæтæй 56 регионы минæвæрттæ, 400 рауагъдады. Цæгат Ирыстон адæмы размæ рахаста рауагъдæттæ «Ир», «Респект», «Сем», «Перо и кисть», «Проект-Пресс» æмæ ИП Харкиладзе Хуссар Ирыстонæй. Стенд бацæттæ кодта республикæйы Мыхуыры комитет.

► **11–12 июны** нæ республикæ сбæрæг кодта Уæрæсейы бон æмæ, Ирыстон Уæрæсеимæ куы бану, ууыл 250 азы кæй сæххæст, уый юбилей. Дыууæ боны дæргъы РЦИ-Аланийы хъæуты æмæ горæтты ацыдысты дзыллон мадзæлттæ дыууæ вазыгджын историон цауы фæдыл. Кæронбæттæн мадзалы та Дзæуджыхъæуы Сæрибары фæзы бæрæгбонны концерты азарыд Уæрæсейы сгуыхт артисткæ Джиоты Вероника. Йæмæ сценамæ рацыд Цæгат Ирыстоны Маринæ театры филиалы симфонион оркестр.

Переводчик А. В. ЗОЛОЕВ
Корректор А. К. КАРГАЕВА
Дизайн, верстка А. А. ГАБИСОВ

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «МАХ ДУГ»

Главный редактор: ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Республике Северная Осетия-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.

Учредитель: Комитет по делам печати и массовых коммуникаций
Республики Северная Осетия-Алания
Адрес учредителя: 362003, г. Владикавказ, ул. Димитрова, 2, офис 202.

Порядковый номер выпуска: № 6. 2024 г.
Подписано в печать 24.06.2024 г. Выход в свет: 28.06.2024 г.
Индекс: 732447. Тираж 1000 экз. Заказ № 286. Цена свободная.
Формат 60х90 1/16. Бум. офсет. №80 г./м². Вклейка 1 печ. л. мелованная.

Гарнитура шрифта Times New Iron.
Печать офсетная. Усл. печ. л. 9. Учетно-изд. л. 14, 88.

Адрес редакции и издателя: 362008, г. Владикавказ, пр. Коста, 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; адрес сайта: <http://www.mahdug.ru>.
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; шеф-редактор, корректор – 25-09-74;
редакторы прозы, поэзии и критики – 25-20-52; бухгалтерия, компьютер. – 25-22-47.

Адрес типографии: ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

Редакци ауторы хъуыдытимæ алкæд разы нæ вæййы.
Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.
Журналмæ цы кæухфыстытæ лæвард цæуынц, уыдон редакци рецензи
нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ не здахы.

ГОДЖЫЦАТЫ Георги

*Иу куы уа сæ хъысмæт Рæстæг æмæ Дугæн,
Уыдон уæд ныууадзынц рухс таугæйæ фæд.
Амонæд нын рæстæг алкæддæр нæ фидæн,
«Мах Дуг» та нын абон амонд уарæг уæд!*

Май, 2024 аз

